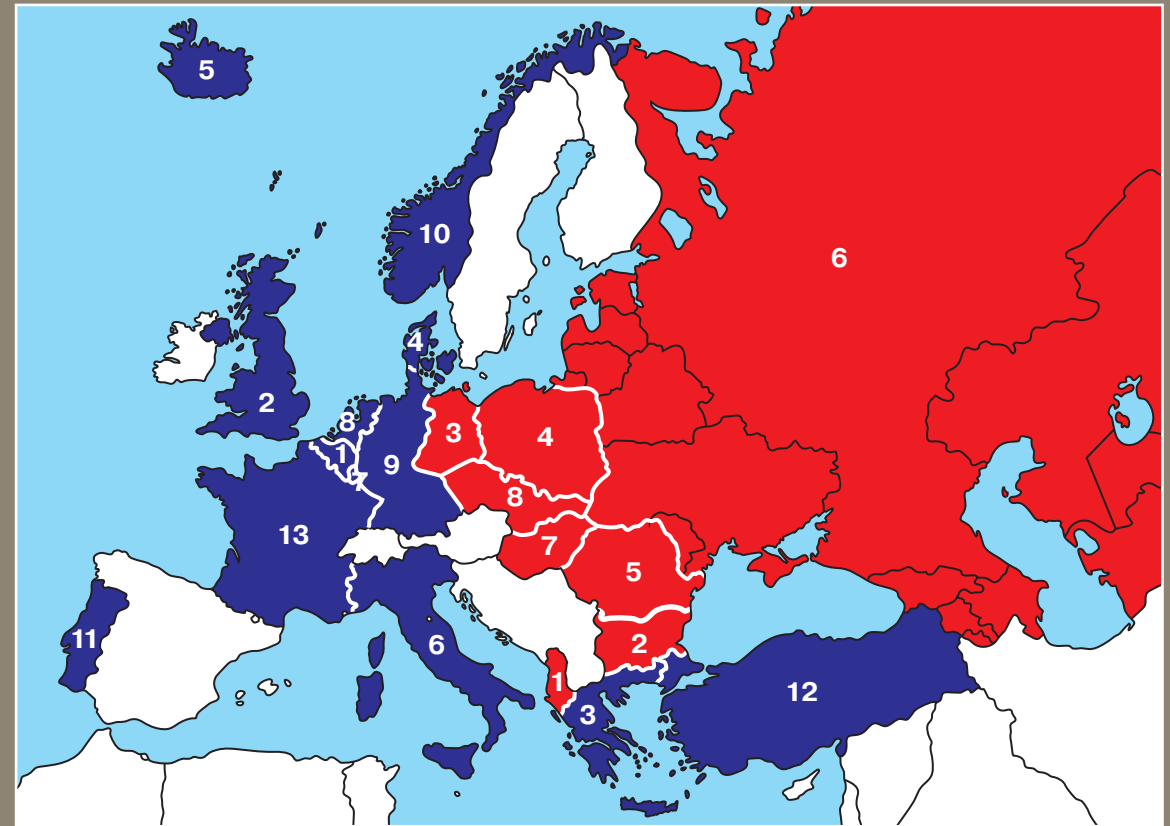
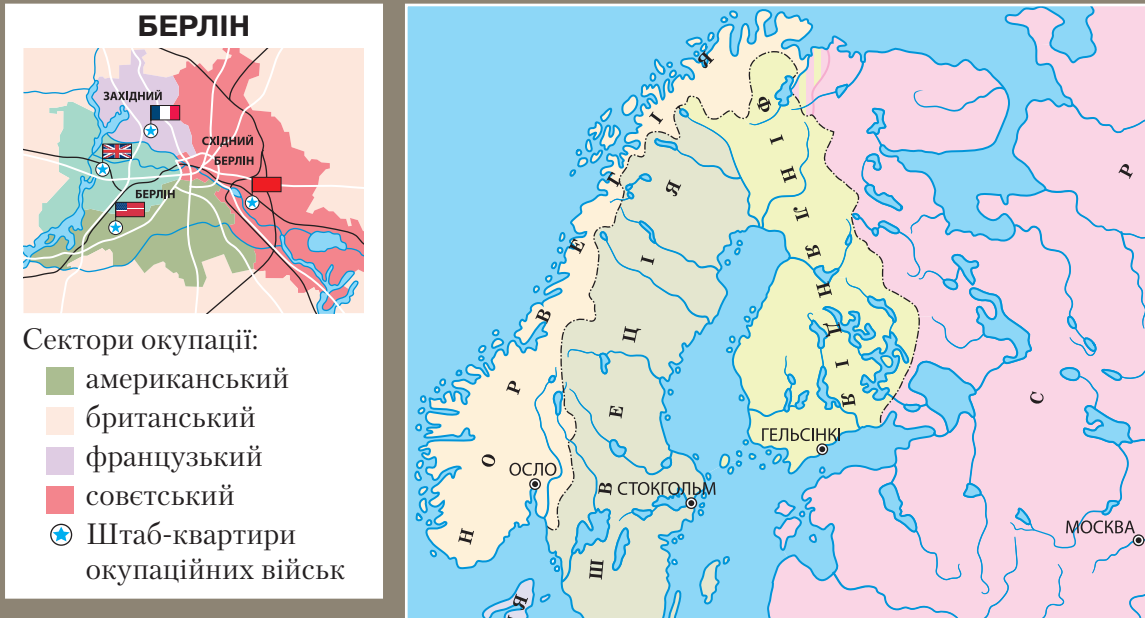

ПАВЛО ПОЛЯНСЬКИЙ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ 11

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ЗМІНИ В ЄВРОПІ ПІСЛЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

КРАЇНИ ЄВРОПИ – УЧАСНИЦІ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНИХ БЛОКІВ (СТАНОМ НА 1955 р.)

НАТО, або Північноатлантичний альянс (заснована в 1949 р.)

1. Бельгія	8. Нідерланди
2. Велика Британія	9. Німеччина
3. Греція	10. Норвегія
4. Данія	11. Португалія
5. Ісландія	12. Туреччина
6. Італія	13. Франція
7. Люксембург	

ОВД (Організація Варшавського договору) (заснована в 1955 р.)

1. Албанія	5. Румунія
2. Болгарія	6. СССР
3. НДР	7. Угорщина
4. Польща	8. Чехословаччина

Павло Полянський

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

(рівень стандарту)

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 11 КЛАСУ
ЗАКЛАДІВ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2024

УДК 94(100)(075.3)

П54

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України від 05.03.2024 № 265)*

Видано державним коштом. Продаж заборонено.

Умовні позначення:

— пригадайте;

— свідчення;

— основні події;

— запитання
та завдання;

— особистості.

Полянський П.

П54 Всесвітня історія (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти / Павло Полянський. — Київ : Грамота, 2024. — 272 с. : іл.

ISBN 978-966-349-983-3

Підручник відповідає Державному стандарту, концепції Нової української школи й новій програмі зі всесвітньої історії. Містить навчальний матеріал на засадах компетентнісного підходу, у якому подано події всесвітньої історії (з 1945 р. до сьогодення).

Осягнути цей період в історії людства допоможуть уривки з історичних документів, висловлення відомих людей, ілюстрації, схеми, таблиці й діаграми, історичні карти.

УДК 94(100)(075.3)

ISBN 978-966-349-983-3

© Полянський П. Б., 2024

© Видавництво «Грамота», 2024

ЗМІСТ

Від автора	5
------------------	---

Розділ I ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

§ 1. Реалізація ялтинсько-потсдамських домовленостей: здобутки та прорахунки	7
§ 2. Початок «холодної війни»	15
§ 3. Оформлення біполярного світу	24
<i>Узагальнення до розділу I</i>	32
<i>Тестові завдання для самоконтролю знань</i>	33

Розділ II ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ ТА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ: ФОРМУВАННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

§ 4. Процеси демократизації в повоєнному світі	37
§ 5. Рухи за права людини та громадянські права	46
§ 6. Соціально-економічні зміни у світі	54
§ 7. Становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства	64
§ 8. Інтеграційні процеси. США й інші важливі центри ухвалення рішень у світовій політиці	71
<i>Узагальнення до розділу II</i>	79
<i>Тестові завдання для самоконтролю знань</i>	82

Розділ III ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

§ 9. Центральні- та східноєвропейські країни після Другої світової війни	86
§ 10. Комуністичні режими в 50–60-х роках ХХ ст.	95
§ 11. Крах комунізму в країнах Центрально-Східної Європи. Розпад СРСР	105
§ 12. Трансформації в країнах Центрально-Східної Європи наприкінці ХХ — у першій чверті ХХІ ст. Експансія Росії	117
<i>Узагальнення до розділу III</i>	127
<i>Тестові завдання для самоконтролю знань</i>	128

Розділ IV
РОЗПАД КОЛОНІАЛЬНИХ ІМПЕРІЙ. КРАЇН АЗІЇ,
АФРИКИ, ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

§ 13. Японія	132
§ 14. Китай	143
§ 15. Індія	152
§ 16. Країни Близького Сходу в другій половині ХХ — у першій чверті ХХІ ст.	159
§ 17. Країни Африки в другій половині ХХ — у першій чверті ХХІ ст.	170
§ 18. Латинська Америка	178
<i>Узагальнення до розділу IV</i>	187
<i>Тестові завдання для самоконтролю знань</i>	189

Розділ V
МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

§ 19. Міжнародні відносини періоду «холодної війни»	192
§ 20. Міжнародні відносини наприкінці ХХ — у першій чверті ХХІ ст.	203
§ 21. Агресія Росії проти України (2014). Російсько-українська війна	212
<i>Узагальнення до розділу V</i>	224
<i>Тестові завдання для самоконтролю знань</i>	226

Розділ VI
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА

§ 22. Основні напрями науково-технічної революції та її вплив на життя людей	229
§ 23. Становлення постіндустріальної цивілізації	237
§ 24. Основні тенденції розвитку літератури, образотворчого мистецтва, архітектури, музики, театру, кіно та спорту	245
<i>Узагальнення до розділу VI</i>	257
<i>Тестові завдання для самоконтролю знань</i>	258
<i>Узагальнення до курсу</i>	261
Хронологічна таблиця	265

ЯК ПРАЦЮВАТИ З ПІДРУЧНИКОМ

Курс всесвітньої історії в 11-му класі присвячений періоду від завершення Другої світової війни до сьогодення. Підручник відповідає Державному стандарту й оновлений у 2022 р. програмі зі всесвітньої історії. У ньому використано основні підходи й ідеї автора щодо вивчення історії, реалізовані в підручниках зі всесвітньої історії для 9-го та 10-го класів, зокрема *компетентнісний підхід*.

Підручник складається із шести розділів, які поділені на параграфи. Також подано узагальнення до розділів і загалом курсу, хронологічну таблицю важливих подій.

У підручнику простежуються міжпредметні зв'язки з історією України, громадянською освітою, географією, літературою, іноземною мовою.

В умовах інформаційного суспільства суттєво розширити можливості навчання допомагають цифрові технології. З метою формування інформаційно-цифрової компетентності, що передбачено вимогами Нової української школи (НУШ), у підручнику вміщено QR-коди, у яких зашифрована певна інформація: відео- чи аудіоматеріали з мережі «Інтернет», що перебувають у вільному доступі (українською та англійською мовами).

Кожний розділ підручника закінчується «Узагальненням», у якому викладено основні тези вивченого матеріалу. Також до кожного розділу подано *тестові завдання для самоперевірки знань*.

Запитання перед параграфом допоможуть вам поновити в пам'яті матеріал, вивчений у 10-му класі. Завершує параграф рубрика «Основні події».

Важливим складником підручника є «Свідчення» — висловлення істориків, політиків, військових діячів, митців, пересічних людей. Історичний опис минулого не завжди є фотографічною копією подій. У підручнику вміщено суперечливі, а подеколи й протилежні оцінки фактів чи історичних постатей. До висловлень подано *запитання та завдання*.

Характер багатьох запитань і завдань пошуковий та проблемний. Вони розпочинаються так: «Чи вважаєте ви, що...», «Як, на вашу думку...», «Висловіть власне ставлення...» та ін.

Використовуючи вміщені в підручнику матеріали, ви дійдете висновків щодо історичних подій, перевірите свої навички критичного оцінювання історичних джерел, навчитеся відстоювати власну позицію в різноманітних життєвих ситуаціях.

Формування цих компетентностей (готовність застосовувати свої знання, навички й уміння на практиці) є одним з основних завдань вивчення історії.

У підручнику подано чимало *фотографій, карикатур, уривків з історичних документів, авторських діаграм, схем, таблиць*, які є важливим джерелом інформації. Статистичні дані й інші показники не потрібно запам'ятовувати. Вони допоможуть вам удосконалити навички аналізування та упорядкування інформації, установлення логічних зв'язків між тими чи тими історичними подіями.

До цих матеріалів також подано запитання та завдання проблемно-пошукового характеру, спрямовані на закріплення і набуття знань, навичок і компетентностей.

Історичні карти допоможуть сформулювати уявлення про історичний простір, у якому відбувалися певні події, явища та процеси.

До історичних термінів і понять, обов'язковість знання, розуміння та застосування яких передбачено навчальною програмою і вимогами до НМТ / ЗНО, подано пояснення.

Щиро бажаю успіхів у навчанні.

Автор

РОЗДІЛ I

ОБЛАШТУВАННЯ ПОВОЄННОГО СВІТУ

§ 1. Реалізація ялтинсько-потсдамських домовленостей: здобутки та прорахунки

Присагайте

- Які рішення ухвалили учасники Кримської (Ялтинської) і Берлінської (Потсдамської) конференцій 1945 р.?
- У чому полягало значення кожної із цих конференцій?
- Як ви вважаєте, чому наслідки війни та рішення Кримської (Ялтинської) конференції виявилися суперечливими? Що, на вашу думку, мали на увазі ті, хто називав цю конференцію «останнім Мюнхеном ХХ ст.»?

1. Ознаки Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин

Система міжнародних відносин, утворена внаслідок рішень Кримської (Ялтинської) і Берлінської (Потсдамської) конференцій, на десятиліття вперед визначила долю Європи й відносини між Заходом і Східним Союзом. Після закінчення Другої світової війни зникла потреба воювати зі спільним ворогом. Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин стала інструментом розколу між учорашніми союзниками й поділила світ на «сфери життєвих інтересів» двох наддержав — США та СРСР.

Конфронтація між ними спричинила поділ Європи на два озброєні табори. Унаслідок ворожнечі нові європейські кордони не були формально визнані міжнародною спільнотою до середини 70-х років ХХ ст.

Словник

Конфронтація — протиставлення, протистояння, зіткнення.

Японія ж досі не підписала мирний договір із Росією через окупацію в 1945 р. японських Курильських островів Советським Союзом.

Післявоєнне переважання США ґрунтувалося, з одного боку, на привабливості американських демократичних цінностей, а з іншого — на наявності в США ядерної зброї. Атомна бомба виявилася найсильнішим американським аргументом у відносинах із ССРСР, який, порушивши свої міжнародні зобов'язання, насаджував у країнах Центрально-Східної Європи маріонеткові комуністичні режими. Головним аргументом ССРСР була багатомільйонна армія, що залишилася майже в усіх країнах, куди на завершальному етапі війни ввійшли советські війська.

- Проаналізуйте схему. Які ознаки Ялтинсько-Потсдамської системи є, на вашу думку, найважливішими? Обґрунтуйте свою позицію.

Характерні ознаки Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин

Ґрунтувалася переважно не на міжнародних угодах, а на спільних деклараціях лідерів США, ССРСР і Великої Британії, а також на усних, зокрема таємних, домовленостях.

Справжнім регулятором міжнародних відносин було не міжнародне право, а військово-політичне й економічне переважання.

Через наявність у США та ССРСР ядерної зброї світ став заручником советсько-американського протистояння. Але водночас це утримувало дві ядерні держави від збройного зіткнення, що мало б катастрофічні наслідки.

Військова перевага США та ССРСР над іншими країнами світу.

2. Організація Об'єднаних Націй (ООН). Україна — співзасновниця ООН

- Перегляньте архівні кінокадри про відкриття Сан-Франциської міжнародної конференції (англ.). <https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/8.html>.
- Чим, на вашу думку, були зумовлені урочиста обстановка, високий рівень представництва держав-учасниць і великий інтерес преси й пересічних людей до цієї події?

Установча конференція зі створення нової всесвітньої організації замість Ліги Націй відбулась у квітні–червні 1945 р. в м. Сан-Франциско (США). У ній узяли участь делегації 50-ти держав, зокрема й Української ССР. Ці країни, а також Польщу, яка не була учас-

Голова української делегації на конференції в м. Сан-Франциско (США) підписує від імені Української ССР Статут ООН. 1945 р.

ницею конференції, однак восени 1945 р. також підписала Статут ООН, вважають країнами — засновницями організації. Україна — серед них.

У Статуті ООН були закріплені мета та принципи діяльності нової всесвітньої організації. Конференція також заснувала *Міжнародний суд* — головний судовий орган ООН.

- Пригадайте структуру й засади діяльності Ліги Націй. Порівняйте їх із метою та принципами діяльності ООН. Як ви вважаєте, чи відповідають сьгоднішнім реаліям проголошені в середині минулого століття мета й принципи діяльності ООН?

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ

Мета

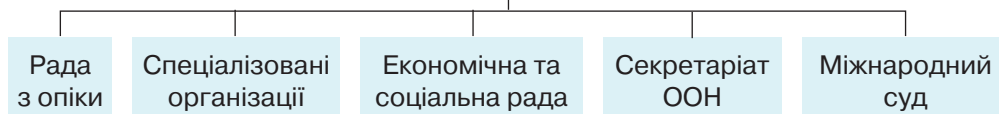
- Підтримання миру й безпеки у світі;
- налагодження дружніх відносин між народами;
- співробітництво для розв'язання міжнародних проблем, забезпечення поваги до прав людини й основних свобод;
- міжнародна взаємодія.

Принципи

- Суверенна рівність держав — членів ООН;
- мирне вирішення міжнародних спірних питань; утримання держав від загрози силою або застосування сили;
- надання державам допомоги від ООН, утримання від допомоги будь-якій країні, проти якої ООН уживає заходів попереджувального або примусового характеру;
- забезпечення дотримання зазначених принципів країнами, які не є членами ООН;
- невтручання у внутрішні справи будь-якої держави.

- Ознайомтеся зі структурою ООН. Як ви вважаєте, чи забезпечує вона успішне виконання Організацією Об'єднаних Націй покладених на неї обов'язків і завдань у XXI ст.? Які додаткові повноваження чи зобов'язання доцільно надати ООН сьогодні?

Генеральна Асамблея ООН

Головним політичним органом ООН є *Генеральна Асамблея*, у якій кожна держава має один голос. Для ухвалення рішень щодо підтримання миру й безпеки, прийняття до ООН нових країн, бюджетних питань потрібно дві третини голосів, щодо інших питань — проста більшість.

Рада Безпеки ООН відповідає за підтримання міжнародного миру й безпеки. До її складу входять 15 країн: постійні члени, серед яких США, Китай, Велика Британія і Франція. Ще 10 країн обирають на сесії Генеральної Асамблеї терміном на два роки.

Також під опікою ООН діють *спеціалізовані організації*. За сферою діяльності їх поділяють на три групи: економічна (найбільша група), соціальна та культурно-гуманітарна.

СПЕЦІАЛІЗОВАНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ПІД ОПІКОЮ ООН

Економічного характеру

- Світовий банк;
- Міжнародний валютний фонд;
- Міжнародне агентство з гарантування інвестицій;
- Продовольча й сільськогосподарська організація;
- Міжнародна морська організація;
- Усесвітня метеорологічна організація;
- Міжнародна організація цивільної авіації;
- Всесвітній поштовий союз;
- Організація Об'єднаних Націй із промислового розвитку та ін.

Соціального характеру

- Міжнародна організація праці;
- Всесвітня організація охорони здоров'я;
- Дитячий фонд ООН (ЮНІСЕФ).

Культурно-гуманітарного спрямування

- Організація Об'єднаних Націй із питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО);
- Всесвітня організація інтелектуальної власності;
- Всесвітня туристична організація.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеофільм «Історія створення ООН» (укр.). Чому офіційною датою створення ООН вважають саме 24 жовтня 1945 р., а не інший день?
- Які країни можуть бути членами ООН?

3. Загальна декларація прав людини (1948) і міжнародні пакти про права людини (1966)

Після утворення Організації Об'єднаних Націй постало питання вироблення міжнародного механізму захисту прав людини. Було створено комісію ООН із прав людини, яка мала підготувати відповідний законопроект. Першу його частину було ухвалено Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р. як *Загальну декларацію прав людини*. Це один із найважливіших документів сучасності, який проголошує верховенство прав людини.

Декларацію ратифікувала більшість держав світу, зокрема й Україна. У ній закріплені важливі принципи: право на життя, рівний правовий статус, невтручання держави в приватне життя, соціально-економічні й політичні права та свободи людини незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану тощо.

Свідчення

- Чому ідеї, проголошені в преамбулі Декларації, сформульовані як «завдання»? Як ви вважаєте, чи багато було держав, які на той час уже вико-

нали це «завдання»? Чи багато таких держав нині? Наведіть приклади, якщо вони вам відомі.

«Беручи до уваги, що народи Об'єднаних Націй підтвердили в Статуті свою віру в основні права людини, у гідність і цінність людської особистості, у рівноправність чоловіків і жінок і вирішили сприяти соціальному прогресу й поліпшенню умов життя при більшій свободі..., Генеральна Асамблея проголошує цю Загальну декларацію прав людини як завдання, до виконання якого повинні прагнути всі народи й усі держави, щоб кожна людина та кожний орган суспільства, завжди маючи на увазі цю Декларацію, прагнули шляхом освіти сприяти поважанню цих прав і свобод і забезпеченню, шляхом національних і міжнародних прогресивних заходів, загального й ефективного визнання та здійснення їх як серед народів країн — членів Організації, так і серед народів територій, що перебувають під їхньою юрисдикцією».

*З преамбули Загальної декларації прав людини.
(http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_015)*

Декларація сформулювала стандарти прав людини, до яких повинна прагнути кожна держава світу.

Свічення

- Як ви вважаєте, чому в ССРСР приховували від громадян текст Загальної декларації прав людини? Чому цей документ вважали «антисоветським»?

«Є Декларація прав людини 1948 р., яка гарантує нам певні права... Захід змусив Московію надрукувати Декларацію... Тоді в ССРСР уперше була надрукована Декларація прав людини ООН — у газеті “Известия” 2 серпня 1975 р. ...До цієї дати Декларацію вилучали навіть у таборах і називали антисоветським документом».

Левко Лук'яненко, український правозахисник і громадський діяч (Національний інтерес — це найвищий інтерес. — <https://zbruc.eu/node/65584>)

Пригадайте

- Пригадайте з курсу «Громадянська освіта» інформацію про механізми захисту прав людини, національні та міжнародні стандарти захисту прав людини, правозахисні організації.

Другою частиною міжнародного документа про права людини вважають розроблені в 1966 р. **Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права** та **Міжнародний пакт про громадянські й політичні права**. В обох документах міститься зобов'язання держав забезпечувати дотримання прав людини, створювати умови, за яких людина може користуватися не тільки економічними, соціальними, культурними, а й громадянськими та політичними правами. Також проголошено право народів на самовизначення, економічний, соціальний та культурний розвиток, рівність прав чоловіків і жінок.

У *Міжнародному пакті про економічні, соціальні й культурні права* визначені права: на працю, справедливі умови праці; соціальне забезпечення, зокрема соціальне страхування; певний життєвий рівень; медичне обслуговування; освіту; на участь у культурному житті.

Міжнародний пакт про громадянські й політичні права гарантує право на життя, захист від рабства та незаконного утримання в неволі; гуманне поводження з ув'язненими; свободу пересування і свободу вибору місця проживання; захист від незаконного втручання в приватне життя людини; на недоторканність її житла. Також пакт захищає право на свободу думки, совісті, релігії; вільне вираження думок; забороняє пропагування війни, засуджує прояви національної, расової чи релігійної ненависті тощо.

Свідчення

- Чи виправдано, на вашу думку, що в обох документах велику увагу приділено не тільки соціально-економічним, а й громадянським і політичним правам людини? Чи однаково вони важливі? Яке місце у вашій особистій системі цінностей належить цим правам?

«Ст. 2. Держави... зобов'язуються гарантувати, що проголошені... права здійснюватимуться без будь-якої дискримінації щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану... чи іншої обставини».

З Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права (http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_042)

«Визнання гідності, властивої всім членам людської сім'ї, рівних невід'ємних їхніх прав є основою свободи, справедливості й загального миру... ідеал вільної людської особи, яка користується громадянською та політичною свободою та свободою від страху й нужди, можна здійснити, тільки якщо будуть створені такі умови, за яких кожен може користуватися своїми економічними, соціальними й культурними правами, так само, як і своїми громадянськими та політичними правами... За Статутом Організації Об'єднаних Націй держави зобов'язані поважати й дотримуватися прав і свобод людини... кожна окрема людина, маючи обов'язки щодо інших людей та того колективу, до якого вона належить, повинна домагатися заохочення і дотримання прав, визнаних у цьому пакті».

З преамбули Міжнародного пакту про громадянські й політичні права (http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_043)

Пригадайте

- Як було звільнено від нацизму країни Центрально-Східної Європи наприкінці Другої світової війни?

4. Уключення Центрально-Східної Європи до сфери впливу советської імперії

На конференції в м. Сан-Франциско у квітні 1945 р. ССРСР, США та Велика Британія ухвалили *Декларацію про звільнену Європу*, у якій

зобов'язалися підтримувати демократичні перетворення у звільнених країнах і гарантували свободу вибору їхнього подальшого розвитку.

Основні політичні сили в країнах Центрально-Східної Європи виявляли готовність до співпраці заради відбудови зруйнованої економіки, вирішення нагальних соціальних проблем.

У боротьбі за вплив між ССРСР, США й Великою Британією Сталін мав певні переваги, бо після звільнення Центральної та Східної Європи від нацизму там залишилася советська армія. По суті, на зміну нацистській прийшла советська окупація. Після війни ССРСР узяв курс на приведення до влади в країнах Центрально-Східної Європи місцевих комуністів. Проте, згідно з рішеннями Кримської (Ялтинської) конференції, у цих країнах мали відбутися демократичні вибори. Це означало б неминучу поразку комуністичних партій і ССРСР, адже комуністи не мали значної підтримки й не могли розраховувати на чесну перемогу на виборах.

Отже, вибори пройшли в атмосфері залякування та фальсифікації результатів. Вони мали б бути визнані недійсними або такими, що не відбулися, однак комуністи скористалися виборами для створення політичних коаліцій — «народних фронтів». Відігравши роль «троянського коня», уряди «національної єдності» було невдовзі замінено відвертою комуністичною диктатурою.

Для узгодження діяльності комуністів у Центрально-Східній Європі ССРСР у 1947 р. створив *Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій країн Європи (Комінформбюро)*. Воно мало замінити розпущений у 1943 р. Комуністичний інтернаціонал (Комінтерн). Країни, у яких були встановлені залежні від ССРСР комуністичні режими, утворили так званий *Східний блок*, або *соціалістичний табір*.

Установлення просоветських комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи

Країна	Рік	Обставини встановлення комуністичного режиму
Албанія	1945	Комуністи встановили свою владу, попередньо знищивши, дискредитувавши або виславши більшість демократичної еліти країни. До виборчих списків було включено лише комуністів та їхніх прихильників, а опозицію піддано терору.
Болгарія	1945	Вибори в умовах, коли в країні перебували советські війська, виграла коаліція, у якій більшість становили комуністи. Невдовзі вони знищили своїх партнерів по коаліції та узурпували владу. Цар Симеон II у 1946 р. виїхав за кордон.

Словник

Соціалістичний табір — термін, який позначає Советський Союз та інші країни, що проголосили себе соціалістичними.

Східна Німеччина	1945	Східна частина Німеччини опинилась у советській зоні окупації. У 1949 р. тут було проголошено Німецьку Демократичну Республіку (НДР).
Польща	1947	На Кримській (Ялтинській) конференції ССРСР погодився з проведенням вільних виборів і створенням коаліційного уряду. Проте в Советському Союзі та в Польщі були заарештовані авторитетні польські діячі, які не поділяли комуністичні погляди. Переможцями на виборах 1947 р. було проголошено комуністів.
Румунія	1947	До 1958 р. в Румунії перебували советські війська, що зумовило включення до складу уряду представників нечисленної Комуністичної партії Румунії. Наприкінці 1947 р. було проголошено Румунську Народну Республіку, а короля Міхая змусили зректися престолу й виїхати за кордон.
Угорщина	1947	На перших післявоєнних виборах (1945) перемогли не комуністи; президентом також став не комуніст. Проте комуністи, які контролювали таємну поліцію, заарештували й стратили багатьох своїх політичних опонентів. До 1948 р. вони встановили повний контроль над Угорщиною.
Чехословаччина	1948	Було створено коаліційний уряд на чолі з Едвардом Бенешем. Однак комуністи за підтримки ССРСР узяли під контроль радіо, армію та поліцію. Їхній лідер Клемент Готвальд став прем'єр-міністром. Таємна поліція заарештувала провідних некомуністичних діячів. У 1948 р. комуністи остаточно захопили владу.

Коли югославський лідер Йосиф Броз Тіто висловив надію на створення федерації балканських народів і поширення впливу на Албанію, Сталін різко розкритикував його. У відповідь на це Тіто відмовився від співпраці із ССРСР. Надалі югославські комуністи покладалися на власні сили й ресурси. Ворожнеча між двома комуністичними країнами тривала до смерті Сталіна в 1953 р.

- Розгляньте советську карикатуру на Йосифа Броз Тіто. З яким історичним персонажем художник ототожнює югославського лідера? Яке, на вашу думку, ставлення до Югославії формувала в населення ССРСР така пропаганда?

Советська карикатура «Його шлях».
1950-ті роки

Основні події

- 1944 р.** — створення Світового банку.
- 1945 р.** — створення ООН.
- 1946 р.** — створення ЮНЕСКО.
- 1945–1948 рр.** — устанавлення залежних від СРСР комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи.
- 1948 р.** — ухвалення Загальної декларації прав людини.
- 1966 р.** — укладення міжнародних пактів про права людини.

Заняття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «конфронтація», «соціалістичний табір».
2. Використовуючи схему на с. 8, охарактеризуйте Ялтинсько-Потсдамську систему міжнародних відносин.
3. Якими були історичні передумови й причини створення Організації Об'єднаних Націй?
4. Яку роль відіграла Україна у створенні ООН? Яке місце нині посідає наша країна в ООН?
5. У чому, на вашу думку, полягає значення Загальної декларації прав людини (1948) і міжнародних пактів про права людини (1966)?
6. Використовуючи історичну карту (див. форзац 1), охарактеризуйте територіальні зміни, які відбулися в Європі за підсумками Другої світової війни.
7. Використовуючи схему на с. 10, охарактеризуйте мету, принципи й механізми діяльності ООН і спеціалізованих організацій під її опікою.
8. Якими методами СРСР домігся встановлення контролю над країнами Центрально-Східної Європи? Аргументуйте вашу позицію.
9. Чи залишаються, на вашу думку, важливими ідеї та принципи Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про економічні, соціальні й культурні права, Міжнародного пакту про громадянські та політичні права в сучасному світі?

§ 2. Початок «холодної війни»

1. Передумови й причини «холодної війни»

Советський Союз закінчив Другу світову війну з територіальними надбаннями та статусом однієї з країн-переможниць. Під цим приводом він намагався нав'язати свою волю країнам Європи, територіями яких пройшла советська армія.

США також мали статус країни-переможниці. Хоч американська армія була майже повністю демобілізована через кілька місяців після закінчення бойових дій проти Японії, США залишалися найпотужнішою військовою силою світу. До 1949 р. вони одноосібно володіли ядерною зброєю, яку американський президент Гаррі Трумен вважав «добрим кийком проти росіян». Також США були провідною країною світу за обсягами торгівлі, промислового й сільськогосподарського виробництва.

Свідчення

- Ознайомтеся з оцінкою післявоєнних зовнішньополітичних викликів, які, на думку американського дослідника, постали перед ССРСР і США. Як ви вважаєте, чи можна було уникнути ворожнечі між обома країнами після війни? Аргументуйте вашу точку зору.

«Післявоєнною метою Сталіна було гарантування в Росії його власної безпеки, панування режиму й ідеології. ...На думку Сталіна, ...достатньо дочекатися, коли капіталісти почнуть сперечатися, а європейці самі оберуть комунізм як альтернативу. Отже, мета Сталіна полягала не у відновленні рівноваги сил у Європі, а в домінуванні над континентом, як це намагався зробити Гітлер.

...Чого прагнули після війни американці? Безперечно, безпеки, проте, на відміну від Сталіна, вони не були певні, що зможуть цього досягнути. Причина полягала в тому, що після Другої світової війни США постали перед дилемою: вони не могли й надалі слугувати моделлю для інших країн, залишаючись відокремленими від решти світу».

Джон Геддіс, американський історик і політолог (The Cold War: A New History. The Penguin Press : London, 2005)

Сталін не довіряв Заходу й бажав краху демократичних суспільств. Він прагнув створити довкола Советського Союзу «санітарну зону» з підконтрольних йому країн. ССРСР не тільки насаджував у країнах Центрально-Східної Європи комуністичні режими, він також підтримував партизанську війну грецьких комуністів.

Така політика ССРСР зумовила протидію США та західного світу. Складні відносини між Советським Союзом і Сполученими Штатами стали сприятливим середовищем для «холодної війни».

- Проаналізуйте причини «холодної війни». Як ви вважаєте, чи були серед них нездоланні суперечності?

Основні причини «холодної війни»

Ідеологічні

- США та ССРСР представляли дві протилежні політичні системи — демократичну й тоталітарну.
- Намагання Советського Союзу поширювати у світі комунізм як протипагу демократії.
- Вороже ставлення ССРСР до західних демократій і, відповідно, протидія США поширенню комунізму.

Словник

«Холо́дна війна́» (1945–1991) — ідеологічне, військове й економічне протистояння між державами Східного блоку (ССРСР та його сателіти) і державами Західного блоку (США та їхні союзники), що виникло після завершення Другої світової війни.

Економічні

- США були зацікавлені в поширенні у світовому масштабі вільної торгівлі.
- ССРСР не бажав цього, оскільки був неспроможний захистити внутрішній ринок від проникнення якісних іноземних товарів, а також остерігався поширення серед населення советської імперії ідеалів вільного демократичного світу.

Геополітичні

- І ССРСР, і США прагнули першості в післявоєнному світі.
- Імовірність нападу ССРСР на європейських партнерів США.
- Наявність у США ядерної зброї, що стримувало ССРСР.
- Брутальні дії ССРСР у советській зоні окупації Німеччини.
- Розширення впливу ССРСР на деякі країни Європи; порушення обіцянки не перешкоджати вільним виборам у Європі.
- Мілітаризація Советським Союзом західного кордону.

2. Промова Вінстона Черчилля в м. Фултоні

Політиком, який зважився публічно назвати речі своїми іменами, став *Вінстон Черчилль*, який у той час не обіймав офіційних посад. У березні 1946 р., виступаючи в присутності американського президента Гаррі Трумена в м. Фултоні (США), він виголосив промову, яку назвав «Засади миру». Ця промова стала символом «холодної війни» між ССРСР і США, Сходом і Заходом.

Свідчення

- *Ознайомтеся з уривками з промови Вінстона Черчилля. Що, на вашу думку, він мав на увазі під «залізною завісою»? Якою постає в його промові зовнішня політика Советського Союзу? Чи дає британський політик відповідь на запитання, як Захід мав реагувати на дії ССРСР? Якщо ваша відповідь ствердна, поясніть, що саме він запропонував.*

«Ніхто не знає, що советська Росія та її міжнародна комуністична організація мають намір робити в найближчому майбутньому й чи існують якісь межі їхньої експансії. ...Від Штеттина¹ на Балтиці до Трієста на Адріатиці, через увесь континент було опущено "залізну завісу". За цією лінією розташовані всі столиці давніх держав Центральної та Східної Європи: Варшава, Берлін, Прага, Відень, Будапешт, Белград, Бухарест і Софія, усі ці знамениті міста... є об'єктами не тільки советського впливу, а й дуже високого, а подеколи й підвищеного контролю Москви. ...У багатьох країнах... створені комуністичні "п'яті колони", які... виконують директиви, що надійшли з комуністичного центру. ...Безпека у світі неможлива без нового союзу в Європі, з якого не може бути виключена жодна нація. ...Советська Росія хоче ...необмеженого розширення своєї влади

¹ *Штеттин* — німецька назва польського міста Щецина.

й поширення ідеології... Вона нічим не захоплюється більше, ніж силою, і нічого не поважає менше, ніж слабкість, особливо військову слабкість».

Вінстон Черчилль, 5 березня 1946 р., м. Фултон (<https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/1946-03-05.pdf>)

- Перегляньте відеофрагмент фултонської промови Вінстона Черчилля (англ.). Які країни, на думку британського політика, СРСР самочинно зарахував до «советської сфери впливу»?
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/18.html>
- Що, на вашу думку, мав на увазі Вінстон Черчилль, коли заявив, що «не за таку ліберальну Європу ми боролися»?

3. Меморандум Джорджа Кеннана

Ще одним документом, який передає атмосферу «холодної війни», був *меморандум Кеннана*. Американський дипломат Джордж Кеннан у 1946 р. надіслав з американського посольства в Москві до Вашингтона телеграму з восьми тисяч слів — «довгу телеграму» (або меморандум Кеннана): «Советське керівництво, — писав дипломат, — сприймає Захід як головного ворога й усіляко намагається посіяти недовіру між західними країнами та дестабілізувати ситуацію всередині цих країн».

Інтерес СРСР до країн, які звільнилися чи боролися за звільнення від колоніальної залежності, також був, за оцінкою Джорджа Кеннана, проявом не турботи про них, а ознакою советського експансіонізму. США мусили діяти з позиції сили, оскільки советське керівництво схиляється тільки перед сильнішим опонентом. Причому стримувати СРСР потрібно без зброї, однак демонструючи рішучість до застосування сили. Джордж Кеннан закликав американський уряд вирішити проблеми західного світу, щоб позбавити Советський Союз можливості розхитати ситуацію в США та Західній Європі.

Свідчення

- Ознайомтеся з уривком із «довгої телеграми». Що, на вашу думку, мав на увазі Джордж Кеннан, коли назвав комунізм «хвороботворним паразитом»? Чому він застерігав, що найбільша небезпека, яка загрожує Заходу в протистоянні з комунізмом, — «це уподібнення тим, з ким ми маємо справу»?

«Світовий комунізм подібний до хвороботворного паразита, який харчується ураженими тканинами. ...Ми повинні запропонувати... на розгляд інших держав... яким ми уявляємо світ у майбутньому. Недостатньо просто змусити народи наслідувати наш приклад... Ми маємо... запропонувати їм... кращу допомогу, ніж росіяни. ...Ми повинні мати достатньо сміливості й впевненості, аби залишатися вірними нашим політичним методам і поглядам на людське суспільство. Зрештою, найбільша небезпека, яка загрожує нам у вирішенні проблеми советського комунізму, — це уподібнення тим, з ким ми маємо справу».

З меморандуму Кеннана (<https://nsarchive2.gwu.edu//coldwar/documents/episode-1/kennan.htm>)

4. Доктрина Гаррі Трумена

За часів президентства Гаррі Трумена США перейшли до політики «стримування» комунізму, засади якої були викладені навесні 1947 р. в посланні до конгресу. Доктрина Трумена, як назвали це послання, була спрямована на обмеження комуністичних режимів, тиск на ССРСР та його сателітів, підтримання тих, хто протистояв комунізму. Доктрина передбачала надання політичної, військової та економічної допомоги всім демократичним державам, яким загрожували зовнішні або внутрішні авторитарні сили.

Першими претендентами на допомогу США стали Греція та Туреччина. Безпосередньою причиною виступу Гаррі Трумена була заява уряду Великої Британії про те, що він більше не надаватиме військову й економічну допомогу грецькому уряду в громадянській війні проти місцевих комуністів, яких підтримував ССРСР. Гаррі Трумен зажадав, щоб конгрес надав грецькому й турецькому урядам допомогу, а також підтримав відправлення американського цивільного та військового персоналу й озброєння в цей регіон.

Свідчення

- Як ви вважаєте, наполягаючи на протидії Східному блоку, Гаррі Трумен прагнув тільки виправдати сподівання «вільних людей світу»? Які ще інтереси міг і мусив захищати американський президент?

«Тоталітарні режими підживлюються злиднями й стражданнями. Їхні зерна зазвичай проростають на безплідному ґрунті бідності та заворушень. Вони досягають, коли в людей умирає надія на краще життя. Ми мусимо зберегти цю надію. Вільні люди світу сподіваються на нашу підтримку для збереження їхніх свобод. Якщо ми зазнаємо невдачі... виникне загроза миру в усьому світі. Це також загрожуватиме добробуту нашої держави».

Гаррі Трумен, президент США (https://liberalarts.utexas.edu/coretexts/_files/resources/texts/1947%20Truman%20Doctrine.pdf)

Прогодайте

- Яких людських жертв та економічних збитків зазнала Європа внаслідок Другої світової війни?

5. «План Маршалла»

Європейські країни потребували допомоги, оскільки за роки війни їхня економіка була зруйнована, розірвалися господарські зв'язки, обвалився фінансовий ринок. Натомість економіка США розвивалася добре. Американці хотіли допомогти Європі оговтатися, а також запобігти

Словник

Доктрина — заява про керівний принцип державної, зокрема зовнішньої, політики.

намаганням Советського Союзу використати ситуацію, аби підштовхнути європейських комуністів до захоплення влади.

Улітку 1947 р. державний секретар США *Джордж Маршалл* заявив, що Америка ініціює *Програму відбудови Європи*. Офіційно програму почали втілювати у квітні 1948 р. й завершили в грудні 1951 р. Вона ввійшла в історію під назвою «*план Маршалла*».

Особистості

Джордж Маршалл (1880–1959) — американський політичний та військовий діяч. Ветеран двох світових воєн. У 1947–1949 рр. обіймав посаду державного секретаря (міністра закордонних справ) США. Автор програми відбудови зруйнованої війною Європи. Один з ініціаторів створення Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Лауреат Нобелівської премії миру (1953).

Свідчення

- Ознайомтеся з аргументацією *Джорджа Маршалла*. Який висновок ви можете зробити щодо мети американської програми відбудови Європи на підставі уривку з його промови?

«На найближчі три або чотири роки потреба країн Європи в імпортному продовольстві й інших необхідних товарах — переважно з Америки — настільки перевищуватиме їхню платоспроможність, що їм потрібна буде значна допомога, аби уникнути загострення ситуації в економічній, соціальній та політичній сферах. ...Жодний уряд, який маневрує, щоб заблокувати відновлення інших країн, не може розраховувати на нашу допомогу. Більше того, уряди, політичні партії або групи, які намагаються увічнити людську вбогість із метою отримання політичних або інших дивідендів, наштовхнуться на протидію Сполучених Штатів».

З промови Джорджа Маршалла в Гарвардському університеті (Safeguarding the Republic. Essays and Documents in American Foreign Relations, 1890–1991. McGraw-Hill Inc., 1992. P. 161)

Згідно з «планом Маршалла», Сполучені Штати надали багатомільярдну допомогу 16-ти країнам Західної Європи. Японія, хоч і не була частиною «плану Маршалла», також отримувала економічну допомогу через інші програми. США запропонували допомогу ССРСР та його сателітам, однак Советський Союз відмовився і змусив відмовитися від неї східноєвропейські країни. ССРСР представив свій план надання допомоги сателітам у Східній Європі — так званий «план Молотова». У рамках цього плану було створено Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ), систему двосторонніх торговельних угод та економічний союз між країнами Східного блоку. Це ще більше поглибило розкол у Європі.

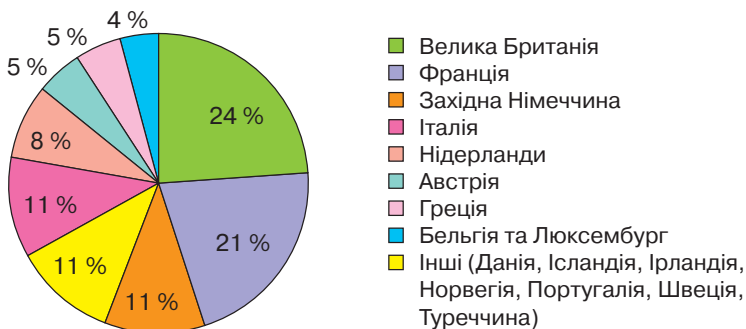
- Використовуючи висловлення Джорджа Маршалла та наведену в таблиці інформацію, зробіть висновок про причини появи й мету «плану Маршалла».

Чинники, які спонукали США до надання економічної допомоги Західній Європі

Політичні	Економічні
<ul style="list-style-type: none"> • США враховували історичні реалії післявоєнної Європи, а саме: утворення соціалістичного блоку та нездатність західних країн самостійно відбудувати економіку. • Щоб запобігти поширенню комунізму, США кинули урядам західноєвропейських країн «рятівний круг». • Сполучені Штати побоювалися, що населення західноєвропейських країн може піддатися впливу комуністичної пропаганди. • Передумовою надання американської допомоги було очищення урядів від комуністів. У 1945–1947 рр. у дев'яти країнах Європи комуністи входили до складу урядів. До 1948 р. в жодному з урядів країн Західної Європи їх не залишилося. 	<ul style="list-style-type: none"> • Країни, які отримували допомогу, мали забезпечити свободу приватному підприємництву та дотримуватися принципів вільної торгівлі. • Щоб отримати американську допомогу, уряди європейських країн мали регулярно надавати звіти про стан економіки, валютних резервів та іншу комерційну інформацію. • План також мав запобігти виникненню післявоєнної економічної кризи в США, адже забезпечив американців робочими місцями.

- Проаналізуйте діаграму. Висловте припущення, за якими критеріями США визначали суму допомоги тій чи тій країні.

Розподіл допомоги між країнами за «планом Маршалла»

(Складено за виданням: U.S. Agency for International Development, November 16, 1971)

- Перегляньте відеосюжет про «план Маршалла». З якими проблемами зіткнулася післявоєнна Європа? З якою метою США розробляли «план Маршалла»? Як змінилося ставлення європейців до США внаслідок утілення «плану Маршалла»?

<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/21.html>

- Що, на вашу думку, мала на увазі експертка Гедер Конлі, яка називала американський план «інвестицією у власні інтереси в Європі»?

РОЗДІЛ І. Облаштування повоєнного світу

- Проаналізуйте схему. Чи збігаються, на вашу думку, результати втілення в життя «плану Маршалла» з поставленою метою? Поясніть свою точку зору.

Наслідки втілення «плану Маршалла»

Для Європи

- Американці надали вкрай необхідні кошти й матеріали. Протягом трьох десятиліть рівень життя в країнах-учасницях підвищився майже на півтори сотні відсотків, і вони переживали «золотий вік» економічного зростання.
- «План Маршалла» був більше, ніж економічною програмою. Він став одним із перших кроків до інтеграції європейських країн, створив фундамент для їхнього майбутнього об'єднання в межах Європейського Союзу.
- План підтримав демократичні уряди та соціальний мир у Західній Європі.

Для Сполучених Штатів Америки

- «План Маршалла» забезпечив ринки для американських товарів.
- Країни, які отримували допомогу за «планом Маршалла», стали надійними стратегічними партнерами для США.

Для світу

- «План Маршалла» запобіг поширенню комунізму у світі.
- Співпраця між США та європейськими країнами сприяла їхній єдності. Результатом стало створення Організації Північноатлантичного договору (НАТО) як оборонного союзу проти будь-яких майбутніх агресорів.

- Розгляньте карикатуру, що зображує реакцію СРСР та інших країн, які не отримали допомогу за «планом Маршалла». Якою, на вашу думку, є ідея малюнка? Як художник зобразив настрій та емоції учасників ходи, що йдуть за персонажем, який уособлює собою Сталіна?

Британська політична карикатура. 1948 р.

Основні події

1946 р. — фултонська промова Вінстона Черчилля; меморандум Кеннана.

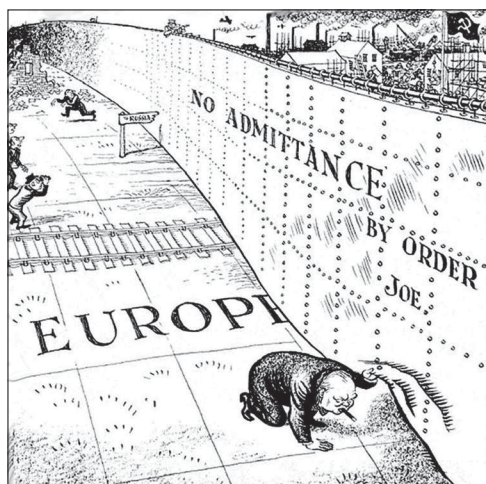
1947 р. — проголошення доктрини Трумена.

1948–1951 рр. — «план Маршалла».

Заняття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «холодна війна», «доктрина».
2. Як ви розумієте поняття «залізна завіса», «фултонська промова», «меморандум Кеннана», «доктрина Трумена»?
3. Визначте основні ідеї меморандуму Кеннана та доктрини Трумена. Які обставини зумовили появу цих документів?
4. Що спонукало Сполучені Штати надати економічну допомогу повоєнній Європі? (Під час підготовки відповіді можете скористатися відеозаписом виступу Джорджа Маршалла з обґрунтуванням його плану відбудови Європи (англ.). <https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/23.html>.)
5. Покажіть на карті (див. форзац 1) країни, які отримали найбільшу частку американської допомоги за «планом Маршалла». Наскільки дієвою виявилась американська допомога? Як «план Маршалла» вплинув на відбудову Європи?
6. У ході російсько-української війни світові лідери порушили питання про «план Маршалла» для України — повоєнної відбудови та подолання наслідків російської агресії. Наскільки, на вашу думку, такий план є своєчасним і важливим? Що має передбачати «план Маршалла» для України?
7. Назвіть причини й передумови «холодної війни». Чи є підстави вважати, що без фултонської промови Вінстона Черчилля «холодна війна» не розпочалася б? Аргументуйте вашу позицію.
8. Розгляньте карикатури. Що вам відомо про події, які зобразили художники? Чи вважаєте ви, що кожна карикатура є неупередженим джерелом інформації з погляду «історичної правди»? Аргументуйте вашу точку зору.

Англійська карикатура.
1950-ті роки

Советська карикатура.
1950-ті роки

9. Як ви вважаєте, чи існувала в той час загроза переростання «холодної» війни в «гарячу»? Спрогнозуйте можливі наслідки збройного конфлікту між тогочасними супротивниками.

§ 3. Оформлення біполярного світу

1. Загострення суперництва між США та Советським Союзом

Друга світова війна ослабила традиційно сильні європейські держави, які впродовж століть визначали політичний клімат у світі, — Велику Британію, Німеччину та Францію. Натомість США й ССРС набули статусу наддержав, унаслідок чого світ став **біполярним (двополюсним)**.

На одному його полюсі опинилися США та країни західної демократії, на іншому — ССРС та його сателіти. «Холодна війна» була зумовлена великими розбіжностями між демократією і комунізмом. Сполучені Штати Америки відхиляли комунізм і підтримували демократію, а ССРС — навпаки.

- Чи були, на вашу думку, серед взаємних претензій ССРС і США такі, які неможливо було владнати безболісно для кожної з двох країн? Наведіть аргументи на підтвердження вашої точки зору.

Дії ССРС, які Захід вважав проявом ворожості й експансіонізму

- Повільна демобілізація советської армії після завершення війни;
- приведення до влади просоветських урядів у країнах Центрально-Східної Європи;
- створення в 1947 р. Інформаційного бюро комуністичних і робітничих партій країн Європи (Комінформбюро), яке пропагувало комунізм, вихваляло советську політику в Європі, протидіяло доктрині Трумена та «плану Маршалла»;
- советська блокада м. Берліна.

Дії США, які ССРС вважав проявом ворожості й експансіонізму

- Прийняття доктрини Трумена, економічна підтримка Європи («план Маршалла»), у якій ССРС убачав намагання США встановити контроль над континентом і світом;
- небажання американців ділитись із ССРС секретами у військовій галузі, зокрема щодо ядерної зброї;
- наполягання на поверненні США техніки й устаткування, наданих ССРС за програмою лендлізу в роки війни.

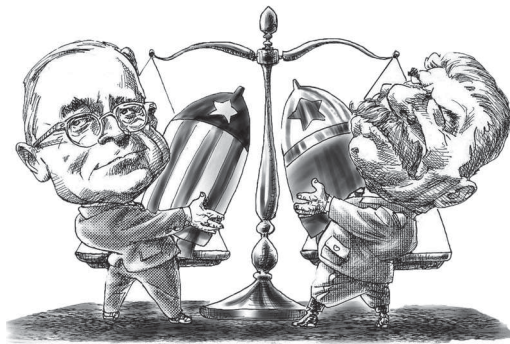
США критикували тоталітарну сутність советського режиму, порушення комуністами громадянських і релігійних прав і свобод. Советські керівники так само завзято критикували «вади капіталізму», «соціальну нерівність» у країнах Західної Європи, а надто в Сполучених Штатах Америки.

Словник

Біполярний (двополюсний) світ — термін, який використовували в роки «холодної війни» для характеристики світу, розділеного протистоянням між комуністичною та демократичною системами.

- Які, на вашу думку, зміни в геополітичній ситуації у світі відображено на карикатурі американського художника?

Американська карикатура
«Трумен – Сталін». 1950 р.

Військова могутність США стримувала советський експансіонізм. Вона ґрунтувалася на добре оснащених армії та флоті, військових базах по всьому світу. Уклавши оборонні договори на Сході (з Японією, Іраном, Іраком), США забезпечили свою присутність у цих стратегічно важливих регіонах.

В умовах біполярного світу США надавали фінансову допомогу своїм союзникам, а також країнам, які могли опинитися під контролем СРСР. Натомість Советський Союз допомагав країнам, у яких були встановлені дружні йому політичні режими, і країнам, що проводили ворожу щодо США політику.

Свідчення

- Чи погоджуєтеся ви зі Збігнєвом Бжезінським, що утворення біполярного світу було неминучим? За яких обставин можна було уникнути протистояння між СРСР і США?

«Європейська ера у світовій політиці завершилася під час Другої світової війни... Поразка Німеччини стала неминучою завдяки... двом позаєвропейським переможцям — Сполученим Штатам Америки та Советському Союзу... Протягом наступних п'ятдесяти років домінувало двополюсне американо-советське змагання за глобальне верховенство. ...Геополітичний вимір був однозначним: Північна Америка проти Євроазії... Переможець по-справжньому панував би над світом. ...Кожний із суперників мав свою ідеологічну модель світу, сповнену історичного оптимізму; для кожного його модель виправдовувала чималі зусилля та водночас посилювала переконання в неминучій перемозі».

Збігнєв Бжезінський, американський політик і політолог (Велика шахівниця. Американська першість та її стратегічні імперативи / пер. з англ. Львів; Івано-Франківськ : Лілея — НВ, 2000. С. 5–6)

Присгадайте

- Які рішення щодо Німеччини та її столиці Берліна було ухвалено на Берлінській (Потсдамській) і Кримській (Ялтинській) конференціях?

2. Поділ Німеччини

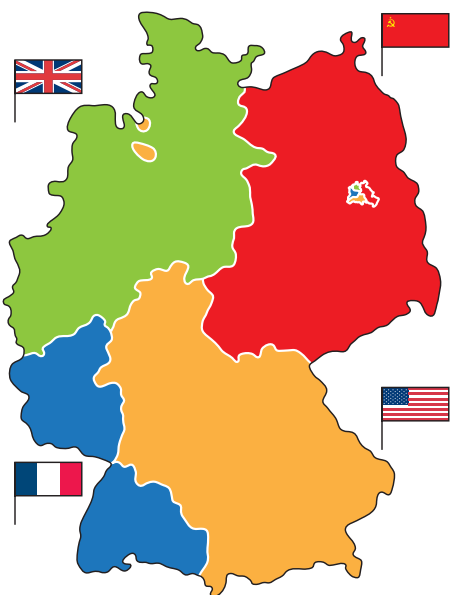
В умовах «холодної війни» країни-переможниці по-різному тлумачили домовленості щодо Німеччини. СРСР мав отримувати репарації

промисловою продукцією не тільки зі східної, а також із західних зон окупації Німеччини. За це він зобов'язався постачати до західних зон продовольство, щоб запобігти там голоду.

Наприкінці 1946 р. між ССР і Великою Британією та США стався конфлікт через об'єднання американської і британської окупаційних зон та утворення *Бізонії* (від латин. *bi* — два). Улітку 1948 р. до Бізонії приєднали більшу частину окупаційної зони Франції (за винятком Саару), унаслідок чого утворилася *Тризонія*.

Того ж року в західних зонах окупації розпочалася грошова реформа, у відповідь на яку ССР улаштував Берлінську кризу. Стара німецька марка (рейхсмарка) на той час остаточно знецінилася. Запровадження нової німецької марки (дойчмарки) мало оживити економіку й відновити фінансову спроможність західної частини Німеччини.

Советський Союз звинуватив західні держави в намаганні взяти під контроль усю територію Німеччини, витіснивши звідти ССР. Якщо грошова реформа в Західній Німеччині виявиться успішною, вважали советські керівники, то це приведе до підвищення рівня життя населення та неминучого невтішного порівняння зі злиденим станом речей у советській зоні окупації.

Поділ Німеччини на зони окупації

У відповідь на введення дойчмарки Советський Союз запровадив нову марку на сході Німеччини й наприкінці червня 1948 р. розпочав *блокаду Західного Берліна* з його понад двомільйонним населенням. Блокада, яку американці вважали відкритим актом комуністичної агресії, тривала майже рік.

Західні країни налаштували «повітряний міст» над Західним Берліном, щоб доставляти жителям міста харчові продукти. Було задіяно транспортні літаки Франції, Великої Британії та США. За час блокади вони здійснили майже триста тисяч рейсів, доставляючи берлінцям харчі, пальне, ліки та навіть різдвяні подарунки.

- Перегляньте архівне відео про «повітряний міст» над Західним Берліном. Наскільки масштабним він постає на відеокадрах?
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/26.html>
- Які емоції викликало в берлінців прибуття літаків із вантажем (1.02–1.14)?
- Чому кінокамера зафіксувала велику кількість військових літаків і військовослужбовців США?

Свідчення

- Порівняйте советську інформацію про події в Берліні та спогади німецького політика. Чому, на вашу думку, автори офіційного советського видання і німець, який у той час перебував у Берліні, по-різному оцінювали «повітряний міст»? Якому з двох історичних джерел ви довіряєте більше? Поясніть чому.

«У період дії “повітряного мосту” матеріальне становище населення західних секторів істотно погіршилося. ...Із червня 1948 р. ...до вересня 1949 р. число безробітних у Західному Берліні зросло із 47 до 228 тис. осіб. На початку 1950 р. кількість безробітних сягнула 300 тис. осіб».

З офіційного советського видання (Международные отношения после Второй мировой войны. М., 1962. Т. 1 (1945–1949). С. 473–474)

«Коли Люціус Клей (генерал, голова адміністрації американської зони окупації в Німеччині. — Авт.)... організував “повітряний міст”, він розраховував на півтора місяця, а не на 322 дні. Апогею було досягнуто, коли в Берліні приземлявся бомбардувальник із мирним вантажем кожні 48 секунд, а гуркіт двигунів став символом виживання. Повітрям було доставлено понад 2 млн т вантажів. Це стало неймовірним досягненням не лише американських військово-повітряних сил; третину вантажів доставляли британці».

Віллі Брандт, канцлер ФРН у 1969–1974 рр. (Willy Brandt. Erinnerungen. Berlin : Siedler, 1999)

Пересвідчившись, що задумана операція не досягла мети, у травні 1949 р. Советський Союз зняв блокаду міста. Після Берлінської кризи не залишилося шансів на збереження цілісності Німеччини. У **вересні 1949 р.** в Тризонії було проголошено створення **Федеративної Республіки Німеччини (ФРН)**. На виборах перемогла Християнсько-демократична партія, а її лідер **Конрад Аденауер** став першим канцлером ФРН. Столицею республіки проголосили м. Бонн.

У **жовтні 1949 р.** з ініціативи ССРСР у Східній Німеччині було утворено **Німецьку Демократичну Республіку (НДР)**, столицею якої проголосили східну частину Берліна. Символом поділу Німеччини став **Берлінський мур**, споруджений у центрі міста, який проіснував до кінця ХХ ст.

- Розгляньте карикатуру німецького художника, створену після поділу Німеччини на ФРН і НДР. Яка, на вашу думку, ідея малюнка?

Німецька
карикатура.
1949 р.

3. Створення НАТО

Через три місяці після завершення блокади західної частини Берліна набув чинності договір про створення НАТО. Першим кроком на шляху створення оборонного союзу у складі США та європейських країн стало підписання навесні 1948 р. в бельгійській столиці м. Брюсселі договору про створення *Західного союзу* (так званий Брюссельський пакт) між Бельгією, Великою Британією, Нідерландами, Люксембургом і Францією. Проте без участі США цей союз не міг стати потужним об'єднанням і протистояти Советському Союзу. Спільна система оборони потребувала захисту кордонів із півночі й півдня, а отже, залучення Канади та північно- й південноєвропейських держав.

Після серії переговорів, незважаючи на протести ССРСР, навесні 1949 р. в столиці США м. *Вашингтоні* 12 країн (Нідерланди, Франція, Бельгія, Люксембург, Велика Британія, Ісландія, Португалія, Італія, Норвегія, Данія, США й Канада) підписали договір про створення *НАТО (Організації Північноатлантичного договору)* для спільної оборони країн Західної Європи та Північної Америки.

Свідчення

- Проаналізуйте статтю з договору про створення НАТО. Яким постає з документа Північноатлантичний блок — наступальним чи оборонним? У тісній співпраці з якою організацією зобов'язувалися діяти країни — члени НАТО?

«Ст. 5. Сторони погоджуються, що збройний напад на одну або кількох із них у Європі чи в Північній Америці вважатиметься нападом на них усіх, і, відповідно, вони домовляються, що в разі здійснення такого нападу кожна з них, реалізуючи своє законне право на індивідуальну чи колективну самооборону, підтверджене ст. 51 Статуту ООН, надасть допомогу тій Стороні або Сторонам, які зазнали нападу, й одразу здійснить, індивідуально чи спільно з іншими Сторонами, такі дії, які вважатимуться необхідними, уключаючи застосування збройної сили, з метою відновлення та збереження безпеки в Північноатлантичному регіоні.

Про кожний такий збройний напад і про всі заходи, ужиті у зв'язку з ним, буде негайно повідомлено Раду Безпеки ООН. Такі заходи будуть припинені після того, як Рада Безпеки застосує дії, необхідні для відновлення і підтримання міжнародного миру та безпеки».

З Північноатлантичного договору (http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/950_008)

Створення НАТО мало не тільки запобігти військовій агресії Советського Союзу, а й згуртувати європейські країни. Північноатлантичний договір не передбачає створення збройних сил НАТО, адже є збройні сили країн — членів блоку. Рішення в Альянсі ухвалюють одностайно, кожна країна — член НАТО має право вето.

4. Створення Організації Варшавського договору (ОВД)

Навесні 1955 р. Советський Союз також створив військовий блок — *Організацію Варшавського договору (ОВД)*. Поява нового військового союзу, угоду про який було підписано в м. *Варшаві*, була реакцією ССРСР на вступ до НАТО в 1952 р. Греції та Туреччини, а в 1955 р. — ФРН.

ОВД була військово-політичним союзом советських сателітів: Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі, Румунії, ССРСР, Чехословаччини, а також Албанії (невдовзі відмовилася від участі). Після створення ОВД було розпущено Комінформбюро. Вирішальне слово у Варшавському договорі завжди було за Советським Союзом.

Організація Варшавського договору була слухняним зняряддям ССРСР і, на відміну від свого західного супротивника, неодноразово вдавалася до військового втручання у внутрішні справи країн — членів ОВД (у 1956 р. в Угорщині й у 1968 р. в Чехословаччині).

Свічення

- Порівняйте статутні положення ОВД і НАТО (див. с. 28). Чи є між ними принципова різниця? Як ви вважаєте, чи можна на підставі тільки документів або заяв зробити висновок про характер і наміри військово-політичних блоків?

«Ст. 4. У разі збройного нападу в Європі на одну або кілька держав — учасниць Договору кожна держава — учасниця Договору, реалізуючи своє право на індивідуальну чи колективну самооборону відповідно до ст. 51 Статуту ООН, надасть державі або державам, які зазнали нападу, негайну допомогу, індивідуально чи за згодою інших держав — учасниць Договору, усіма засобами, що вважатимуться необхідними, уключаючи застосування збройної сили. Держави — учасниці Договору терміново проконсультуються щодо спільних заходів, яких потрібно вжити заради відновлення і підтримання міжнародного миру й безпеки.

Ст. 5. Договірні Сторони погодилися створити Об'єднане командування їхніми збройними силами...

Ст. 6. ...Створюється Політичний консультативний комітет, у якому кожну державу — учасницю Договору представлятиме член уряду або спеціально призначений представник».

Зі Статуту Організації Варшавського договору (https://www.cvce.eu/content/publication/1997/10/13/b1234dbc-f53b-4505-9d86277e4f5c20d4/publishable_en.pdf)

5. Закріплення біполярного світу

Створення НАТО й ОВД остаточно оформило біполярність світу. Відмінності в культурі, ідеології, політичній меті США та західного світу, з одного боку, і ССРСР — з іншого, на яких у роки їхнього союзу проти Німеччини та Японії обидві країни намагалися не наголошувати, тепер стали очевидними.

США заявляли, що вони підтримують право народів самостійно обирати політичний режим, закликали до вільних і відкритих виборів у повоєнну епоху. ССРСР наполягав на своєму праві мати «дружніх сусідів» у Східній Європі. У Вашингтоні підозрювали Советський Союз у намірі поширювати комунізм у всьому світі, а в Москві політику США вважали доказом того, що Захід намагається оточити й ізолювати ССРСР.

Подальше протистояння демократії та комунізму загрожувало світові новою війною, у якій із появою ядерної зброї шансів на виживання людства залишається обмаль.

Свідчення

- Порівняйте аргументи ССРСР і США. Чи були, на вашу думку, обидві країни однаковою мірою налаштовані на пошук компромісів заради нормалізації міжнародних відносин?

«Уряд Сполучених Штатів перейшов до прямої відмови від принципів міжнародного співробітництва й узгоджених дій великих держав до спроб нав'язати свою волю іншим державам..., водночас використовуючи економічні ресурси, розподілені для окремих нужденних націй як інструмент політичного тиску».

З виступу Андрія Вишинського, заступника міністра закордонних справ ССРСР, на засіданні Генеральної Асамблеї ООН у вересні 1947 р. (Vyshinsky Speech to U.N. General Assembly <https://sites.temple.edu/immerman/vyshinsky-speech-to-u-n-general-assembly-2/>)

«Я переконаний, що політика Сполучених Штатів Америки полягає в допомозі вільним народам чинити спротив підкоренню озброєній меншості чи зовнішньому тиску, спрямованому на їхнє підкорення. Я певен, що ми повинні допомагати вільним народам самим визначати свою долю».

Зі спеціального послання президента Гаррі Трумена до конгресу щодо Греції і Туреччини (12 березня 1947 р.) (Safeguarding the Republic. Essays and Documents in American Foreign Relations (1890–1991). McGraw-Hill Inc., 1992. P. 154)

Советський Союз установлював комуністичні режими в Європі, підтримував національні рухи, спрямовані проти західних держав, зокрема в Азії та на Африканському континенті. Натомість США заохочували антикомуністичні сили всередині інших країн, оточували ССРСР військовими базами.

Жорстке протистояння між двома країнами через советську блокаду Західного Берліна, надання США економічної допомоги Європі за «планом Маршалла» та заборона ССРСР східноєвропейським країнам прийняти таку допомогу, створення НАТО й ОВД засвідчили розкол у світі.

6. Корейська війна (1950–1953) і Карибська криза (1962)¹, загроза ядерної катастрофи. Спроби подолання міжнародних криз

«Холодна війна» посилювала недовіру й ворожнечу між ССРСР і західними країнами, загрожувала світові новою війною. Першим «гарячим» зіткненням періоду «холодної війни» була **Корейська війна (1950–1953)**, яка розпочалася нападом комуністичної Північної Кореї на Південну Корею. Сполучені Штати на чолі сил ООН, що склалися з військових контингентів понад десятка країн, прийшли на допомогу Південній Кореї. ССРСР і Китай надали підтримку Північній Кореї. Після трьох років

¹ Події Корейської війни та Карибської кризи більш детально розглянуто в § 19 «Міжнародні відносини».

боїв війна зайшла в глухий кут; кордон між Північною та Південною Кореєю проходив майже там само, де він був на початку війни.

Участь в цій війні Сполучені Штати продемонстрували рішучість стримувати загрозу поширення комунізму, відданість зовнішній політиці, заснованій на колективній безпеці, а також ідеалам, вираженим у доктрині Трумена. Натомість СРСР і Китай були налаштовані, усупереч Заходу, поширювати комунізм на нові країни й континенти. Загалом США та їхні союзники своїм утручанням запобігли проникненню комунізму в Південну Корею.

Ще небезпечнішою подією «холодної війни» була **Карибська криза (1962)**. Таємне розміщення Советським Союзом балістичних ядерних ракет на Кубі, де до влади прийшов комуністичний уряд Фіделя Кастро, призвело до різкої конфронтації між Сполученими Штатами та Советським Союзом. Світ опинився за крок від ядерної війни. З Куби советські ракети могли легко досягти цілей у Сполучених Штатах, зокрема Нью-Йорка та Вашингтона. Упродовж двох напружених тижнів президент США Джон Кеннеді та керівник СРСР Микита Хрущов вели складні переговори й урешті-решт домовилися про мирний вихід із кризи.

Карибська криза засвідчила вірогідність взаємного ядерного знищення та активізувала спроби зупинити гонку озброєнь і «холодну війну».

Основні події

Червень 1948 р. — травень 1949 р. — блокада Советським Союзом Західного Берліна.

1949 р. — поділ Німеччини; створення НАТО.

1950–1953 рр. — Корейська війна.

1955 р. — створення Організації Варшавського договору (ОВД).

1962 р. — Карибська криза.

Заняття та завдання

1. Поясніть історичне поняття «біполярний (двополюсний) світ».
2. Визначте на карті (див. форзац 1) країни — засновниці НАТО й країни, які підписали Варшавський договір.
3. Завдяки чому, на вашу думку, тільки США та СРСР стали наддержавами після Другої світової війни?
4. Назвіть об'єктивні та суб'єктивні причини загострення відносин між СРСР і США після Другої світової війни.
5. Які переваги мала кожна з наддержав, що певною мірою врівноважувало їхні сили?
6. Що спричинило початок советської блокади Західного Берліна?
7. Чому Захід виявив непоступливість у питанні про Західний Берлін?
8. Чи відповідало проголошення ФРН і НДР рішенням щодо Німеччини, ухваленим на Кримській (Ялтинській) і Берлінській (Потсдамській) міжнародних конференціях?
9. Яку роль в оформленні двополюсного світу відіграло створення НАТО та Організації Варшавського договору?
10. Які перестороги для світу продемонстрували Корейська війна та Карибська криза?

Узагальнення до розділу I «Облаштування повоєнного світу»

- Закінчення Другої світової війни не відновило довоєнний світовий порядок. Провідні європейські держави (Велика Британія, Німеччина, Франція, Італія) були виснажені війною, а тому поступилися лідерством двом світовим наддержавам — США та ССРСР.

- Певний час союзники взаємодіяли в межах *Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин*: відбувся узгоджений поділ Німеччини на чотири зони окупації; в обмін на територіальні поступки ССРСР на словах погодився на вільні вибори в Польщі; більшість країн стала членами ООН.

Однак Ялтинсько-Потсдамська система не стала запобіжником проти поділу світу на сфери впливу двох наддержав — США та ССРСР. Створення влітку 1949 р. в Советському Союзі атомної бомби позбавило США монополії на ядерну зброю, урівноважило обопільний страх населення США та ССРСР перед загрозою ядерної війни.

- *Організація Об'єднаних Націй* мала стати ефективнішим за Лігу Націй посередником у міжнародних справах. Положення Статуту ООН було сформульовано на конференції в м. Сан-Франциско наприкінці квітня 1945 р. Структура нової міжнародної організації, зокрема *спеціалізовані організації під її опікою*, мала відвернути війну, забезпечити повагу до міжнародних зобов'язань, соціальний прогрес, поліпшити життя населення, гарантувати дотримання прав і свобод людини.

Україна — *одна з держав — засновниць ООН* — після відновлення в 1991 р. державної незалежності відіграє в організації важливу роль.

- У післявоєнному світі гостро постало питання *дотримання прав людини та забезпечення громадянських прав і свобод*. Народи світу, які зазнали жахливих втрат у роки війни, розраховували на повагу до їхніх прав, інтересів і прагнень. Було ухвалено *Загальну декларацію прав людини (1948)*, а також міжнародні пакти про права людини: *Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права та Міжнародний пакт про громадянські й політичні права (1966)*.

- У країнах Центрально-Східної Європи за підтримки ССРСР владу захопили місцеві комуністи. Опонентів комуністів витіснили з політичного життя, вони були знищені, ув'язнені або мусили емігрувати. До 1949 р. в країнах Східної Європи встановили режими советського зразка. Формально зберігаючи ознаки незалежних держав, країни Східної Європи фактично були окуповані Советським Союзом.

Ці обставини, а також відмінності в ідеологіях і взаємна недовіра між США та ССРСР зумовили початок «холодної війни». Конфлікт інтересів між ними поступово поглиблювався. Спочатку Європа, а потім і вся планета перетворилися на арену боротьби.

Символами «холодної війни» стали: *Берлінська блокада, фултонська промова Вінстона Черчилля, меморандум Кеннана та доктрина Трумена*.

- Значний внесок у відновлення післявоєнної Європи зробив «план Маршалла». Згідно з ним, мільярди доларів США було спрямовано в шістнадцять європейських країн для відбудови регіону після руйнівної війни. Також план сприяв європейській інтеграції та атлантичній єдності.

СРСР відмовився від допомоги й заборонив отримувати її східноєвропейським комуністичним урядам.

- «Холодна війна» загострилася, коли СРСР організував блокаду західної частини Берліна (1948–1949). Наслідком *Берлінської кризи* стало утворення в 1949 р. двох держав: Федеративної Республіки Німеччини (ФРН) на території трьох західних зон окупації (столиця — м. Бонн) і Німецької Демократичної Республіки (НДР) на території советської зони окупації (столиця — східна частина м. Берліна).

- У 1949 р. Сполучені Штати Америки, Канада, а також десять західноєвропейських держав утворили оборонний військово-політичний союз — НАТО (*Організація Північноатлантичного договору*).

У 1955 р. Советський Союз і сім східноєвропейських держав утворили свій блок — *Організацію Варшавського договору (ОВД)*.

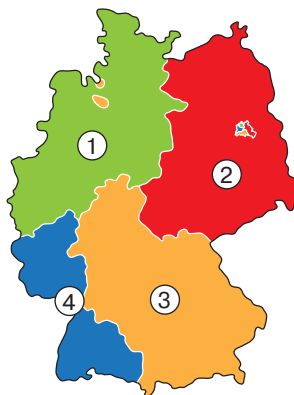
- Поява на політичній карті світу двох блоків-суперників зумовила *біполярність світу* й на багато років визначила протистояння між Сходом і Заходом, комунізмом і демократією.

- *Корейська війна 1950–1953* рр. і *Карибська криза 1962* р. засвідчили, що єдиною альтернативою війні між ворогуючими державами за наявності в них ядерної зброї є мирне розв'язання міжнародних проблем і подолання криз, налагодження співпраці заради збереження миру у світі.

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Установіть відповідність.

Територія	Зона окупації
1	А США
2	Б Франції
3	В СРСР
4	Г Великої Британії
	Д СФРЮ

2. Висловлення «Від Штеттина на Балтиці до Трієста на Адріатиці, через увесь континент було опущено «залізну завісу»» належить

- А Гаррі Трумену
- Б Сталіну
- В Вінстону Черчиллю
- Г Джорджу Маршаллу

3. Приводом до запровадження Советським Союзом блокади Західного Берліна стало

- А утворення Бізонії
- Б розміщення американських військ у західній частині Берліна

- В використання советського продовольства, призначеного для східного сектора Берліна, для потреб жителів західної частини міста
- Г грошова реформа в Західній Німеччині

4. Першим канцлером Федеративної Республіки Німеччини був

- А Конрад Аденауер
- Б Людвіг Вільгельм Ергард
- В Курт Георг Кізінгер
- Г Гельмут Шмідт

5. Прочитайте уривок з історичного документа.

«Договірні сторони мають на меті зміцнення стабільності й підвищення добробуту в Північноатлантичному регіоні. Договірні сторони сповнені рішучості об'єднати свої зусилля заради колективної оборони, збереження миру й гарантування безпеки. Тому Договірні сторони домовилися про укладення Північноатлантичного договору».

Аби протидіяти наслідкам подій, про які йдеться в документі, СССР

- А створив Інформаційне бюро комуністичних і робітничих партій країн Європи (Комінформбюро)
- Б відмовився від участі в «плані Маршалла»
- В створив Організацію Варшавського договору
- Г відмовився виконувати рішення Тегеранської конференції 1943 р. щодо виведення советських військ із Північного Ірану

6. Систему міжнародних відносин, яка сформувалася після завершення Другої світової війни, називають

- А Віденською
- Б Вестфальською
- В Ялтинсько-Потсдамською
- Г Версальсько-Вашингтонською

7. Подія, зображена на фото, відбувалася в

- А 1943–1944 рр.
- Б 1945–1946 рр.
- В 1947–1948 рр.
- Г 1948–1949 рр.

8. Ялтинсько-Потсдамська система міжнародних відносин

- А установила рівноправні партнерські відносини між державами в повоєнному світі
- Б зафіксувала домінування США та СССР, поділ світу на їхні «сфери впливу»
- В ґрунтувалася на обопільному страхові соціалістичних і демократичних країн
- Г ґрунтувалася на взаємній довірі між соціалістичними та демократичними країнами

9. Установіть відповідність.

<i>Політичний діяч</i>	<i>Країна</i>
1 Вінстон Черчилль	А НДР
2 Гаррі Трумен	Б США
3 Конрад Аденауер	В СФРЮ
4 Йосиф Броз Тіто	Г ФРН
	Д Велика Британія

10. Меморандум, у якому проаналізовано природу зовнішньої політики СССР і запропоновано, як стримати советську експансію, написав

А Гаррі Трумен	В Джордж Кеннан
Б Вінстон Черчилль	Г Джордж Маршалл

11. Берлінський мур було збудовано

А Великою Британією	В ФРН
Б НДР	Г США

12. Ідея карикатури полягала в тому, що

- А СССР самостійно подолає проблеми післявоєнного відновлення країни
- Б Сталін, відмовившись від західної допомоги, перекинув економічний тягар на плечі народу
- В чисельність населення та згуртованість советського суспільства нівелиюють технічну перевагу Заходу над СССР
- Г можуть існувати паралельно різні моделі господарювання: і ті, основу яких становлять сучасні технології, і ті, де використовують переважно фізичну працю

Напис угорі: «Це те саме, тільки без механічних проблем»

13. Установіть відповідність.

<i>Поняття</i>	<i>Визначення</i>
1 конфронтація	А заява про важливий напрям державної політики, особливо в міжнародних відносинах
2 доктрина	Б СССР та інші країни, які проголосили себе соціалістичними
3 «холодна війна»	В протистояння країн, блоків країн, соціальних систем, ідей, політичних і світоглядних принципів тощо; зіткнення
4 соціалістичний табір	Г дипломатичний документ, у якому викладено фактичний чи юридичний аспект питання
	Д протистояння між США та західними демократіями — з одного боку й СССР та його сателітами — з іншого

14. Установіть відповідність.

<i>Дата</i>	<i>Подія</i>
1 1945 р.	А прийняття Загальної декларації прав людини
2 1948 р.	Б створення НАТО
3 1949 р.	В створення Організації Варшавського договору
4 1955 р.	Г створення ООН
	Д прийняття Міжнародного пакту про громадянські й політичні права

15. Установіть відповідність.

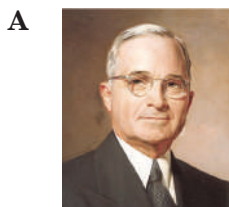
<i>Діяч</i>	<i>Характеристика</i>
1 Вінстон Черчилль	А ініціював і втілював план економічної допомоги післявоєнній Європі
2 Джордж Кеннан	Б віддав наказ про атомне бомбардування японських міст у серпні 1945 р.
3 Гаррі Трумен	В виголосив промову, яка символізувала початок «холодної війни»
4 Джордж Маршалл	Г проголосив доктрину, покликану захистити світ від комуністичної загрози
	Д став першим канцлером ФРН

16. Із семи варіантів відповідей оберіть три правильні.

У структурі ООН існують спеціалізовані організації, зокрема

- 1 Рада Європейського Союзу
- 2 Міжнародний олімпійський комітет
- 3 Міжнародна асоціація повітряного транспорту
- 4 Всесвітня організація охорони здоров'я (ВООЗ)
- 5 Міжнародний комітет Червоного Хреста
- 6 Міжнародне агентство з атомної енергії (МАГАТЕ)
- 7 Організація Об'єднаних Націй із питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО)

17. План відбудови післявоєнної Європи пов'язаний з іменем політичного діяча, зображеного на фото

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЄКТ

«Реалізація завдань ООН її спеціалізованими організаціями: приклади діяльності».

РОЗДІЛ II

ДЕРЖАВИ ПІВНІЧНОЇ АМЕРИКИ ТА ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ: ФОРМУВАННЯ ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА

§ 4. Процеси демократизації в повоєнному світі

1. Зміцнення демократії на Заході після Другої світової війни: розширення прав людини

Після закінчення Другої світової війни важливу роль у поглибленні й розширенні демократії в Західній Європі відіграло те, що за роки війни в окупованих нацистами країнах на базі руху Опору сформувалися соціально активні групи громадян. Вони й після війни впливали на суспільно-політичне життя. Активним провідником демократичних цінностей були також Сполучені Штати Америки. З одного боку, американці заохочували європейську інтеграцію, що мало сприяти стабілізації демократичних країн; з іншого боку — у рамках НАТО демократизувалися країни з недемократичним минулим (Італія, Західна Німеччина) і диктаторськими режимами при владі (Португалія, Іспанія).

У повоєнні роки суттєво зросла увага до прав людини. Це було зумовлено кількома причинами.

- *По-перше*, у 1920–1930-х роках більше уваги приділяли захисту прав меншості, а не всіх людей загалом.
- *По-друге*, права людини не пропагувала жодна впливова політична партія.
- *По-третє*, проблему прав людини вважали «західною» темою, яку «не помічали» в СРСР, країнах Азії та Африки.

Шлях, пройдений від Атлантичної хартії та Статуту ООН до Загальної декларації прав людини (1948), міжнародних пактів про права людини (1966), був складним. У Європі, розділеній «залізною завісою», права людини системно порушували не тільки в країнах під владою комуністів, а й в Іспанії, Португалії та Греції.

РОЗДІЛ II. Держави Північної Америки та Західної Європи...

- Проаналізуйте чинники, які впливали на демократичні процеси, сприяли розширенню прав людини в повоєнному світі. Чому, на вашу думку, вони проявилися після завершення Другої світової війни? Чому цього не відбулося після Першої світової війни?

Юридичні процеси

Формування міжнародного права на основі уроків Другої світової війни та рішень Нюрнберзького трибуналу; установлення нових норм і правил поведінки.

Діяльність держав

Підписання міжнародних правових документів, у яких закріплено повагу до прав і свобод людини; пріоритет, хоча б на рівні декларацій, прав людини в діяльності міжнародних організацій та в міждержавних угодах.

Внесок окремих діячів, політичних партій та НУО (неурядових організацій)

На виявлення фактів порушення прав людини впливали політики, діячі науки, мистецтва, НУО. Своїм авторитетом вони сприяли демократизації державної політики, дотриманню прав людини.

Свідчення

- Як ви думаєте, чому в умовах «холодної війни» майже не виступали проти порушення прав людини, а тільки зважали на те, де саме відбулося порушення та хто його здійснив?

«Людство поділилося на два класи: на тих, хто виступає проти порушень громадянських свобод у Росії, але не в США, і тих, хто засуджує їх у США, але не в Росії. Навряд чи хтось виступає просто проти порушень громадянських свобод».

Бертран Рассел, британський філософ (1956) (Cited in Hugh Wilford, The CIA, the British Left and the Cold War : Calling the tune? Frank Cass : London, 2003. P. 216)

Із часом почали створювати міжнародні правозахисні організації, які фіксували випадки порушення прав людини та зверталися до світової громадської думки з метою викорінення таких явищ.

Примітайте

- Що таке авторитаризм?
- У яких країнах у 1920–1930-х роках були встановлені авторитарні режими?

2. Падіння авторитарних режимів у Південно-Західній Європі в 1970-х роках

З-поміж країн післявоєнної Європи, які не потрапили під контроль Советського Союзу, вирізнялися держави з авторитарними режимами — Португалія, Греція та Іспанія. У Португалії була диктатура Антоніу Салазара, у Греції — «полковників», в Іспанії — Франсіско Франко. Ці

країни були біднішими за інші країни Європи. Оскільки вони не стали повноправними членами Європейського Економічного Співтовариства, яке згодом перетворилося на Європейський Союз, їхні громадяни не могли скористатися перевагами загальноєвропейської інтеграції. Коли ж авторитарні режими зіткнулись із серйозними кризовими явищами, заможніші сусіди пообіцяли їм фінансову допомогу, але за умови проведення демократичних перетворень. Гроші в обмін на демократію — перед таким вибором постали південноєвропейські диктатури.

Першою країною, де було повалено диктатуру, стала *Португалія*. Після краху монархії на початку ХХ ст. в країні розпочався період політичної та економічної нестабільності. Уся реальна влада була зосереджена в руках *Антоніу де Олівейра Салазара*. Він установив диктатуру та проголосив «нову державу», у якій президент і парламент відігравали формальну роль. За майже сорок років диктатури жертвами політичних репресій стали десятки тисяч португальців.

Наприкінці 1960-х років за станом здоров'я Антоніу Салазар уже не міг керувати країною. Прибічники диктатора відправили його у відставку. Однак навіть після смерті Антоніу Салазара режим протримався ще кілька років.

- Перегляньте відеофільм про правління Антоніу Салазара. Якою була ситуація в Португалії, що привела його до влади? <https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/39.html>
- Завдяки яким заходам уряд зумів подолати фінансово-економічну кризу в країні й забезпечити її економічне зростання?
- Які зміни відбулися в суспільно-політичному житті? Чому режим Антоніу Салазара вважають диктаторським та авторитарним?
- Як ви оцінюєте те, що навіть через чотири десятиліття після смерті Антоніу Салазар переміг у національному опитуванні «Найвидатніші португальці»?

До влади спочатку прийшли послідовники Антоніу Салазара. Вони послабили обмеження свободи слова й тиск на політичну опозицію, збільшили видатки на освіту. Проте за кілька років лібералізація припинилася, рівень життя населення знизився, і Португалія стала однією з найбідніших країн Європи. До того ж майже половину її бюджету поглинала африканська колоніальна політика — країна безуспішно намагалася втримати свої колонії.

На цьому тлі 25 квітня 1974 р. в країні відбувся безкровний військовий державний переворот, здійснений «Рухом капітанів» — групою офіцерів середньої ланки. Поступово переворот переріс у «*Революцію гвоздик*». Згідно з легендою, мешканка Лісабона в день перевороту встромила гвоздику в дуло гвинтівки зустрічного солдата. Оскільки події відбувалися в сезон гвоздик, то за її прикладом португальці почали роздавати солдатам червоні гвоздики.

Після прийняття в 1976 р. нової конституції в Португалії розпочався процес демократизації, армійські підрозділи виводили з колоній в Африці, які оголошували про свою незалежність.

У дні «Революції гвоздик». 1974 р.

- Розгляньте фото. Як ви вважаєте, у чому символізм сцени, що потрапила в об'єктив камери фотокореспондента? Що означала гвоздика, устромлена в дуло гвинтівки військового?

- Перегляньте відеосюжет про «Революцію гвоздик» (англ.). Яким був загальний рівень розвитку Португалії напередодні революції?

<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/40.html>

- Чому, на вашу думку, перемога революції була відносно легкою?

Свідчення

- Яким було, на думку експерта міжнародної правозахисної організації, внутрішнє та міжнародне значення «Революції гвоздик»?

«Революція гвоздик» — перша з багатьох наступних «квіткових», або «кольорових», революцій. ...Вона привела до повалення закріпленої законом диктатури, раз і назавжди покінчила з європейським колоніалізмом в Африці. ...«Революція гвоздик» стала стимулом для мирних демократичних змін у сусідній Іспанії. ...Зрештою, це була подія, що спричинила «третю хвилю» демократизації — явище, покликане змінити політику в усьому світі».

Арк Паддінгтон, експерт міжнародної правозахисної НУО «Freedom House» («Дім свободи») (Arch Puddington. Remembering Portugal's Carnation Revolution. — <https://freedomhouse.org/blog/remembering-portugals-carnation-revolution>)

У Греції після завершення Другої світової війни відбулася громадянська війна. Було відновлено монархію, а в 1952 р. країна вступила до НАТО. Проте в результаті військового перевороту 1967 р., який очолили молодші офіцери сухопутних військ, було встановлено диктатуру «полковників»; король емігрував із країни. Фактично на чолі країни опинилася військова хунта.

Свідчення

- Якими зображує представників режиму «полковників» Барбара Єла-вич? Пригадайте відомі вам з історії приклади, коли вихідці із соціальних «низів» захоплювали владу й установлювали диктатуру.

«Нові військові лідери мали багато спільного. Усі вони народилися в селі й поза Грецією майже нічого не знали. Походили з бідних родин, для яких єдиною можливістю підвищення суспільного статусу був вступ до лав армії. ...Пізніше, під час громадянської війни, усі вони бороли-

ся проти комуністів. Дехто з них належав до ультраправих організацій... Вони наголошували на традиційних чеснотах: відданості, релігійній та національній самосвідомості; стверджували, що переворот запобіг комуністичному заклоту».

Барбара Єлавич, дослідниця історії Балкан (Історія Балкан. XX століття / пер. з англ. Київ : Свенас, 2004. Т. II. С. 534–535)

Протягом семи років існування авторитарного режиму більшість населення ставилася до нього негативно. Після придушення в 1973 р. виступу студентів Афінського політехнічного університету «полковники» зіткнулися з опозицією. Поштовхом до повалення режиму став Кіпрський територіальний конфлікт 1974 р. між грецькою та турецькою етнічними громадами. З метою повалення тамтешнього уряду правлячий режим Греції організував на острові державний переворот. У відповідь Туреччина направила на Кіпр свої війська (які й донині залишаються в північній частині острова).

У Греції була оголошена загальна мобілізація для підготовки до війни з Туреччиною. Проте грецькі офіцери, які остерігалися поразки, здійснили в 1974 р. переворот і повалили режим «полковників».

На посаду голови уряду організатори перевороту запросили опозиційного до «полковників» *Константіноса Караманліса*. Він не обмежився частковими реформами, а докорінно змінив політичну систему Греції на засадах демократії. Лідерів режиму «полковників» віддали під суд. Завдяки демократизації в 1979 р. Греція стала членом Європейського Союзу.

- Перегляньте відеофільм «Чорні полковники». Чому після Другої світової війни Греція була подібна до розбурханого вулкана?
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/41.html>
- Чи відбулися хоч якісь позитивні зміни в Греції за час правління військових?
- Що змінилося в житті греків за часів правління «полковників»? Що дає підстави називати їхній політичний курс диктатурою?
- Розгляньте фото. У чому, на вашу думку, полягав символізм церемонії, якщо взяти до уваги вбрання двох головних учасників?

Константінос Караманліс складає присягу прем'єр-міністра в присутності президента Греції Федона Гізікіса, генерала хунти.
1974 р.

Пригадайте

- Якими були причини й наслідки громадянської війни в Іспанії в 1936–1939 рр.?

В Іспанії після перемоги націоналістів у громадянській війні 1936–1939 рр. було встановлено авторитарний режим генерала Франсіско Франко. Під час Другої світової війни Іспанія офіційно була нейтральною країною, що не завадило їй відправити на Східний фронт «блакитну дивізію» на допомогу Німеччині. Коли ж західні союзники почали перемагати, Франко повернув залишки дивізії на батьківщину. Після війни режим Франко ще більше зміцнів, зокрема завдяки тому, що диктатор активно просував ідею національного примирення щодо подій громадянської війни. Післявоєнну Іспанію оголосили монархією з «тимчасово відсутнім» монархом.

«Холодна війна» об'єднала Іспанію та країни Заходу. Через десять років після створення ООН Іспанія стала членом цієї організації. Однак ні економічне піднесення 1950-х років завдяки американській допомозі, ні лібералізація суспільно-політичного життя наприкінці 1960-х років (дозвіл на економічні страйки, відновлення місцевого самоврядування, послаблення цензури в ЗМІ тощо) не могли приховати репресій проти політичних опонентів режиму Франко. Наприкінці життя внаслідок хвороби диктатор самоусунувся від керування країною.

У 1975 р. Франко помер і влада в країні перейшла до короля Хуана Карлоса I. Перехід країни від тоталітарного режиму до демократії відбувся доволі швидко й мирно. У 1978 р. було ухвалено конституцію Іспанії.

- Перегляньте відеофільм про правління Франсіско Франко. Як ви вважаєте, чому постать диктатора так само, як відкриття Христофором Колумбом Америки, певний час була візитівкою Іспанії?

<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/42.html>

- Чим ви поясните те, що в моделі держави, створеної Франсіско Франко, поєдналися післявоєнне економічне піднесення Іспанії та політичні репресії?

Свідчення

- На які особливості переходу від авторитаризму до демократії в Іспанії звертає увагу Чарльз Павелл? Чи можна, на вашу думку, безкровний досвід Іспанії використати в інших країнах, де існують авторитарні режими?

«Для процесу демократизації Іспанії... характерні такі особливості: (парадоксальне) використання інститутів і конституційних процедур колишнього режиму в процесі демократизації, що забезпечило наступність (зокрема, монархії); переговори між... представниками авторитарного режиму й опозиціонерами; залучення представників усіх основних політичних сил до процесу ухвалення рішень; а також обговорення віч-на-віч вирішальних етапів, у яких брало участь обмежене коло учасників».

Чарльз Павелл, директор Королівського інституту Елькано (Іспанія) (Charles Powell. *Revisiting Spain's Transition to Democracy*, p. 44. — <http://charlespowell.eu>)

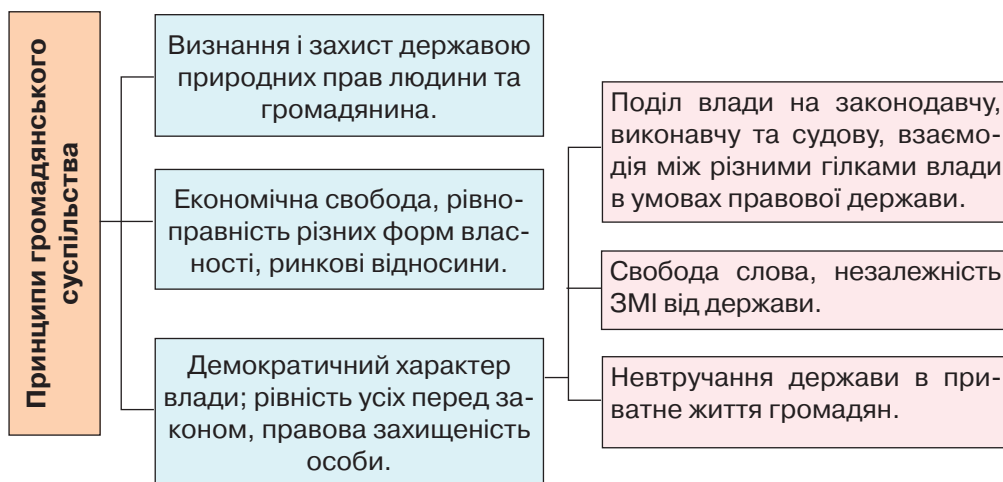
3. Утвердження принципів громадянського суспільства

У політичному житті країн Європи після закінчення Другої світової війни відбувалися значні зміни, утверджувалися *принципи громадянського суспільства*. Цьому сприяло розширення мережі та впливу неурядових організацій, найавторитетніші з них отримували «дорадчий статус» від поважних міжнародних організацій, зокрема ООН. Ще одним важливим напрямом розвитку була деколонізація в раніше пригноблених країнах світу.

Значним досягненням було подальше розширення прав жінок, яке вони здобули в роки війни завдяки значному внеску в перемогу над нацизмом. Після 1945 р. жінкам стали доступні певні «чоловічі» професії, вони вибороли право голосу (у Франції — у 1945 р., в Італії — у 1946 р.).

Туризм заохочував культурний обмін між людьми, під впливом побаченого в інших країнах руйнувалися стереотипи. Змінилися кордони, Європа поділилася на два ідеологічні табори, проте соціальні, економічні та культурні зміни відбувалися по обидва боки «залізної завіси».

- Ознайомтеся зі схемою. Принципи громадянського суспільства, на вашу думку, захищають інтереси держави та правлячих еліт чи інтереси громадян?

Присагайте

- Що означають поняття «консерватизм», «лібералізм», «неолібералізм», «соціал-демократія», «соціалізм», «комунізм»?

4. Тенденції післявоєнного розвитку партійних систем

У західноєвропейських країнах не тільки відновлювали свою діяльність партії, які існували до війни, а й виникали нові. Вони віддзеркалювали настрої покоління, яке пережило Другу світову війну. Партії і політики, які розв'язали війну, утратили вплив і відійшли в політичне небуття. Гострота протистояння між політичними партіями в післявоєнній Європі згладжувалася, бо всі добре пам'ятали про пережите в роки війни.

Європейські *консервативні партії* (за винятком Великої Британії) не брали участі в русі Опору й навіть частково співпрацювали з окупантами, через що втратили підтримку населення. Канадські та північно-європейські консерватори також задовольнялися статусом опозиціонерів до правлячих, переважно центристських, партій. Консерватори виступали за зменшення податків на бізнес, за обмеження втручання держави в економіку, у відносини між роботодавцями й працівниками.

Французьким різновидом післявоєнного консерватизму був *голлізм*. Прихильники Шарля де Голля аж до середини 1970-х років залишалися однією з найвпливовіших політичних течій у країні.

Хоча традиційні *ліберальні партії* втратили вплив ще на початку ХХ ст., у післявоєнній Європі лібералізм як політична течія залишався життєздатним. Ліберальні гасла активно використовували популярні завдяки вдалим соціальним реформам християнські та соціал-демократичні партії і рухи. Однак у Британії Ліберальна партія не спромоглася ввійти до складу уряду, а італійські ліберали розпалися на дрібні групи.

Плакат із закликом голосувати за британську консервативну партію на виборах. 1950 р.

У післявоєнній десятиліття неабияк зросла популярність *християнських демократів*. У Західній Німеччині Християнсько-демократичний союз (ХДС) вважали творцем німецького «економічного дива» 1950–1960-х років. Впливовою політичною силою була також Християнсько-демократична партія Італії.

Важливу роль у політичному житті в післявоєнні роки відігравали *соціалістичні та соціал-демократичні партії*, які в деяких країнах утворювали урядові коаліції. Загалом у країнах Західної Європи, за винятком Італії та Франції, вони були численнішими за комуністичні партії. З метою узгодження дій партій соціалістичного спрямування на початку 1950-х років був створений *Соціалістичний інтернаціонал*. Більшість соціалістичних партій зберігала тісні зв'язки з профспілками й відмовлялася від революційних методів поліпшення життя населення. Тому цілком логічним був розрив із марксизмом із його застарілими уявленнями про диктатуру пролетаріату, а також заперечення советського тоталітаризму. Чимало європейських соціалістів узагалі не визнавали Советський Союз соціалістичною державою.

- Розгляньте карикатуру. Як ви думаєте, чому художник іронізує над складеним Шарлем де Голлем списком французьких вимог до Британії?

Британська карикатура на Шарля де Голля, який зачитує перелік вимог до Великої Британії для вступу в ЄС.

1970-ті роки

Соціалістичні й соціал-демократичні партії виступали за правову державу, демократію, демократичний соціалізм. У післявоєнні роки соціалістичні партії були представлені в урядах 12-ти європейських країн. Успішно діяли соціалістичні партії у Швеції, Норвегії, Данії, Західній Німеччині.

Традиційно строкатою була й залишається партійна система *Італії*. На кожних виборах за місця в парламенті змагаються десятки партій. Не здобувши більшості, вони утворюють тимчасові коаліції.

Вплив *комуністичних партій* на політичне життя країн світу в післявоєнний період пояснювався тим, що в роки Другої світової війни комуністи брали активну участь у русі Опору й здобули чимало прихильників. Особливо значні були їхні успіхи у Франції та Італії. Певну роль відіграло й те, що праві ліберальні та консервативні партії не тільки не брали участі в русі Опору, а й співпрацювали з окупантами й були знеславлені.

Через те, що в країнах Центрально-Східної Європи Советський Союз привів до влади комуністів, а також через початок «холодної війни» західноєвропейські компартії опинились у складному становищі. Населення вважало їх маріонетками ССРСР, які певною мірою також відповідають за советський експансіонізм у міжнародних справах. Західноєвропейським комуністичним партіям було дедалі важче поєднувати роботу в коаліційних урядах із виправданням тоталітарної сутності комунізму й агресивної зовнішньої політики ССРСР. Як наслідок, упродовж 1947–1948 рр. у країнах Західної Європи їхні представники були змушені вийти зі складу коаліційних урядів і згодом перейшли в опозицію до демократичних партій.

Основні події

- 1974 р.** — падіння авторитарних режимів у Португалії та Греції.
- 1975 р.** — падіння авторитарного режиму в Іспанії.

Заняття та завдання

1. Охарактеризуйте напрями розширення прав людини на Заході після Другої світової війни.
2. У чому виявлялось утвердження принципів громадянського суспільства в післявоєнному світі?
3. Якою була природа авторитарних режимів у країнах Південно-Західної Європи? Які події та обставини зумовили їхнє падіння?
4. Які наслідки для Португалії, Греції та Іспанії мало падіння авторитарних режимів у цих країнах?
5. Охарактеризуйте тенденції розвитку партійних систем у західноєвропейських країнах після Другої світової війни.
6. Які партії посилили свої позиції в політичних системах своїх країн, а які, навпаки, втратили значну частину впливу? Поясніть чому.

§ 5. Рухи за права людини та громадянські права

Пригадайте

- Пригадайте з курсу «Громадянська освіта» значення поняття «людська гідність». Що таке *рівноправність*? Які механізми й методи захисту та відстоювання людської гідності існують? Охарактеризуйте основоположні права та свободи людини, стереотипи й упередження, забобони, основні форми та прояви дискримінації, толерантність.
- Які демократичні права та свободи були проголошені для афроамериканців США за наслідками Громадянської війни 1861–1865 рр.?
- Якими були гасла й методи діяльності ку-клукс-клану й інших расистських організацій?
- Знаряддям у чийх руках були та для чого здійснювали суди Лінча?
- Що таке *сегрегація*? Якими були її прояви в США в другій половині XIX — першій третині XX ст.?

1. Рух афроамериканців США за громадянські права

Наприкінці 1940-х років у США за президентства демократа *Гаррі Трумена* дедалі гучніше лунали вимоги афроамериканців покласти край расовій дискримінації. Фактів ставлення до них як до людей «другого сорту» в США було достатньо: відмова в наданні роботи, роздільне навчання дітей у школах, окремі місця в громадському транспорті. Траплялися випадки лінчування. Реакцією на расистські акції ку-клукс-клану став екстремістський рух афроамериканців «Чорна сила». Особливо напруженим було становище в південних штатах країни. Долаючи опір впливових конгресменів із Півдня, Гаррі Трумен підписав указ про заборону всіх форм расової дискримінації.

Президент *Дуайт Ейзенгауер* продовжив курс щодо викорінення расової дискримінації. Зокрема, він наполіг на спільному навчанні дітей у школах. У 1957 р. до південного містечка Літл-Рок в Арканзасі

- Розгляньте фото. Який висновок про атмосферу щодо спільного навчання дітей із різним кольором шкіри ви можете зробити?

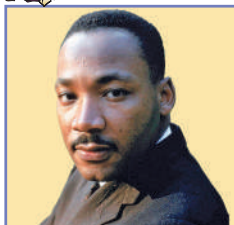
Військові супроводжують учнів-афроамериканців до школи. м. Літл-Рок (США). 1957 р.

було навіть уведено федеральні війська, аби кілька школярів-афроамериканців могли зайти до школи. Того ж року конгрес ухвалив закон про захист виборчих прав афроамериканців. Шлях до подолання расової дискримінації в громадському транспорті був драматичним і тривалим.

Кроки президента схвально сприйняли лідери афроамериканців, серед яких особливо популярним був **Мартін Лютер Кінг**. Завдяки підтримці громадськості Дуайт Ейзенгауер створив передумови для мирного вирішення расового питання в 1960-х роках.

Особистості

Мартін Лютер Кінг (1929–1968) — американський баптистський проповідник, правозахисник, борець за расову рівність. Лауреат Нобелівської премії миру (1964). Учасник та організатор акцій на захист громадянських прав афроамериканців. У квітні 1968 р. був смертельно поранений снайпером. З 1986 р. третього понеділка січня в США відзначають День Мартіна Лютера Кінга.

Пік боротьби афроамериканців за громадянські права припав на 1960-ті роки. Хоча рух, очолюваний Мартіном Лютером Кінгом, сповідував ненасильницькі методи боротьби, у молодіжному середовищі лунали заклики до більш рішучих дій. У квітні 1963 р. під час акції протесту в м. Бірмінгемі Мартіна Лютера Кінга заарештували, однак під тиском громадськості через тиждень звільнили. Того ж року школярі й студенти афроамериканського походження організували «хрестовий похід дітей». Пройшовши «маршем на Вашингтон», понад 200 тис. демонстрантів зібралися перед Меморіалом Лінкольна, де Мартін Лютер Кінг виголосив свою знамениту промову «Я мрію».

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відео промови Мартіна Лютера Кінга 28 серпня 1963 р. Пригадайте, з якими значущими в історії документами перегукуються слова промовця: «Ми вважаємо очевидною істиною, що всі люди створені рівними».
- Які, на вашу думку, етичні й моральні цінності та прагнення втілені в словах Мартіна Лютера Кінга: «Я маю мрію, що настане той день, коли... сини колишніх рабів і рабовласників зможуть сидіти за одним столом, як брати»?
- Хто ще з відомих вам діячів ХХ ст. був прихильником ідеї ненасильницької боротьби за справедливість?

Мартін Лютер Кінг та інші лідери руху за громадянські права зустрілися в Білому домі з обраним у 1961 р. президентом *Джоном Кеннеді*. Він запевнив їх у своїй відданості ідеям расової рівності. Проте восени 1963 р. Джона Кеннеді вбили. Його законопроекти намагався провести в конгресі новий президент *Ліндон Джонсон*. Після вбивства

навесні 1968 р. Мартіна Лютера Кінга піднялася нова хвиля протестів. Заворушення розпочалися одночасно в усіх великих містах країни. Найбільше постраждали міста Чикаго, Клівленд і Вашингтон. Рух за громадянські права (1955–1968) — одна з найбільш значущих сторінок американської історії.

2. Молодіжні виступи наприкінці 1960-х років

1968 рік ознаменувався масовими нескоординованими молодіжними виступами в різних частинах світу, що переросли в справжню студентську революцію. Демократизація освіти, відкриття нових навчальних закладів зробили вищу освіту доступнішою. Вона перестала бути привілеєм забезпечених членів суспільства, у дітей із незаможних родин з'явилися нові можливості.

Молодіжні виступи були зумовлені не лише економічними причинами, адже ситуація в економіці була відносно стабільною. У 1968–1969 рр. у Франції, Німеччині, Італії, Великій Британії та США учасники молодіжних акцій протестували проти війни США у В'єтнамі, засуджували імперіалізм, нерівність і несправедливість, критикували систему освіти, виступали проти расової та гендерної дискримінації, за збереження довкілля.

У Франції в середині 1960-х років опозиція критикувала внутрішню політику президента Шарля де Голля за нібито націоналізм, зневагу до демократії і схильність до авторитаризму.

У травні 1968 р. в Парижі розпочалися масові протести студентської молоді, відомі як «Червоний травень». Заворушення, барикадні бої, страйки профспілок відбувалися як у самому Парижі, так і в інших великих містах Франції. Приводом до виступу студентів стало закриття одного з університетів, де переховувалися студенти-анархісти, звинувачені в підбурюванні до насильства.

«Червоним» травень назвали тому, що на барикадах протестувальників майоріли червоні комуністичні стяги, а кістяк учасників заворушень становили комуністичні й анархістські елементи. Протестувальники вимагали не тільки звільнити затриманих поліцією учасників

Захоплення Сорбоннського університету в Парижі. 1968 р.

Французька карикатура на нібито авторитаризм Шарля де Голля «Примусовий шлюб». 1960-ті роки

«Так чи ні?» — запитує озброєний прихильник Шарля де Голля «наречену» Маріанну (символ Франції). Політики змушують її відповісти «нареченому» (Шарлю де Голлю): «Так».

акції, а й висували інші вимоги: поступитися комуністам у В'єтнамі й припинити там війну, усунути від влади президента Шарля де Голля, надати жінкам більше прав, підвищити соціальні стандарти для працівників, демократизувати вищу освіту, дозволити сексуальну свободу в гуртожитках університетів. Події «Червоного травня» підірвали позиції Шарля де Голля в досить лівому в ті часи французькому суспільстві й, урешті-решт, призвели до його відставки.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеохроніку акції протесту в Парижі в травні 1968 р. Чому, на вашу думку, мирна хода з плакатами й транспарантами із часом переросла в спорудження барикад, підпали та сутички протестувальників і поліції?

Молодіжні виступи відбулися також у Західній Німеччині, Бельгії, Польщі, Югославії, Мексиці. У багатьох країнах організували протестні акції проти вторгнення советських військ у Чехословаччину. У результаті молодіжних бунтів 60-х років ХХ ст. відбулися значні соціальні зміни. Протестний рух підштовхував розвиток світової молодіжної культури, поширилися ідеї толерантності.

3. Рух хіпі

1960-ті роки були періодом руйнування усталених цінностей і норм поведінки. Частина молодих людей стала політичними активістами, інші демонстрували неприйняття традиційної культури своїм зовнішнім виглядом і способом життя. Яскравим символом тієї епохи стали хіпі («діти квітів») — міжнародний молодіжний рух, що перетворився на контркультуру. Хіпі проголошували основними цінностями свободу, радість життя і безмежну любов до всіх людей, незалежно від раси чи віросповідання.

Хіпі були переважно політично незаангажованими вихідцями із середнього класу або заможних родин. Вони вирізнялися особливим стилем одягу (джинси, сорочка, сандалі, саморобні плетені браслети, у чоловіків — бороди, довге волосся). Зазвичай хіпі не цікавилися політикою, однак вони виступали проти насильства, пропагували відкритість і терпимість.

Популярна в середовищі хіпі група «Merry Pranksters» на своєму культовому розмальованому автобусі. 1964 р.

Хіпі брали участь в антивоєнних протестах і маршах, зокрема в загальнонаціональній демонстрації 1969 р. проти війни у В'єтнамі. Також сприяли становленню екологічного руху. «Діти квітів» улаштували фестивалі рок-музики. Під впливом східних вірувань, які проповідували пошуки щастя та гармонії поза матеріальним світом, тисячі хлопців і дівчат тікали з дому й утворювали комуни.

Легендарною подією став музичний фестиваль «Вудсток» у США влітку 1969 р., на який з'їхалося майже пів мільйона людей. Кумирами «дітей квітів» були рок-музиканти Джон Леннон, Дженіс Джоплін, Джим Моррісон, Джимі Гендрікс, Боб Ділан та ін.

Американські хіпі поєднали елементи буддизму, індуїзму й індіанських вірувань, заперечували споживацьке суспільство, закликали жити в гармонії з природою, пропагували вільне кохання та життя в комунах. Гасло хіпі — «Любов. Мир. Свобода» («Love. Peace. Freedom»).

Із середини 1970-х років рух хіпі почав занепадати. Чимало його активних учасників повернулося до буденних справ, стали пересічними громадянами. Історично рух вплинув на культуру західної цивілізації, розвиток суспільства й навіть політику.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет із серії «День в історії» про фестиваль «Вудсток» у 1969 р. Чим, на вашу думку, можна пояснити таку величезну кількість учасників фестивалю?
- Якою вам вдалась атмосфера, що панувала на фестивалі?

4. Прояви етнонаціоналізму

Проблема Квебеку. У 1990-х роках у Канаді Громадянський форум (групи активних громадян, які вивчали запити типових канадців) визначив характерні ознаки канадської ідентичності. З'ясувалося, що основними цінностями, які поділяють жителі всіх регіонів країни, є віра в рівноправність і справедливість, свободу, мир і ненасильницькі зміни; у дієвість діалогу; необхідність посилення контактів між різними регіонами й групами населення; толерантність; підтримка культурного розмаїття; доброта й щедрість; захист і збереження довкілля.

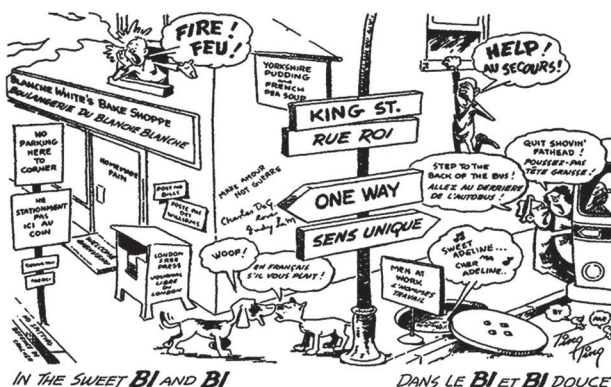
Свідчення

- Ознайомтеся з уривком з історичного документа. Як ви вважаєте, чому для канадців було важливо сформулювати цінності, які визнаватимуть представники всіх національних груп, що населяють країну? Чи актуальна ця проблема для України?

«На форумі обговорювали ідеї національної ідентичності, а також основні канадські цінності... Було зрозуміло, що учасники форуму мають дуже сильне відчуття самотності, яке вирізняє нас як людей, а не тільки як американців чи мешканців якоїсь іншої країни».

З доповіді Громадянського форуму (Carl F. Smith, Danial J. McDevitt, Angus L. Scully. Canada Today. Scarborough; Ontario: Hall Canada Inc., 1996. P. 12)

- Якою, на вашу думку, є позиція автора цієї карикатури, на якій усі написи зроблено англійською та французькою мовами?

Канадська карикатура.
1990-ті роки

Канадська національна самоідентифікація ґрунтується на двох культурах і на двох мовах — англійській та французькій. Франкомовні канадці, які проживають переважно в провінції Квебек, захищають свою мову й свої культурні традиції. Післявоєнний уряд провінції наполягав на розширенні владних повноважень Квебеку, зокрема щодо контролю над податками, призначень на керівні посади, підтримки французької мови. Ці вимоги спричинили конфлікт між Квебеком та іншими регіонами Канади, адже більшість канадців не погоджувалася з наданням Квебеку повноважень, яких не мали інші провінції. Щоб довести франкоканадцям, що вони рівноправні з англоканадцями, уряд запровадив двомовність і двокультурність.

У 1960-х роках ситуація у Квебеку загострилася, і ліберальний федеральний уряд П'єра Трюдо прийняв у 1969 р. закон про офіційні мови. Цей закон проголошував рівність англійської та французької мов, застосування двомовності в районах, де чисельність мовної меншини перевищує 10 %, а також вивчення французької мови чиновниками. Однак квебекські радикали виступали за вихід провінції зі складу Канади, удаючись навіть до терористичних актів. На початку 1970-х років федеральний уряд ненадовго ввів у Квебеку воєнний стан і направив до провінції війська.

П'єр Трюдо

У Квебеку двічі (1980, 1995 рр.) було проведено референдум щодо статусу провінції. Більшість квебекців із незначною перевагою проголосувала проти виходу зі складу Канади. У 1998 р. Верховний суд Канади ухвалив рішення, згідно з яким провінція Квебек не може в односторонньому порядку приймати рішення про відокремлення від Канади.

Прочитайте

- Охарактеризуйте причини громадянської війни в Ірландії, що розпочалася в 1919 р.
- Яке значення мало проголошення в 1921 р. Ірландської Вільної держави зі статусом домініону у складі Британської імперії, а також надання шести протестантським графствам Ольстеру права виходу зі складу Ірландії, щоб вони залишилися частиною Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії?

Проблема Північної Ірландії (Ольстеру). Конфлікт між католиками (корінне населення) і протестантами (вихідці з Англії та Шотландії) переріс у справжню міжетнічну й міжконфесійну війну. Причиною виникнення конфлікту стала суперечка про конституційний статус Північної Ірландії. Мета *юніоністів* — збереження нерозривного зв'язку з Великою Британією. Натомість *націоналісти* — католицька меншина — прагнули ввійти до складу Республіки Ірландія.

Упродовж тридцяти років (1968–1998) насильство на вулицях Північної Ірландії було звичним явищем. У 1968 р. підпільна організація «Ірландська республіканська армія» (ІРА) розпочала збройну боротьбу за возз'єднання Ольстеру з Ірландією. Основним методом боротьби ІРА був терор. За період протистояння загинуло кілька тисяч осіб, ще десятки тисяч було поранено й травмовано.

Наприкінці 1960-х років ситуація загострилася настільки, що до Ольстеру було введено війська. Через кілька років уряд припинив повноваження парламенту Північної Ірландії та запровадив пряме правління з Лондона. Тривалий час ІРА не погоджувалася на компроміс щодо питання приєднання Ольстеру до Ірландії, однак завдяки включенню в переговорний процес політичної організації «Шинн фейн» у середині 90-х років ХХ ст. вона оголосила про припинення вогню.

- Розгляньте фото. Яка, на вашу думку, атмосфера панувала в період протистояння в Північній Ірландії?

Повсякденне життя в Північній Ірландії. 1970-ті роки

У 1998 р. у м. Белфасті, столиці Північної Ірландії, між британським та ірландським урядами було підписано «Угоду Страсної п'ятниці». Цей документ відновив самоврядування в Північній Ірландії. Період протистояння закінчився.

На початку ХХІ ст. в різних регіонах Європи виникали конфлікти на етнічному, територіальному та культурному ґрунті. Наприклад, в Іспанії регіональна влада заможної автономної області *Каталонія* (столиця м. Барселона) зажадала від центральної влади в Мадриді ще ширших прав. Чимало каталонців переконані, що Каталонія із широкими автономними правами має залишатись у складі Іспанії. Інші ж дотримуються думки, що їхня мова й культура можуть розвиватися тільки за умови повної державної незалежності. За даними опитування, проведеного у 2023 р., половина жителів Каталонії виступила проти відокремлення від решти Іспанії, водночас понад дві третини хотіли, щоб доля регіону вирішилася на референдумі.

Інша область Іспанії, *Країна басків (Басконія)*, має широку автономію: власний парламент, поліцію, податкову систему, сама регулює сферу освіти. Однак парламент Країни басків багато років поспіль домагається від уряду Іспанії дозволу провести референдум про незалежність і щоразу отримує відмову. Історично «баскське питання» було для центральної іспанської влади більш дратівливим, ніж каталонське. Ще за часів диктатора Франсіско Франко була утворена організація ЕТА («Країна басків і свобода»), мета якої — боротьба за незалежність Басконії. На початку другого десятиліття ХХІ ст. вона оголосила про завершення насильницької боротьби.

У Європі існують також інші конфліктні регіони. Зокрема, прояви сепаратизму час від часу спостерігаються у Великій Британії, Італії, Данії, Бельгії. Такі події зазвичай зумовлені етнічними, релігійними та соціально-економічними особливостями розвитку регіонів. При цьому кожна країна вирішує проблему залежно від рівня розвитку демократії, політичних і культурних традицій.

5. Боротьба за права конфесійних, мовних та інших меншин

У всіх країнах у всі часи культурні, конфесійні, етнічні чи інші меншини прагнули зберегти свої мову, віру й традиції. Створена в 1945 р. ООН розробила певні механізми на захист меншин. Першим таким післявоєнним документом стала Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948 р., набрала чинності в 1951 р.). Згідно з Конвенцією, *геноцид* — це злочин, скоєний із метою знищення групи осіб за національними, етнічними, расовими або конфесійними ознаками.

Боротьба за права меншин у післявоєнному світі спрямована на запобігання дискримінації за певними ознаками, забезпечення рівних прав, сприяння повноцінній участі меншин у суспільному житті; урахування їхніх інтересів при працевлаштуванні тощо. У всьому світі меншини в минулому й тепер нерідко стають жертвами збройних конфліктів і політичної боротьби.

У післявоєнні роки активізувався жіночий рух, спрямований на подолання дискримінації за ознакою статі, забезпечення жін-

кам рівних із чоловіками умов праці й оплати за неї, використання здоров'язбережувальних засобів контролю за народжуваністю та вирішення інших важливих проблем. Жінки створювали власні організації, об'єднувались у групи. Зокрема, у середині 1960-х років у США була створена Національна організація жінок, яка опікувалася наданням федеральної допомоги центрам денного догляду для матерів, які працюють, домагалася ліквідації дискримінації за ознакою статі та забезпечення рівної оплати для чоловіків і жінок.

Жінки були не єдиною групою, яка вимагала рівності. Закони 1960-х років проти представників сексуальних меншин, а також переслідування їхніх організацій спричинили протести. Ставлення до цих меншин поступово стало питанням дотримання прав людини.

Основні події

1950–1960-ті роки — масові виступи афроамериканців за громадянські права в США.

1968 р. — «Червоний травень» у Франції.

Запитання та завдання

1. Сформулюйте причини виникнення руху афроамериканців за громадянські права.
2. Якими були причини молодіжних виступів наприкінці 60-х років XX ст., зокрема «Червоного травня» у Франції?
3. Розкрийте причини та сутність проявів етнонаціоналізму, зокрема у Квебеку, проблеми Ольстеру, баскського та каталонського сепаратизму. Доберіть з інтернет-ресурсів інформацію про ситуацію в цих регіонах у наш час.
4. Охарактеризуйте підґрунтя та спрямування боротьби за права конфесійних, етнонаціональних та інших меншин у країнах Заходу.
5. Охарактеризуйте внесок Мартіна Лютера Кінга в боротьбу за расову рівноправність та його роль і місце в історії.
6. Чому, на вашу думку, у середині XX ст. в демократичній Америці існувала дискримінація за кольором шкіри? Наскільки важливо було для Америки подолати міжрасові конфлікти?

§ 6. Соціально-економічні зміни у світі

Примітайте

- Які важелі застосовували держави для забезпечення економічної стабільності після світової економічної кризи 1929–1933 рр.?
- У чому полягала теорія державного регулювання Джона Кейнса?
- Якими були наслідки запровадження в країнах Європи та США державного регулювання в міжвоєнний період і в роки Другої світової війни?

1. Політика зменшення соціальної нерівності

Після потрясінь «Великої депресії» та скрутних часів Другої світової війни настало «славне тридцятиліття» (1945–1975). США й провідні європейські країни поліпшили добробут своїх громадян. Майнова нерівність залишилася, однак суттєво зменшилася.

Швидке економічне зростання зумовило високі соціальні стандарти в західному світі. По всій Європі та в США наслідки нерівності в доходах були пом'якшені високим рівнем соціального забезпечення, безкоштовною освітою, високоякісною медичною допомогою, державною допомогою на дітей тощо.

Унаслідок такої соціальної політики показники дитячої смертності в країнах Західної Європи й США знизилися, а тривалість життя зросла.

У **Франції** 1980-ті роки пройшли під знаком президента-соціаліста **Франсуа Міттерана** (1981–1995). За цей період трохи збільшилася мінімальна заробітна плата, а пенсії та сімейні допомоги — майже на чверть. Однак через інфляцію заходи уряду не змогли суттєво поліпшити матеріальне становище більшості французів.

Велике розчарування в населення викликало розорення дрібних підприємств, скорочення робочих місць і зростання безробіття.

У **Великій Британії** лейбористський уряд **Ентоні Блера** (1997–2007) проводив соціальну політику на засадах **неолібералізму**. Уряд збільшив штрафи для роботодавців за порушення прав найманих працівників, робітники отримали право на оплачувану місячну відпустку. Також парламент ухвалив закон про фіксовану мінімальну заробітну плату, було вдосконалено систему професійної перепідготовки, запроваджено інші соціальні програми.

У **Канаді** внутрішня політика прем'єр-міністра **П'єра Трюдо** (1980–1984) ґрунтувалася на ліберальних принципах. Зокрема, уряд зрівняв у правах англоканадців і франкоканадців, проводив політику багатокультурності, скасував смертну кару. Також звільнили від податків громадян із низькими доходами, підвищили пенсії та соціальну допомогу, організували громадські роботи, поступово зрівняли статус жінок і чоловіків.

Президент **США Барак Обама** (2009–2017) ініціював ухвалення закону про захист споживачів, започаткував реформу системи соціального страхування,

Франсуа Міттеран

Ентоні Блер

Барак Обама

Словник

Неолібералізм — різновид лібералізму, який обстоює ідею, що держава повинна бути не пасивним спостерігачем, а здійснювати регулювання економіки заради поліпшення добробуту людей.

що захищала представників середнього класу від банкрутства, і реформу медичного страхування. Також реалізовували програми фінансової допомоги студентам, які брали кредит на освіту, розвивали альтернативну енергетику, будували нові автошляхи.

У *Східній Європі* ситуація була інакшою. Хоча комуністи проголошували своєю метою знищення соціальної нерівності, насправді партійна еліта й чиновники жили в набагато кращих умовах, ніж решта населення. Зручного житла споруджували мало, існували великі черги на отримання тісних квартир, на придбання побутової техніки, автомобілів. Водночас плата за комунальні послуги та транспорт була відносно невеликою.

Як у добу «процвітання», так і в період «славного тридцятиліття» багато людей сподівалося, що соціальна нерівність невдовзі зникне. Проте ці мрії зруйнувала нафтова й фінансова криза середини 1970-х років, унаслідок якої соціальна нерівність ще більше зросла. Власне, циклічність економічного розвитку та коливання рівня соціальних стандартів притаманні суспільствам із ринковою економікою.

2. Німецьке «економічне диво». Економічне зростання в Італії

Велику роль у післявоєнному відновленні західної частини Німеччини відіграла успішно проведена в 1948 р. грошова реформа. Вона полягала в скасуванні й вилученні з обігу знеціненої рейхсмарки та заміні її новою *дойчмаркою* в співвідношенні 1:10. З появою *дойчмарки* зникли дефіцит товарів, «чорний ринок», натуральний обмін, було відпущено ціни. Полиці магазинів швидко наповнили товарами, у людей знову з'явився стимул заробляти.

Першим канцлером (прем'єр-міністром) *Федеративної Республіки Німеччини (ФРН)* став *Конрад Аденауер*.

Особистості

Конрад Аденауер (1876–1967) — федеральний канцлер ФРН (1949–1963). Юрист за освітою. У роки нацистського режиму був двічі ув'язнений. Співорганізатор і голова партії «Християнсько-демократичний союз» (ХДС). Виступав за історичне примирення з Францією та євроінтеграцію. За оцінкою Вінстона Черчилля, це найрозумніший німецький державний діяч із часів Отто фон Бісмарка.

Конрад Аденауер відіграв значну роль у становленні Німеччини як демократичної держави. За умовами Боннського договору 1952 р. країна позбулася окупаційного статусу, а через три роки вступила до НАТО. ФРН була однією із засновниць Європейського Економічного Співтовариства (попередник Європейського Союзу). У політичному житті ФРН провідну роль відігравали дві партії: Християнсько-демократичний союз / Християнсько-соціальний союз і Соціал-демократична партія Німеччи-

ни. Упродовж кількох років за підтримки США й інших західних держав ФРН відбудувала господарство та пережила економічне піднесення, яке назвали *німецьким «економічним дивом»*. «Батьком» німецького «економічного дива» вважають тогочасного міністра економіки в уряді Конрада Аденауера та майбутнього канцлера Людвіга Ергарда.

Накопичення банків, державних установ, пошти, залізничного відомства були заморожені, лише згодом держава погасила борги. Завдяки успішній політиці й завзяттю німців валовий суспільний продукт із 1949 до 1962 р. зріс майже втричі, суттєво збільшилася заробітна плата працівників. Унаслідок «економічного дива» ФРН перетворилася на своєрідний магніт для країн Східного блоку, а надто для Німецької Демократичної Республіки.

- Перегляньте відеосюжет про соціально-економічні перетворення, здійснені у ФРН під проводом Людвіга Ергарда (англ.). У чому полягали «секрети» німецького економіста, які дали поштовх до німецького «економічного дива»? <https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/57.html>

У першій чверті ХХІ ст. три терміни поспіль (2005–2021) федеральним канцлером Німеччини (уперше в історії країни цю посаду обіймала жінка) була *Ангела Меркель*, яка представляла партію «Християнсько-демократичний союз» (ХДС). Радикальних реформ у внутрішній політиці за цей час проведено не було; канцлерка дотримувалася попереднього політичного курсу ХДС.

Для зовнішньої політики Ангели Меркель характерна тісна взаємодія із США. Також вона була активною прибічницею євроінтеграції, спільної оборонної політики в рамках НАТО, прагнула повернути Німеччині роль «двигуна Європи».

Зіграла непослідовну, з погляду інтересів України, роль в умовах російсько-української війни. З одного боку, Ангела Меркель у 2014 р. засудила російську агресію та підтримала запровадження проти Росії міжнародних санкцій, з іншого — не подолала енергетичної залежності Німеччини від Росії, зокрема не наполягала на припиненні будівництва російського газопроводу «Північний потік-2». Була занадто обережною в питаннях надання Україні зброї для відбиття нападу Росії.

Ангела Меркель

Економіка *Італії* в післявоєнні роки також швидко розвивалася. Зростання в 1950–1970-х роках було настільки значним, що дало підстави назвати його *італійським «економічним дивом»*. За два десятиліття частка Італії в економічних показниках індустріально розвине-

Словник

«**Економічне диво**» — стрімкий розвиток економіки, що супроводжується зростанням економічних показників, скороченням безробіття та підвищенням рівня життя населення.

них країн зросла майже в півтора раза, а за темпами розвитку економіки країна випереджала інші індустріальні країни, за винятком Японії.

Щорічному приросту промислового виробництва сприяв приплив іноземного капіталу, упровадження досягнень науки й техніки в автомобільній промисловості, машинобудуванні, електроніці. Важливу роль відіграли державні субсидії, надані прибутковим галузям господарства, а також пільгове оподаткування. Вихід італійських компаній на міжнародний ринок, масовий туризм забезпечили приплив валюти, яку вкладали в розвиток економіки.

3. «Тетчеризм»

Наприкінці 1970-х років, коли у Великій Британії загострилися фінансово-економічні проблеми, які не зміг вирішити лейбористський уряд, на дострокових парламентських виборах перемогли консерватори. Уперше в британській історії уряд очолила жінка — *Маргарет Тетчер*.

Особистості

Маргарет Тетчер (1925–2013) — прем'єр-міністерка Великої Британії (1979–1990). Вивчала право в Лондоні, займалася адвокатською практикою. В урядах, сформованих Консервативною партією, обіймала посади міністерки з пенсійного забезпечення і соціального страхування, а також міністерки освіти та науки. За непохитність отримала титул «залізна леді».

Неоконсервативна політика британського уряду, що отримала назву «тетчеризм», ґрунтувалася на непохитній вірі в переваги вільного підприємництва. Важливим складником цієї політики був *монетаризм* — теорія, згідно з якою кількість грошей в обігу є визначальним чинником розвитку економіки. Основним стимулом Маргарет Тетчер вважала безпосередню матеріальну вигоду, бажання працівників якнайкраще облаштувати своє життя та життя своєї родини.

Чимало пересічних британців спочатку не сприйняли політику «тетчеризму». Деякі профспілки організовували страйки у відповідь

Словник

● **Неоконсерватизм** — політична течія, що пристосовує традиційні цінності консерватизму до реалій сучасного суспільства. Особливу увагу приділяють стабільності грошової одиниці (*монетаризм*), звільненню бізнесу від надмірного державного втручання, заохоченню підприємливості та приватної ініціативи.

● **«Тетчеризм»** — політичні й економічні ідеї та політика, упроваджені Маргарет Тетчер. Передбачали приватизацію націоналізованих галузей промисловості, обмежену роль уряду, підтримку приватної ініціативи та підприємливості.

на законодавчі ініціативи щодо обмеження їхньої діяльності. Проте із середини 1980-х років складні реформи почали давати результати. Істотно вплинуло на розвиток економіки й зміцнення фінансів розроблення нафтових родовищ у Північному морі. Скоротилася кількість робітників, зайнятих безпосередньо на виробництві, зросла зайнятість у сфері обслуговування, збільшився прошарок власників дрібних фірм, з'явилася соціальна група високооплачуваних менеджерів середнього рівня. Щорічно заробітна плата британців зростала на кілька відсотків, кожна шоста родина мешкала у власному будинку або квартирі.

Підвищення матеріального рівня населення сприяло послабленню соціальних суперечностей. У середині 1980-х років останній великий страйк — загальний страйк гірників — тривав майже рік. Шахтарі протестували проти рішення влади закрити збиткові шахти, проте Маргарет Тетчер не пішла їм на поступки.

- Перегляньте відеосюжет із хронікою подій шахтарського страйку 1984–1985 рр. у Британії (англ.).
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/59.html>
- Як би ви охарактеризували дії уряду проти страйкарів? Які способи врегулювання соціальних конфліктів ви вважаєте найбільш прийнятними?

«Тетчеризм»

Основні заходи

- Підтримання приватного підприємництва.
- Відмова від жорсткого регламентування бізнесу.
- Денаціоналізація (приватизація) нафтової промисловості, авіапромисловості та вантажного транспорту, комунальної власності (частково).
- Обмеження прав на страйки, зменшення впливу профспілок.
- Гнучка податкова політика.
- Скорочення деяких соціальних програм.
- Підтримання приватних закладів освіти й охорони здоров'я.

Позитивні результати

- Подолання кризових явищ, поліпшення економічної ситуації.
- Високі темпи економічного зростання.
- Збільшення притоку іноземних інвестицій.
- Модернізація традиційних галузей промисловості.
- Скорочення державного сектора, підвищення його прибутковості.
- Низькі темпи інфляції.
- Зниження рівня безробіття.

Негативні результати

- Зростання вартості комунальних послуг і транспорту.
- Скоротились обсяги житлового будівництва.
- Зменшилося фінансування державою охорони здоров'я та освіти.
- Довго розробляли пенсійну реформу.
- Зберігалось безробіття, зумовлене перебудовою економіки.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловленням *Маргарет Тетчер*. Як би ви охарактеризували систему соціальних гарантій її уряду: як систему «для всіх» чи систему «кожен сам за себе»? Обґрунтуйте вашу точку зору.

«Утручання держави не має бути настільки значним, щоб фактично звільняти від особистої відповідальності. Те саме стосується оподаткування, адже коли ви і я тяжко працювали (незалежно від обставин), то, безперечно, знайдеться хтось, хто не робив би цього, якби не було стимулу».

Маргарет Тетчер (травень 1988 р.) (www.margaretthatcher.org/document/107246)

Успіхи в розвитку економіки отримали назву «англійське диво». Однак на межі 80–90-х років ХХ ст. позиції Маргарет Тетчер похитнулися, деякі її кроки гостро критикували керівництво Консервативної партії та урядовці. Наприкінці 1990 р. під тиском обставин вона пішла у відставку. Ера «тетчеризму» добігла кінця.

4. «Рейганоміка»

У США політика, яку проводив обраний у 1980 р. президент-республіканець *Рональд Рейган*, отримала назву «*рейганоміка*».

Особистості

Рональд Рейган (1911–2004) — президент США (1981–1989). Учасник Другої світової війни. Після закінчення коледжу працював спортивним радіокоментатором. У Голівуді знявся в понад пів сотні кінофільмів, очолював гільдію кіноакторів. У 1966 р. обраний губернатором штату Каліфорнія від Республіканської партії.

«Рейганоміка»

Основні ідеї	Результати
Скорочення інфляції.	Рівень інфляції скоротився майже втричі.
Зниження податків.	Податки коливалися залежно від інфляції; для заохочення бізнесу було знижено податки для бізнесменів із високими прибутками.

Словник

«**Рейганоміка**» — неоконсервативна політика американського уряду в період президентства Рональда Рейгана. Мала на меті зниження інфляції та зменшення рівня безробіття через обмеження державного втручання в економіку, скорочення витрат на соціальні програми, подолання інфляції для забезпечення економічного зростання, зниження податків.

Продовження табл.

Усунення бюрократичних перешкод для інвестицій; обмеження державного втручання в економіку й фінанси.	Дерегулювання економіки та значні військові витрати зумовили економічне зростання в 1980-х роках.
Скорочення безробіття.	Безробіття суттєво скоротилося. Було створено мільйони нових робочих місць.
Скорочення видатків на соціальні програми.	Значне скорочення програми підтримки незаможних груп населення. Скасовано продовольчі талони, зменшено допомогу для матерів-одиначок. Соціальні програми з підтримки середніх верств, соціальне, медичне та пенсійне страхування залишилися майже незмінними.
Захист найменш заможних верств населення.	Хоча більшість американців стала жити заможніше, бідність як соціальне явище не зникла.
Урівноважений бюджет.	Коливання дефіциту державного бюджету (перевищення видатків над доходами) унаслідок зниження податків та одночасного підвищення витрат.
Збільшення військових видатків.	Фінансування на військові потреби зросло, що сприяло пожвавленню економіки.
Розширення прав і підвищення відповідальності штатів; значне скорочення відрахувань із бюджетів штатів до федеральної скарбниці.	Значне скорочення федеральних субсидій штатам, зокрема у сфері житлового будівництва та міського розвитку.
Скорочення апарату чиновників і кількості міністерств.	Чисельність чиновників і міністерств, навпаки, зросла.

Пригадайте

- Пригадайте з курсу «Громадянська освіта» про принципи ринкової економіки, попит і пропозицію, ринкові ціни, конкуренцію, функції держави в ринковій економіці, державний бюджет, податки, спрямування видатків.

5. Соціальне ринкове господарство

Після Другої світової війни в індустріальних, переважно західноєвропейських, країнах утвердилося *соціальне ринкове господарство*.

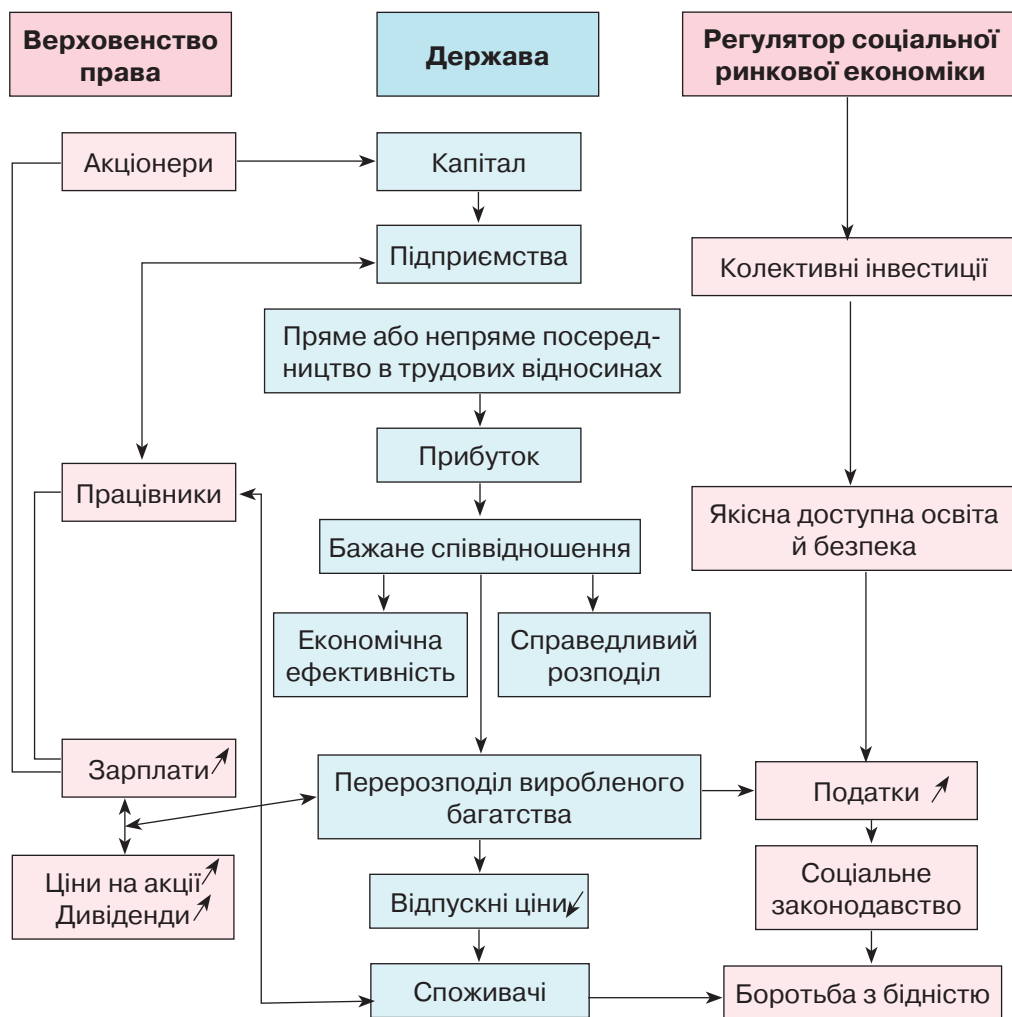
Словник

Соціальне ринкове господарство — тип економічної системи, для якого характерні високий рівень статків громадян, спрямування державної політики на утвердження соціальної справедливості, поліпшення якості життя.

Модель такого господарства передбачає активне втручання держави в економіку, передусім у соціальну сферу. Одним з інструментів, який застосовує держава для забезпечення соціальної справедливості, є високі податки для тих, хто багато заробляє. Завдяки такому підходу скорочується розрив між високими й низькими доходами; з'являються кошти на допомогу малозабезпеченим верствам населення, на соціальне страхування в разі хвороби, безробіття, на освіту, охорону здоров'я тощо.

- Ознайомтеся зі схемою. Чи доцільно післявоєнній Україні із часом перейти до такої моделі економіки? Аргументуйте вашу точку зору.

Механізм функціонування соціально орієнтованого суспільства

В умовах соціально орієнтованої економіки освіта, охорона здоров'я, житло та деякі інші товари й послуги мають бути доступними для всіх. За соціального ринкового господарства працівники та роботодавці — рівноправні партнери, а не непримиренні супротивники. Загалом у XXI ст. соціальна ринкова економіка поєднує економічну свободу й соціальний захист.

6. Шведська соціальна модель

Прикладом країни, що успішно втілила ідеї соціально орієнтованого господарства, є *Швеція*. Соціальна модель країни почала формуватися наприкінці 1960-х років. Завдяки високим податкам (одні з найвищих у світі) Швеція домоглася загального добробуту: безкоштовна освіта, догляд за дітьми, піклування про людей похилого віку, охорона здоров'я і медична допомога, високі пенсії та інші складники соціального захисту.

У Швеції місцеві громади не очікують пасивно на соціальні блага зі столиці, а беруть солідарну участь у забезпеченні економічного процвітання своїх територій. Шведська модель не передбачає централізованого планування та суцільної приватизації. Тут існує особлива політична й економічна система — *корпоративність*. На відміну від авторитарного корпоративізму, що насаджувався в Італії у 20–30-х роках ХХ ст., у Швеції сформувався добровільний та самоорганізований процес переговорів між найманими працівниками, роботодавцями й урядом.

- Чи є серед принципів шведської соціальної моделі такі, що, на вашу думку, придатні тільки для Швеції і не можуть бути запозичені іншими країнами? Як ви вважаєте, запозичення якогось одного або й кількох принципів може вплинути на ситуацію в нашій країні?

Швеція неспізнано змінилась і стала прикладом для наслідування. За основу шведської моделі взято союз між державою та громадянами, завдяки чому у Швеції сформувалося суспільство високої довіри, державу сприймають як партнера, а не опонента. Стрижнем суспільства є людина, а метою соціальної політики держави — інвестування в людський капітал.

Основні події

Середина 1950-х — кінець 1960-х років — німецьке «економічне диво».

1980-ті роки — «тетчеризм», «рейганоміка».

Запитання та завдання

1. Поясніть історичні поняття «економічне диво», «неолібералізм», «неоконсерватизм», «тетчеризм», «рейганоміка».
2. Назвіть передумови, способи здійснення та наслідки «економічного дива» в Західній Німеччині.
3. Перегляньте відеосюжет про обмін рейхсмарок на нові дойчмарки в 1948 р. (англ.). Яку роль у здійсненні німецького «економічного дива» відіграла грошова реформа в західній частині Німеччини?
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/64.html>

4. Розкрийте особливості соціального ринкового господарства.
5. Охарактеризуйте шведську соціальну модель. Які її складові ви вважаєте найважливішими?
6. У заяві про відставку з посади прем'єр-міністра, зачитаній на засіданні уряду, Маргарет Тетчер, зокрема, сказала: «Після ґрунтовних консультацій із моїми колегами я дійшла висновку, що завдання зміцнення єдності партії та перемоги на загальних виборах будуть вирішені краще, якщо я вийду з гри й дозволю моїм колегам із кабінету включитися в боротьбу за лідерство» (The Observer. December 2, 1990. P. 7).
 Як ви вважаєте, чи справді Маргарет Тетчер пішла з посади тільки заради «зміцнення єдності партії та перемоги на загальних виборах»? Чи доречно приймати на віру заяви політиків, зроблені ними в такі моменти?
7. Зробіть порівняльний аналіз «тетчеризму» та «рейганоміки». Що об'єднує ці неоконсервативні реформи, а чим вони відрізняються?
8. Дайте вашу власну узагальнену оцінку діяльності Конрада Аденауера, Маргарет Тетчер, Рональда Рейгана, Ентоні Блера, Франсуа Міттерана, П'єра Трюдо, Барака Обами. Наскільки, на вашу думку, до цих історичних постатей підходить теза, що запорука успіху — опинитися в потрібному місці в потрібний час?

§ 7. Становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства

Пригадайте

- Які наукові винаходи й технічні новинки стимулювали розвиток економіки в першій половині ХХ ст.?

1. Концепція постіндустріального (інформаційного) суспільства

Ще на початку ХІХ ст. французький аристократ Анрі де Сен-Симон описав новий тип суспільства, у якому керуватимуть промисловці, технократи й учені. Таке суспільство отримало назву *постіндустріального (інформаційного) суспільства*. На відміну від індустріального суспільства з переважанням традиційного виробництва товарів і сфери послуг, до якої належать лікарі, педагоги, юристи, продавці тощо,

у постіндустріальному суспільстві на перший план виходять технології, інформація та послуги. Вони стають важливішими й прибутковішими за виробництво реальних товарів.

З другої половини ХХ ст. інтерес до інформаційних технологій почали виявляти держави та великі компанії, які прагнули впровадити нові, ефективні й конкурентоспроможні на міжнародних ринках, виробництва. Крім економічних розрахунків, існували також військові потреби. Протистояння між Організацією Варшавського договору й НАТО в перші десятиліття «холодної війни» зумовило пришвидшення військових досліджень і розроблення наступальних та оборонних озброєнь.

Потреба в постійному технологічному вдосконаленні військової техніки сприяла впровадженню технологічних інновацій, а також забезпечувала великі прибутки. Військова галузь стала вигідною не тільки для приватних інвестицій, а й для державних капіталовкладень. Після Другої світової війни в розвинених країнах держава активно долучилася до планування економіки, зокрема розвитку інформаційно-комунікаційних технологій.

- Проаналізуйте схему й охарактеризуйте взаємозалежність між відображеними в ній складниками інформаційного суспільства.

Свідчення

- Чому, на вашу думку, Деніел Белл, аналізуючи виклики постіндустріального суспільства, приділяє багато уваги місцю людини в такому суспільстві, впливу стрімких змін на суспільні відносини?

«Поняття “постіндустріальне суспільство” стосується переважно змін у соціальній структурі, способу перетворення економіки й системи

зайнятості, а також зміни співвідношення між... наукою та технологіями. ...Зміни в соціальній структурі суспільства спричинили проблеми в “управлінні” політичною системою. У суспільстві, яке поступово усвідомлює свою долю та прагне контролювати сприятливі можливості для розвитку, надзвичайно важливим чинником стає устрій. Оскільки в постіндустріальному суспільстві зростає значення технічного складника знань, “жерці” нового суспільства — учені, інженери й технократи — мусять або змагатися з політиками, або ставати їхніми спільниками».

Деніел Белл, американський соціолог (Прихід постіндустріального суспільства. — <http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/bell.html>)

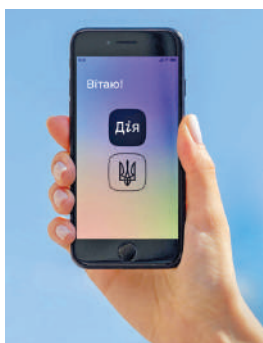
«Виробництво» знань, високоякісна освіта стають дедалі важливішими економічними чинниками. Виникла нова економічна реальність, заснована на комп’ютерних та інформаційних технологіях. Знання перетворилися на основний економічний ресурс, що передбачає застосування нових стратегій управління.

Отже, інформаційне суспільство — це суспільство, орієнтоване на майбутнє. Нині вже йдеться про становлення *цифрової держави*. За кілька останніх років Україна досягла значного прогресу в цифровізації, здолавши шлях, який деякі країни проходили десятиліттями.

Цифрова держава (її також називають «державою в смартфоні») — це насамперед обмін даними між реєстрами, можливість ідентифікувати громадян, рівний доступ до цифрових послуг. В Україні завдяки інформаційній системі «Трембіта» реєстри обмінюються даними, відцифровано найпопулярніші й наймасовіші державні сервіси, що необхідні людям від народження і протягом усього життя.

Інноваційною розробкою світового рівня є український застосунок «Дія», яким користуються мільйони людей. Він повністю змінив уявлення про взаємодію держави та громадян. Українці вже звикли до того, що всі найпопулярніші послуги можна отримати в «Дії». Дуже важливо, що «Дія» не зберігає персональні дані.

На порталі запущено десятки цифрових документів і послуг. Україна стала першою країною у світі, у якій цифровий паспорт має таку ж силу, що й паперовий чи пластиковий аналог, і четвертою в Європі, де діють цифрові водійські права.

Держава в смартфоні — вхід у портал «Дія»

Загалом у «Дії» українці використовують мільйони ID-карток, закордонних паспортів і водійських посвідчень. А ще на порталі можна зареєструвати підприємство чи інший бізнес, не виходячи з дому. Це найшвидша реєстрація бізнесу у світі.

Через «Дію» українці також отримують різноманітні виплати від держави («єПідтримка»). Зокрема, у перші тижні після повномасштабного російського вторгнення в лютому 2022 р. було запущено «єДокумент» — спеціальний документ на час воєнного стану, послуги для внутрішньо переміщених осіб, чатбот «єВорог». Через «Дію» можна подати заяву про пошкоджене майно, отримати кредит за програмою доступного кредитування

«єОселя» тощо. Застосунок виявився настільки зручним і популярним, що Україна вже експортує «Дію».

Мисліть

- Як змінювалося виробництво товарів після індустріальної революції?
- Які економічні, соціальні, політичні, культурні й побутові наслідки індустріальної революції?
- Коли та як відбувалося становлення індустріального суспільства? Охарактеризуйте суспільство такого типу.

2. Перехід від виробництва товарів до надання послуг

Економіку можна умовно поділити на сферу матеріального виробництва та сферу нематеріального виробництва.

Одним із проявів науково-технічного прогресу є збільшення частки працездатного населення, зайнятого у сфері послуг. Така тенденція зумовлена зміною суспільних потреб. Ускладнення техніки, технологій, підвищення життєвого рівня населення, удосконалення самої людини завдяки освіті приводять до того, що людина прагне отримати нематеріальні види продукції у формі послуг.

Зокрема, у ХХІ ст. значно зросла міграція населення: багато людей виїжджає за кордон у пошуках вигідної роботи, здобуття освіти, отримання медичної допомоги або з метою туризму. Оскільки попит породжує пропозицію, розширюється ринок відповідних послуг. Дедалі більше послуг надається в електронному вигляді через мережу «Інтернет» (придбання квитків, бронювання місць у готелі, укладення угод тощо).

У сфері надання послуг у світі зайнята майже чверть працездатного населення, а в США — дві третини. Це пояснюється насамперед розвитком науки й освіти, культури та мистецтва, охорони здоров'я і фізичної культури, житлово-комунального господарства та побутового обслуговування, соціального забезпечення, індустрії відпочинку. У наш час обсяги торгівлі новими знаннями й технологіями (патентами, ліцензіями, технічним досвідом) зростають швидше, ніж торгівля товарами.

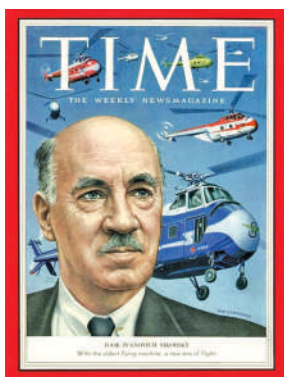
Плодами науково-технічного прогресу поки що повною мірою можуть користуватися тільки жителі розвинених країн, тобто кожний десятий житель планети. Завдяки науково-технічному прогресу змінюється вся система виробництва, яке в майбутньому буде орієнтоване на задоволення потреб людини. Важка й монотонна праця, що в індустріальну епоху перетворювала людину на додаток до машини, зведеться до мінімуму. Водночас максимально активізується творчий потенціал особистості, яка володітиме глибокими знаннями, умітиме самостійно приймати рішення, швидко реагуватиме на зміну ситуації.

Мисліть

- Як змінився світ професій після індустріальної революції?
- Як наслідки індустріальної революції позначилися на соціальній структурі суспільства? Які соціальні групи й чому саме вони були визначальними в індустріальному суспільстві?

3. НТР і зростання ролі фахівців

Обкладинка американського журналу «Time» з портретом Ігоря Сікорського. 1953 р.

Друга половина ХХ — перша чверть ХХІ ст. — період стрімкого розвитку науки й технологій, який також називають *науково-технічною революцією (НТР)*. Наука в епоху НТР стала важливою сферою діяльності, адже рівень сучасних наукових розробок визначає поступ людства на шляху до розв’язання глобальних проблем: екологічних, продовольчих, сировинно-енергетичних та ін. НТР змінює умови, характер і зміст праці, впливає на всі сфери життя суспільства, зокрема на культуру, побут, психологію людей, відносини людини й природи.

Значний внесок у науково-технічну революцію зробили представники української діаспори. Зокрема, *Ігор Сікорський (1889–1972)* — київський авіаконструктор, який емігрував до США, створив гелікоптер.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» інформацію про Ігоря Сікорського. Яка заслуга в становленні видатного авіаконструктора та непересічної особистості належить Україні, зокрема Києву?

Щороку підприємства концерну Ігоря Сікорського випускають сотні цивільних і військових гелікоптерів. Інший представник української діаспори в США, *Нік Голоняк*, зробив важливі винаходи в галузі напівпровідникових приладів (лазерний діод, який використовують у CD- і DVD-програвачах). Нащадок українських емігрантів *Леонард Кляйнрок (США)* у 1960-х роках розробив принципи пакетної комунікації, узяті за основу сучасної технології інтернету, а *Роман Кройтор* — канадець українського походження — розробив стандарт математичного моделювання для тривимірної мультиплікації.

У сучасному світі невпинно зменшується частка фізичної праці й зростає частка розумової висококваліфікованої та творчої праці. Збільшуються витрати на навчання, підвищення кваліфікації та перекваліфікацію працівників. Нині в провідних країнах, зокрема в США, в «економіці знань» задіяно 2/3 робочої сили. Суспільство епохи НТР — це постіндустріальне суспільство, «суспільство фахівців». Основною продуктивною силою в такому суспільстві є інтелектуали, а влада фактично належить *меритократії* — інтелектуальній еліті.

Однак НТР не заперечує потребу у кваліфікованій робочій силі. Наявність кваліфікованого виробничого персоналу та його вартість часто є вирішальною передумовою розміщення підприємств провідних світових виробників у певній країні. Наприклад, транснаціональні компанії переміщують дедалі більше підприємств обробної промисловості до країн, де достатньо кваліфікована й водночас дешева робоча сила.

Символом сучасної НТР стала *Кремнієва долина* в Каліфорнії (США) — світовий центр високотехнологічних компаній. Інтелектуаль-

Кремнієва долина. США.
Сучасне фото

ним центром цього осередку інновацій є Стенфордський університет. Його випускники поповнюють лави працівників провідних компаній.

Інвестиційна компанія для молодих підприємців була створена в Кремнієвій долині ще на початку 1970-х років. Нині тут розміщені штаб-квартири багатьох відомих світових компаній, працюють провідні виробники мікропроцесорів, програмного забезпечення, мобільних пристроїв, біотехнологій тощо.

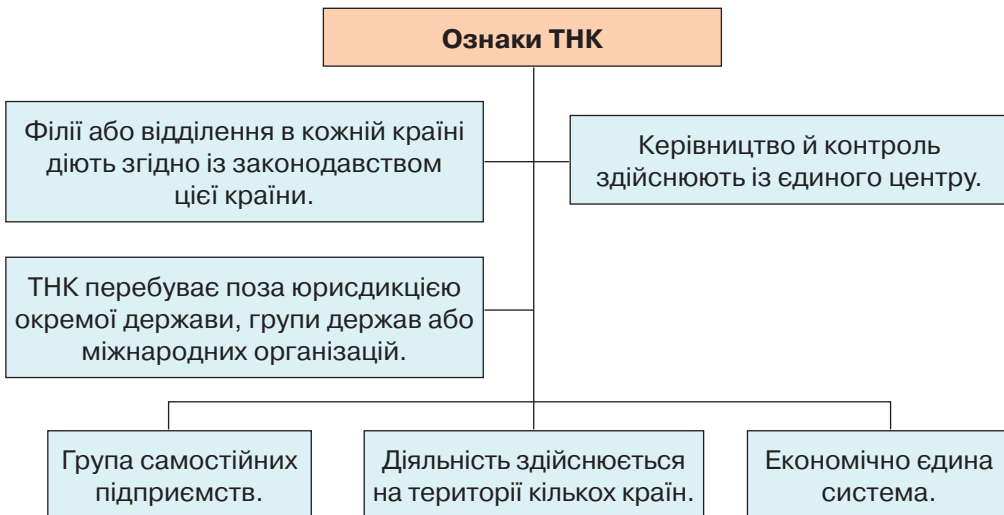
«Український слід» у Кремнієвій долині пов'язаний з іменами *Макса Левчина*, винахідника системи платежів «PayPal»; *Яна Кума*, програміста й співзасновника меседжера «WhatsApp», одного з керівників соціальної мережі «Facebook»; *Юрія Фраймана*, одного з тих, хто продав українську IT-компанію «Viewdle» інтернет-гігантові «Google», та ін.

- Які типи монопольних об'єднань, міжнародних монополій виникли в період становлення індустріального суспільства?

4. Транснаціональні корпорації

У сучасному глобалізованому світі транснаціональні корпорації (ТНК) — це важливий складник і рушій підвищення ефективності економіки більшості країн. Діяльність таких компаній виходить за межі однієї країни й пов'язана з міжнародною діяльністю.

Завдяки глобалізації виробництва й лібералізації зовнішньої торгівлі ТНК перетворилися на центри світового економічного розвитку. Нині таких компаній десятки тисяч. Найдорожчими ТНК є «Apple» (електроніка, інформаційні технології), «Microsoft» (розроблення програмного забезпечення), «Alphabet» (інтернет), «Amazon» (роздрібна інтернет-торгівля), «Tesla» (автомобілебудування, освоєння космосу, сонячна енергетика), «Meta» (Facebook, інтернет), «Instagram», «Visa» (фінансові послуги) та ін.

На початку ХХІ ст. ТНК інвестують великі гроші в науково-дослідні та дослідно-конструкторські розробки, активно втручаються в політику, економіку, інформаційну, науково-технічну, військову, технологічну й екологічну сфери. Від них залежить майже половина промислового виробництва, 2/3 світової торгівлі, лєвова частка винаходів і закордонних інвестицій. ТНК контролюють майже всю купівлю-продаж залізної руди, пшениці, кави, кукурудзи, тютюну.

У країнах, де здійснюють діяльність ТНК, їхні керівники часто вирішують важливі для своїх компаній питання з президентами та головами урядів і парламентів цих країн. Також вони зазвичай неофіційно співпрацюють із певними політичними партіями з метою отримання комерційних переваг. Нині найбільші ТНК за своїм потенціалом, характером і формами діяльності дедалі більше стають подібними до суверенних держав.

Прихильники ТНК переконують у тому, що вони створюють високооплачувані робочі місця та технологічно передові товари в країнах, для яких за інших обставин вони були б недоступними. Натомість критики цих підприємств вважають, що транснаціональні корпорації здійснюють неправомірний політичний вплив на уряди, експлуатують країни, що розвиваються, і заради прибутків позбавляють робочих місць працівників у своїх країнах.

Основні події

1970-ті роки — поява Кремнієвої долини в США.

Запитання та завдання

1. Поясніть, як ви розумієте концепцію постіндустріального (інформаційного) суспільства. У чому, на вашу думку, полягають основні відмінності суспільства цього типу від індустріального суспільства?
2. Чим ви можете пояснити зростання значення освіти для окремої людини, суспільства й людства загалом в епоху інформаційного суспільства? Чи можна здобути освіту «раз і назавжди»?
3. Показником яких тенденцій є зростання питомої ваги виробництва послуг? Як, на вашу думку, найефективніше поєднати виробництво товарів із виробництвом послуг?
4. Якби ви планували започаткувати власний бізнес, якій сфері віддали б перевагу: виробництву товарів чи виробництву послуг? Обґрунтуйте ваші пріоритети.

5. Охарактеризуйте тенденції та прояви науково-технічної революції. Знайдіть у відкритих джерелах додаткову інформацію про «український слід» у сучасній НТР; оцініть внесок української діаспори в науково-технічну революцію.

6. Які пріоритетні напрями НТР доцільно, на вашу думку, обрати Україні, щоб бути конкурентоспроможною державою? Запропонуйте ваш перелік із кількох інноваційних сфер, у яких Україна може вийти у світові лідери. Аргументуйте вашу точку зору.

7. У чому сила та вразливість транснаціональних корпорацій? Знайдіть у відкритих джерелах інформацію про те, як у різних країнах оцінюють їхню діяльність різні соціальні групи, бізнесові кола, громадянське суспільство, політики різних поглядів.

§ 8. Інтеграційні процеси. США й інші важливі центри ухвалення рішень у світовій політиці

Пригадайте

- Пригадайте з курсу економічної географії особливості економіко-географічного положення Європи, її сучасну політичну карту, а також форми державного правління і територіального устрою європейських країн.

1. Від Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС) до Європейського Союзу (ЄС)

Після Другої світової війни європейці понад усе бажали уникнути в майбутньому воєн. Ця мета, вочевидь, потребувала тісної співпраці між країнами заради запобігання конфліктам. З огляду на тяжкі наслідки війни створити нову Європу було складно без допомоги США. Американський «план Маршалла» став важливим кроком на шляху до європейської інтеграції, для якої на континенті існували цивілізаційні (спільні цінності, соціальні й політичні ідеали), економічні (подібні економічні системи), історичні та військово-політичні передумови.

У 1949 р. «з метою досягнення більшого єднання між її членами для збереження та втілення в життя ідеалів і принципів, які є їхнім спільним надбанням, а також сприяння їхньому економічному та соціальному прогресу» було утворено *Раду Європи*. Головним завданням організації є узгодження законодавств країн-учасниць для забезпечення норм демократії, які викладені в Європейській конвенції з прав людини.

Першим офіційним кроком до сучасного Європейського Союзу (ЄС) стала «Декларація Шумана» (названа на честь її натхненника, міністра закордонних справ Франції Робера Шумана) про спільний контроль над видобутком вугілля і виплавленням сталі, виголошена 9 травня 1950 р. Цей день нині щороку відзначають як День Європи.

Свідчення

- Чому, на ваш погляд, французький дипломат особливу увагу приділив франко-німецьким відносинам?

«Мир у світі неможливо забезпечити без будівничих зусиль, сумірних рівню небезпеки, що постає перед ним.

...Європу не вдасться створити відразу або відповідно до єдиної схеми. Натомість потрібні конкретні досягнення, які приведуть до вироблення справжньої солідарності. Аби європейські держави почали зближуватися, Франції та Німеччині потрібно нарешті відмовитися від багаторічного протистояння. Будь-які вжиті заходи мають бути передовсім спрямовані на них.

...Об'єднання виробництва вугілля і сталі закладе спільні підвалини для розвитку економіки, першого етапу Європейської федерації. Зміниться доля всього регіону, що роками виробляв зброю для війни, аби самому стати її незмінною жертвою».

З «Декларації Шумана» (europewb.org.ua/projects/declaration.shuman)

У 1951 р. в Парижі було підписано договір, за яким наступного року шість країн — Франція, Західна Німеччина, Італія, Бельгія, Нідерланди та Люксембург — утворили *Європейське об'єднання вугілля та сталі (ЄОВС)*. Важливим політичним наслідком створення ЄОВС було зміцнення франко-німецьких відносин. Також ЄОВС стало першою наднаціональною європейською інституцією.

Країни ЄОВС з року в рік розширювали свою співпрацю і в 1957 р. підписали в Римі договори про заснування двох загальноєвропейських структур: *Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС, або «Спільний ринок»)* і *Європейського співтовариства з атомної енергетики (Євроатом)*. В угодах було закріплено чотири основні свободи: вільний товарообіг у країнах ЄЕС, свобода пересування, свобода надання послуг у межах ЄЕС, а також вільний обіг капіталу. Утворення ЄЕС було важливим кроком до спільного ринку європейських країн.

У 1965 р. було підписано Договір про злиття, за яким ЄОВС, Євроатом і ЄЕС об'єднали свої законодавчі, судові й адміністративні органи. Країни-учасниці спільно розробляли економічну політику, міждержавні проекти, митні тарифи, регулювали валютно-фінансову систему, створювали спільний ринок праці й капіталів. Основними органами спільноти стали *Європейська комісія, Рада Європейських співтовариств, Європейський парламент і Суд Європейських співтовариств*. За кілька років було утворено *Європейську раду*.

До кінця 1960-х років було в основному завершено створення зони вільної торгівлі та ліквідовано мита всередині європейської спільноти. Символами спільноти були затверджені в середині 1980-х років *прапор і гімн* («Ода до радості» Фрідріха Шиллера на музику Людвіга ван Бетховена — <https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/72.html>) Європейського економічного співтовариства, що згодом стали офіційними символами

Європейського Союзу. Коло золотих зірок на прапорі символізує солідарність і гармонію між народами Європи. Кількість зірок залишається незмінною.

Прапор Європейського Союзу

Пригадайте

- Коли й унаслідок яких подій Німеччина була поділена на дві держави: Федеративну Республіку Німеччини та Німецьку Демократичну Республіку?

Історичною подією для німців та важливим етапом в інтеграції Європи стало **об'єднання Німеччини**. Улітку 1987 р. під час рок-концерту перед будівлею рейхстагу в східній частині Берліна відбулася велелюдна акція протесту прихильників возз'єднання Німеччини. Тодішній президент США Рональд Рейган закликав СРСР зруйнувати Берлінський мур. На початку 1989 р. в Центральній та Східній Європі відбулися мирні демократичні революції, унаслідок яких комуністи втратили владу в цих країнах. Після цього сотні тисяч жителів Східної Німеччини (НДР) почали виходити на мирні антиурядові протести. Водночас тисячі просили політичного притулку в посольствах ФРН та інших країн.

Падіння Берлінського муру.
1989 р.

Ще на початку 1989 р. комуністичний керівник НДР Еріх Гонеккер заявляв, що мур і надалі стоятиме. Та після того, як деякі сусідні зі Східною Німеччиною країни відкрили свої кордони, Берлінський мур утратив значення. Еріх Гонеккер позбувся посади, а на початку листопада 1989 р. влада НДР оголосила про відкриття кордону. Берлінський мур як символ розділення Німеччини, Європи та світу було зруйновано.

- *Знайдіть у мережі «Інтернет» хронікальні відеокадри про падіння Берлінського муру. Пригадайте, ким, коли та з якою метою було споруджено цей мур. У чому, на вашу думку, полягало значення і символізм його падіння?*

У 1990 р. США, СРСР, Велика Британія, Франція, ФРН та НДР узгодили самоліквідацію НДР і її входження до складу ФРН. Наприкінці року вперше після Другої світової війни відбулися загальнонімецькі вибори, а наступного року бундестаг об'єднаної Німеччини переїхав із Бонна до Берліна. Канцлер Німеччини *Гельмут Коль*, якого вважають «канцлером німецького об'єднання», від імені уряду запевнив, що Німеччина визнає післявоєнні кордони непорушними й підтверджує, що східний кордон і надалі проходитиме по річках Одер і Нейсе.

На початку 1992 р. в *м. Маастрихті (Нідерланди)* дванадцять країн ЄЕС підписали договір про розширення повноважень наднаціональних структур і поступовий перехід до «Європи без кордонів».

Договір передбачає тісне політичне й економічне співробітництво, а в перспективі — спільні збройні сили. У 1993 р. ЄЕС стало складником *Європейського Союзу*.

У межах Європейського Союзу почав діяти спільний ринок, у 2002 р. запроваджено офіційну валюту більшості країн ЄС — *євро*. Нині євро є однією з основних світових валют.

- Перегляньте відеосюжет про утворення ЄС. Які, на вашу думку, обставини й причини зумовили тривалий, у пів століття, процес утворення Європейського Союзу?
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/74.html>
- Як ви ставитеся до того, що не всі європейські країни є членами ЄС й не прагнуть уступити до організації?

Утім, процес європейської інтеграції не був безхмарним, про що свідчать події у Великій Британії. Між цією країною та Європейським Союзом тривалий час були складні відносини, що створило передумови її виходу з ЄС. У 2007 р. лейбористський уряд, якому закидали неважену соціальну й зовнішню політику (зокрема, участь у війні проти Іраку), подав у відставку. До влади повернулися консерватори. Через економічні проблеми в країні зміцнили свої позиції *євроскептики* — противники членства країни в ЄС. Вони звинувачували Євросоюз у штучному стримуванні темпів розвитку країни, «законодавчій колонізації» (вищість загальноєвропейських законів над британськими), збільшенні кількості мігрантів. Натомість *єврооптимісти* переконували, що членство в ЄС робить країну економічно сильнішою.

За результатами референдуму (2016) із незначною перевагою (51,9 % проти 48,1 %) перемогли євроскептики. Тривалий і складний процес виходу країни зі складу ЄС отримав назву **брексит** (англ. *brexit* — скорочена форма від *Britain* — Британія та *exit* — вихід). Однак утілити в життя ідею виходу країни зі складу ЄС було для політиків набагато складніше, ніж заявити про це. Завершив процес у 2020 р. консервативний уряд **Бориса Джонсона**.

Особистості

Борис Джонсон (нар. 1964 р.) — прем'єр-міністр Великої Британії (2019–2022). Активний учасник кампанії з виходу країни з ЄС. Послідовно обстоював надання Україні допомоги від початку повномасштабного російського вторгнення у 2022 р. Відзначений найвищою нагородою України для іноземців — орденом Свободи.

Проте брексит не зупинив подальший розвиток Європейського Союзу, що відбувається у двох напрямках: поглиблення інтеграційних процесів і прийняття нових членів із числа країн Центрально-Східної Європи. Україна на законодавчому рівні закріпила прагнення вступити до ЄС. Улітку 2022 р. Європейська рада надала Україні статус кан-

Мітинг єврооптимістів. 2018 р.

Мітинг євроскептиків. 2018 р.

дидата на членство в ЄС. Процедура вступу передбачає, що договір про приєднання до ЄС має бути схвалений більшістю в Європейському парламенті та всіма країнами — членами ЄС. Потім усі національні парламенти, зокрема й Верховна Рада України, ратифікують протокол про вступ України до ЄС.

- Перегляньте відеосюжет про те, як улаштований Євросоюз. Єдиним органом ЄС, до якого делегують представників безпосередньо громадяни країн ЄС за результатами виборів, є Європарламент (до інших органів ЄС представників направляють уряди).

<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/75.html>

- Наскільки, на вашу думку, важливим є право європейців безпосередньо впливати на політику ЄС? Чи плануєте ви особисто брати участь у виборах до Європарламенту після вступу України до ЄС?

2. Утвердження США як провідної держави «вільного світу»

Після Другої світової війни Сполучені Штати Америки не повернулися до довоєнної політики ізоляціонізму. На відміну від європейських країн, США вийшли з війни зміцнілими: на американську землю не впала жодна німецька чи японська бомба; людські втрати були меншими, ніж в інших країнах; завдяки військовим замовленням союзників промисловість отримала потужне прискорення, долар було визнано світовою грошовою одиницею.

Однак після війни США пережили також складний період посилення внутрішньополітичної реакції. У 1950 р. маловідомий сенатор-республіканець *Джозеф Маккарті* заявив, що в нього є список із понад двохсот прізвищ активних комуністів, які здійснюють підривно діяльність в уряді США. Виступ Джозефа Маккарті поклав початок агресивному антикомунізму й «полюванню на відьом». У США розпочалася галаслива кампанія, що отримала назву *маккартизм*.

Словник

Маккартизм — явище у внутрішній політиці США в період «холодної війни» (1950–1954), сутність якого полягала в боротьбі з комуністичним проникненням і шпигунством на користь СРСР переважно в органах влади, профспілках і серед інтелектуальної еліти, у переслідуванні осіб із ліберальними переконаннями.

Конгрес ухвалив закон про внутрішню безпеку, згідно з яким усі ліві організації мали зареєструватися в міністерстві юстиції США як агенти іноземних держав. Ніхто в країні вже не міг покладатися на конституцію, що захищала його права. Навіть знані люди не почувалися в безпеці, а всесвітньо відомий актор Чарлі Чаплін мусив емігрувати до Європи.

Переслідувань зазнали чимало діячів культури й науки. Двоє людей навіть було страчено за сфальсифікованим звинуваченням у шпигунстві. Звичними стали наклепи та безпідставні звинувачення, унаслідок яких тисячі людей було звільнено з роботи як «неблагонадійних». Тільки на четвертий рік маккартизму терпець увірвався, і сенат засудив діяльність Джозефа Маккарті.

Світове лідерство США формувалося в атмосфері складних зовнішньополітичних випробувань. Крок за кроком США в протистоянні із СРСР утверджувалися в статусі світового лідера й центру згуртування демократичних сил. Зокрема, Сполучені Штати приділяли багато уваги розвитку космічної програми, яка була важливою частиною советсько-американського військового змагання. Зрештою американська космічна програма перевершила советські досягнення. У липні 1969 р. американські астронавти висадилися на Місяць.

Перемога США над СРСР у «холодній війні», розпуск Організації Варшавського договору та розпад советської імперії поклали край існуванню біполярного світу й утвердили США як світового лідера у XXI ст.

3. Роль США та ЄС у сучасних міжнародних відносинах

Сполучені Штати Америки та Європейський Союз — основні дійові особи на світовій політичній арені у XXI ст. В умовах руйнування Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин США залишалися єдиною наддержавою.

Чинники, які визначають статус США в системі міжнародних відносин у XXI ст.

- Найбільша економіка світу.
- Одна з найбільш багатонаселених країн світу.
- Країна є привабливою для зовнішніх мігрантів.
- Оскільки долар залишається основною світовою валютою, США мають змогу знижувати витрати на розвиток національної економіки, лідирувати у світовій торгівлі, основних фінансових організаціях світу (МВФ, Світовий банк тощо), у наданні міжнародної економічної та гуманітарної допомоги.
- Американський капітал присутній у більшості міжнародних корпорацій, а США — найбільший світовий інвестор.
- Лідерство в здійсненні наукових досліджень і розробленні інноваційних технологій.
- Лідерство у сфері реалізації міжнародних освітніх програм. Дослідження в американських університетах активно підтримують державні структури, бізнес і недержавні агентства.
- Розвиток високотехнологічних галузей промисловості (авіакосмічна, медична та фармацевтична, військова, телекомунікаційна, комп'ютерна).

- Лідерство у військовій сфері. Збройні сили оснащені найсучаснішими видами озброєнь, уключаючи зброю масового знищення. Також США є світовим лідером за обсягом військових витрат і продажу озброєнь.
- США продовжують впливати на тенденції світової масової культури через інтернет, друковані ЗМІ, радіо й телебачення.

46-й президент США демократ *Джозеф (Джо) Байден*, який у 2020 р. переміг на виборах республіканця Дональда Трампа, пообіцяв відродити світове лідерство американської дипломатії. Головним інструментом було визначено дипломатію, а не військові втручання.

Особистості

Джозеф (Джо) Байден (нар. 1942 р.) — президент США. Представник Демократичної партії. За освітою історик, політолог, юрист. 36 років працював у сенаті США, і його кар'єра охопила каденції семи президентів, 8 років обіймав посаду віцепрезидента США. Найстарший за віком на момент вступу на посаду президент в історії США.

Основні зовнішньополітичні пріоритети США

Попередження економічної кризи та створення більш стабільної глобальної економіки.

Обстоювання демократії в США й у світі.

Створення гуманної та ефективної системи імміграції.

Активна взаємодія із союзниками й партнерами.

Подолання кліматичної кризи та заохочення «зеленої енергетики».

Забезпечення світового технологічного лідерства США.

Урегулювання головного для США геополітичного виклику XXI ст. — відносин із Китаєм.

Допомога Україні в протистоянні російській агресії.

4. Країни й організації — центри ухвалення рішень, важливих для безпеки, розвитку та стабільності в сучасному світі

У першій чверті XXI ст. провідні країни й організації справляють значний вплив на світові безпекові, політичні, соціально-економічні та гуманітарні процеси. Таких «гравців» називають *центрами ухвалення рішень*. До них належать *Сполучені Штати Америки* — країна, яка після розпаду Советського Союзу не має конкурентів за військовою потужністю. А в економічному вимірі США давно є країною № 1 у світі. Тому до позиції США дослухається більшість держав світу, їхнє слово є вирішальним у багатьох питаннях.

Китай — друга економіка світу, що стрімко розвивається. Це провідна країна Азії, яка прагне зрівнятися зі Сполученими Штатами в міжнародній політиці.

На *Європейському континенті* дедалі більший вплив мають *Велика Британія, країни Європейського Союзу та НАТО*.

Крім держав, центрами ухвалення рішень із багатьох питань також є міжнародні організації.

Організації — центри ухвалення рішень

Організація Об'єднаних Націй (ООН)	Не є світовим урядом і не ухвалює закони. Мета ООН: підтримання миру й безпеки на планеті; розвиток дружніх відносин між країнами; співпраця у вирішенні міжнародних проблем і забезпеченні поваги до прав людини; узгодження дій різних країн. ООН є майданчиком для врегулювання міжнародних конфліктів і вироблення стратегій із питань, які стосуються всіх і кожного.
Організація Північноатлантичного договору (НАТО)	Найкраще організована й дієва міжнародна організація у сфері оборони, безпеки та політики. Головною метою НАТО є захист свободи й безпеки всіх її членів політичними та військовими засобами відповідно до Статуту ООН.
Європейський Союз (ЄС)	Поєднує ознаки міжнародної організації і держави. Це водночас політичний, економічний і валютний союз, який має повноваження на участь у міжнародних відносинах і відіграє в них велику роль.
Рада Європи (РЄ)	Економічними та військово-політичними питаннями не опікується. Є центром прийняття рішень у сфері забезпечення і захисту цивільних, політичних, економічних, соціальних або культурних прав людини.
Світовий банк	Не є банком у звичайному розумінні цього слова, це міжнародне співтовариство країн або «акціонерів».
Міжнародний валютний фонд (МВФ)	Забезпечує стабільність міжнародної грошової системи; підтримує здійснення платежів між країнами, що мають різні валюти й валютні курси.

Європейський Союз проводить зовнішню політику як цілісне об'єднання і претендує на роль одного з глобальних учасників міжнародних відносин.

Чинники, які визначають вплив ЄС на міжнародні відносини

- Європейський Союз — окремий учасник міжнародних відносин, самостійно бере участь у важливих світових подіях, а також представлений у найбільших міжнародних структурах.
- Бере участь у врегулюванні міжнародних конфліктів.
- Має важелі впливу на інші країни.

- Має двосторонні договори з багатьма державами світу про торговельно-економічне співробітництво, які містять також і політичні умови: повага до прав людини, верховенство закону, демократії та ринкової економіки.
- Забезпечує 2/3 загальносвітового обсягу коштів, які спрямовують на допомогу найбіднішим країнам.
- ЄС має достатні можливості для здійснення міжнародних збройних місій.

Зовнішня політика Європейського Союзу полягає в поширенні в інших країнах своїх ідей, цінностей, здобутків в економічній, соціальній та політичній сферах, сприянні вирішенню таких глобальних проблем, як наркаторгівля, екстремізм, тероризм, нелегальна міграція тощо.

Основні події

- 1949 р.** — створення Ради Європи.
- 1957 р.** — Римські договори про створення ЄЕС.
- 1990 р.** — об'єднання Німеччини.
- 1992 р.** — Маастрихтський договір.

Заняття та завдання

1. Охарактеризуйте найважливіші етапи європейської інтеграції.
2. Які глобальні політичні зміни у світі зробили можливим об'єднання Німеччини? Коли й за яких обставин це відбулося?
3. Охарактеризуйте основні положення Римських і Маастрихтського договорів та їхнє значення для загальноєвропейської інтеграції.
4. Чому країни Центрально-Східної Європи тривалий час залишалися поза інтеграційним процесом? Після яких подій східноєвропейські країни стали членами європейських структур, НАТО тощо?
5. Знайдіть у відкритих джерелах інформацію про події та процеси, що нині відбуваються в Європейському Союзі. Які виклики постали перед об'єднаною Європою та наскільки успішно, на вашу думку, ЄС їх долає?
6. Охарактеризуйте історичні передумови й причини утвердження США як провідної країни повоєнного світу.
7. Покажіть на історичній карті форсажу 1 динаміку вступу нових країн до Європейського Союзу.
8. Знайдіть у відкритих джерелах інформацію про те, на якому етапі перебуває інтеграція України в Європейський Союз; досягнення нашої країни та виклики, які Україна долає.

Узагальнення до розділу II

«Держави Північної Америки та Західної Європи: формування постіндустріального суспільства»

- Після Другої світової війни Європа потребувала зовнішньої допомоги для відбудови зруйнованого війною господарства, бо внутрішніх ресурсів на це не було. Таку допомогу надали США. Амери-

канська допомога — «план Маршалла» — не тільки забезпечила нормалізацію господарського життя в європейських державах, які її отримали (до 1951 р. відбудова національних економік була практично завершена), а й ослабила ліві настрої.

- Зближення країн Західної Європи закономірно сприяло їхній інтеграції. Уряди європейських країн почали спільними зусиллями вирішувати проблеми континенту.

Важливі події європейської інтеграції	
Рік	Подія
1949	Створено Раду Європи.
1950	«Декларація Шумана».
1951	<i>Паризький договір</i> про створення <i>Європейського співтовариства вугілля та сталі (ЄСВС)</i> . До складу ЄСВС увійшли шість країн: Бельгія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина та Франція. Договір набув чинності наступного року.
1957	<i>Римські договори</i> : договір про створення <i>Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС)</i> і договір про створення <i>Європейського співтовариства з атомної енергетики (Євроатом)</i> .
1965	Договір про злиття виконавчих органів ЄСВС, Євроатому та ЄЕС (набув чинності в 1967 р.).
1968	В основному сформовано зону вільної торгівлі та митний союз ЄЕС.
1983	Європейський парламент затвердив прапор Європейського економічного співтовариства.
1985	Затверджено <i>гімн</i> Європейського Економічного Співтовариства — «Ода до радості» (з 1993 р. — гімн Європейського Союзу).
1990	Об'єднання Німеччини (НДР увійшла до складу ФРН).
1992	<i>Маастрихтський договір</i> про Європейський Союз (набув чинності в 1993 р.).
1997	<i>Амстердамський договір</i> (набув чинності в 1999 р.), який містив Шенгенську угоду про вільне (безвізове) пересування громадян у межах Європейського Союзу.
2002	До готівкового обігу введено єдину грошову одиницю ЄС — <i>євро</i> .
2009	<i>Лісабонський договір</i> про спільну зовнішню та безпекову політику держав — членів ЄС. У перспективі створення Європейського Союзу безпеки та оборони.
2016	Референдум щодо членства Великої Британії у Європейському Союзі (<i>брексит</i>).

- Значення процесу європейської інтеграції полягає в тому, що, *по-перше*, він дав потужний поштовх налагодженню тісніших зв'язків і співпраці між європейськими країнами. У той час, як Схід опинився під впливом ССРСР і застиг у своєму розвитку, кожна нація на захід від Берлінського муру плекала ідею об'єднаного

європейського союзу як засобу економічного зростання та гарантування безпеки.

По-друге, зважаючи на переважання у світі двох наддержав — США та ССРСР, єдиною можливістю для європейських націй посилити свій вплив на міжнародній арені було об'єднання заради спільної вигоди.

По-третє, до інтеграції спонукали питання безпеки й захисту від комунізму, які вирішуються через оборонну співпрацю і НАТО. Зрештою ці чинники зумовили підвищення рівня життя та рівня безпеки, чого Європа не відчувала впродовж століть. Успіх інтеграції заохочує європейців до ще тіснішої взаємодії в межах Європейського Союзу.

- Важливою ознакою післявоєнного розвитку країн Західної Європи та США стало *зміцнення демократії, забезпечення фундаментальних прав людини*. Зокрема, зросли можливості впливу людей на життя суспільства й політику держав.
- *Політичні партії* після Другої світової війни прилаштовувалися до нових реалій і поступово позбулися ознак закритих клубів. На виборах підтримку європейців здобули ті партії та політичні діячі, які не скомпрометували себе бездіяльністю або співпрацею з нацизмом і фашизмом у роки війни, не підтримували авторитарні режими. Найвпливовішими стали консервативні, ліберальні, християнські й соціал-демократичні партії. Натомість вплив комуністичних партій послаблювався.
- У США та Європі в післявоєнний час, особливо в 1960-ті роки, небаченого раніше розмаху набули *рухи за громадянські права*. Символом боротьби проти расової дискримінації в країні став Мартін Лютер Кінг.
- *Молодіжні виступи* наприкінці 1960-х років у країнах Західної Європи (зокрема, події у Франції) і навіть у країнах советського блоку, рух хіпі й інші молодіжні акції засвідчили, що молодь не задовольняло консервативне «суспільство споживання».
- *Авторитарні режими* в Іспанії, Греції та Португалії були аномальним явищем на тлі широкого демократичного руху в Європі. Демократичні перетворення в Іспанії після смерті Франсіско Франко, «Революція гвоздик» у Португалії та повалення диктатури «полковників» у Греції поклали край авторитаризму в західній частині Європейського континенту.
- Із часом соціальні проблеми в західноєвропейських країнах послабилися, натомість з'явилося чимало інших, зокрема зростання міграції, тероризм.
- Складним випробуванням стали виклики, пов'язані з національними, конфесійними, мовними питаннями, а також забезпечення рівноправності жінок і чоловіків, толерантне ставлення до конфесійних, мовних та інших меншин.
- Наприкінці першого двадцятиліття ХХІ ст. ідея об'єданої Європи зіткнулася з новими викликами, зокрема з виходом Великої Британії зі складу Європейського Союзу, підривною політикою Росії.

- Після розпаду Советського Союзу світ перестав бути біполярним. Провідною країною світу залишаються *Сполучені Штати Америки*. Статусу світового лідера прагне також Китай, зростає роль у світі інших держав.
- Унаслідок упровадження інноваційних технологій зросли продуктивність та якість праці, збільшилося національне багатство. Це допомагає досягти більш високого рівня соціальної захищеності громадян. Прикладами ефективних, орієнтованих на потреби людини, економічних моделей вважають шведську та німецьку моделі соціального господарства.
- Зміни в економіці, зумовлені розгортанням НТР, передбачають підвищення професійного й освітнього рівня населення, що потребує навчання впродовж усього життя.
- Сучасне суспільство — це *постіндустріальне (інформаційне) та цифрове суспільство*. Стрімкий розвиток інформаційних технологій приводить до запровадження нових технологічних процесів, комп'ютеризації і цифровізації, скорочення частки фізичної праці й зростання відсотка працівників сфери послуг.
- З виникненням перших цифрових пристроїв наприкінці ХХ ст. запустився незворотний процес їхнього активного застосування в бізнесі, політиці, військовій справі. З появою інтернету та смартфонів *діджиталізація*, як називають цей процес, набула масового характеру. Ми вже не зберігаємо інформацію на флешці й можемо замовити товари з будь-якого куточка світу. Ідеться не просто про впровадження електронного документообігу чи ведення сторінки бренду в соціальних мережах. Штучний інтелект, Big Data (великі дані), інтернет-бізнес, машинне навчання, хмарні технології постійно розвиваються, розширюється сфера їхнього застосування. З початком повномасштабного вторгнення Росії в Україну хмарні технології допомогли українським військовим і державним органам зберегти критично важливі для країни дані.

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Установіть відповідність.

	<i>Політичний діяч / політична діячка</i>	<i>Країна</i>
1	Ангела Меркель	А Франція
2	Ентоні Блер	Б США
3	Шарль де Голль	В Німеччина
4	Джон Кеннеді	Г Канада
		Д Велика Британія

2. Сплеск активності молодіжних рухів у 1960-х роках був спричинений переважно

- А дискримінацією молоді в політичних правах
- Б економічними причинами
- В конфліктом між довоєнним і післявоєнним поколіннями
- Г пропагандою СРСР щодо переваг соціалізму над західними демократіями

3. «Економічне диво» у ФРН припало на

- А 1940-ві роки
- Б 1950-ті роки
- В 1970-ті роки
- Г 1980-ті роки

4. Установіть відповідність.

<i>Країна</i>	<i>Політичний діяч / політична діячка</i>
1 Велика Британія	А Франсуа Міттеран
2 Канада	Б Рональд Рейган
3 Франція	В Маргарет Тетчер
4 США	Г П'єр Трюдо
	Д Конрад Аденауер

5. Прочитайте фрагмент з історичного документа.

«Період антикомуністичного божевілья в житті Америки був часом, коли істиною вважали бездоказові звинувачення, коли існувала презумпція провини, а невинуватість потребувала документального підтвердження... Практикувалася збочена форма демократії: усі звинувачення, незалежно від джерела їхнього походження, визнавали однаково серйозними. Домогосподарка чи бакалійник... могли поставити під загрозу кар'єру кінозірки, просто написавши листа».

Роберт Скляр, американський історик (Sklar R. Movie-made America; How the Movies Changed American Life. N. Y., 1975. P. 266.

У документі йдеться про

- А період сегрегації
- Б період маккартизму
- В рух афроамериканців за громадянські права
- Г молодіжні виступи 1960-х років

6. Виберіть із переліку країни, у яких у певний час існували авторитарні режими.

1 Австрія	6 Канада
2 Бельгія	7 Нідерланди
3 Велика Британія	8 Португалія
4 Греція	9 Франція
5 Іспанія	

7. Політичний діяч, який доклав багато зусиль для залагодження етнонаціональної проблеми у своїй країні, зображений на фото

А

Б

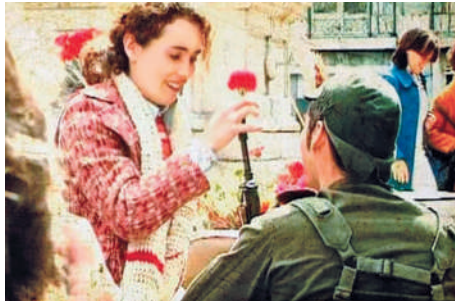
В

Г

8. Подія, зображена на фото, відбулася в

- А 1968 р.
- Б 1974 р.
- В 1975 р.
- Г 1990 р.

9. Установіть відповідність.

<i>Дата</i>	<i>Подія</i>
1 1957 р.	А «Червоний травень» у Франції
2 1968 р.	Б Маастрихтський договір
3 1990 р.	В Римські договори
4 1992 р.	Г об'єднання Німеччини
	Д Паризький мирний договір

10. Установіть відповідність.

<i>Поняття</i>	<i>Визначення</i>
1 неолібералізм	А політика, що мала на меті зменшення інфляції та рівня безробіття через обмеження державного втручання в економіку, скорочення витрат на соціальні програми, подолання інфляції для забезпечення економічного зростання
2 неоконсерватизм	Б політика посилення ролі держави в економіці й суспільному житті за умови збереження демократії, вільної конкуренції, приватного підприємництва
3 маккартизм	В політика пристосування традиційних цінностей до реалій сучасності; передбачає монетаризм, обмеження державного втручання, заохочення приватної ініціативи
4 «рейганоміка»	Г політика, що полягала в протидії та боротьбі з комуністичним проникненням і шпигунством на користь ССРСР, у переслідуванні осіб із ліберальними переконаннями
	Д політика, що супроводжувалася приватизацією національних підприємств, монетаризмом, зменшенням фінансування освіти й охорони здоров'я

11. Тип економічної системи, якому притаманні високий рівень соціального й економічного добробуту громадян, спрямування державної політики на утвердження соціальної справедливості, захищеності, високого рівня якості життя, називають

- А соціальною ринковою економікою
- Б економікою індустріального суспільства
- В економікою інформаційного суспільства
- Г глобальною світовою економікою

12. Унаслідок підписання Римських договорів було

- А створено Раду Європи
- Б створено Європейське Економічне Співтовариство
- В запроваджено загальноєвропейську грошову одиницю — *євро*
- Г ухвалено прапор і герб Європейського Союзу

13. Виберіть зі списку шість країн — засновниць Європейського Союзу.

1 Австрія	7 Італія
2 Бельгія	8 Канада
3 Велика Британія	9 Люксембург
4 Греція	10 Нідерланди
5 Данія	11 Португалія
6 Іспанія	12 Франція

14. «Канцлером німецького об'єднання» вважають

А Герхарда Шредера	В Конрада Аденауера
Б Гельмута Коля	Г Гельмута Шмідта

15. З-поміж наведених тез оберіть ті, які характеризують причини утвердження США як провідної держави «вільного світу».

- А Завдяки військовим замовленням для власної армії та армій союзників промисловість отримала потужне прискорення.
- Б За результатами Другої світової війни країна суттєво розширила свою територію.
- В Американський долар отримав статус світової грошової одиниці.
- Г Країна мала потужний економічний, політичний та військовий потенціал.

16. Структуру, яка поєднує фінансову, виробничу, науково-технологічну, торговельну й інші діяльності та характеризується глобальним масштабом, називають

- А науково-технологічним парком
- Б інформаційно-технологічною компанією (ІТ-компанією)
- В транснаціональною корпорацією
- Г трастовою компанією

НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЄКТ

«Українська діаспора в Америці та в Європі».

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ

- «Процеси демократизації в країнах Західної Європи й Америки в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.: причини, специфіка й наслідки».
- «Молодіжна контркультура: вплив на формування постіндустріального світу».

РОЗДІЛ III

ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ

§ 9. Центрально- та східноєвропейські країни після Другої світової війни

Мисліть

- Якою була участь Албанії, Болгарії, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини та Югославії в Другій світовій війні?
- Яких людських втрат зазнали країни Східної Європи внаслідок війни?

1. Результати Другої світової війни для народів Центрально-Східної Європи

Після Другої світової війни з її багатомільйонними людськими жертвами в Центрально-Східній Європі виникла нова реальність.

- *По-перше*, було зруйновано чи пошкоджено тисячі міст і сіл, мільйони людей утратили домівки й не мали даху над головою.
- *По-друге*, промисловість і сільське господарство були зруйновані, населення не мало роботи, продуктів і засобів для існування в достатній кількості.
- *По-третє*, країни Східної Європи, які воювали на стороні Німеччини (Болгарія, Угорщина та Румунія), мусили сплатити переможцям репарації. Крім репарацій у грошовому вимірі, ССРСР вивозив із їхніх територій, а також зі Східної Німеччини та деяких інших країн, куди ступила нога советського солдата, заводи, фабрики, залізничні колії, худобу й інші матеріальні та культурні цінності.
- *По-четверте*, звільнившись від нацистської окупації, Східна Європа фактично опинилася під советською окупацією, адже в регіоні була розміщена мільйонна Червона армія. Зберігаючи на

папері державну незалежність і суверенітет, країни Східної Європи, у яких ССРСР насадив підконтрольні йому комуністичні уряди, діяли за вказівками й в інтересах ССРСР. Тільки Югославія та Албанія проводили відносно незалежну від ССРСР політику.

До цього додалася ще одна проблема — найбільше в європейській історії переміщення населення. Причому одні поверталися до своїх домівок чи з власної волі вирушали на пошуки кращого життя до інших країн, інші втекли на захід від наступаючих советських військ, а когось переселяли насильно. Після війни мільйони жертв нацистів стали біженцями. Зокрема, євреї, яким пощастило врятуватися від Голокосту, поверталися до своїх помешкань, де нерідко проживали нові мешканці, які неохоче звільняли приміщення.

Що ж до примусових депортацій, то від них найбільше постраждали німці, українці та поляки. Багато людей через особисті втрати у війні бажали помститися німцям. Етнічних німців із різних країн, яких нацисти розселили на завойованих ними територіях (так звані «фольксдойч»), звинувачували в колабораціонізмі, позбавляли громадянських прав і виселяли, залучали до примусової праці на користь країн, спустошених Німеччиною під час війни. Виселення відповідно до рішень Потсдамської конференції мільйонів німців із території Східної Пруссії, що переходила до Советського Союзу та Польщі, а також судетських німців із Чехословаччини супроводжували прояви помсти, пограбування, приниження.

- Перегляньте відеосюжет «Як виживали німці на завойованих ССРСР територіях». Що, на вашу думку, означають слова героїні сюжету: «Я не знаю, де тепер моя батьківщина. Тепер у мене немає батьківщини»?
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/87.html>
- Які випробування випали на долю насильно переселених людей?

Свідчення

- Ознайомтеся з думкою американської історикині Енн Епплбаум про наміри Советського Союзу при плануванні та здійсненні депортації українців і поляків. Як, на вашу думку, такі дії ССРСР узгоджуються з його заявами про «інтернаціоналізм» і відданість «дружбі народів»?

«Советський Союз після війни був зацікавлений в етнічних чистках у чистому сенсі, тобто створював однорідні держави. ...Одна з великих депортацій у регіоні насправді була обміном поляків на українців. Коли польський кордон перемістили на захід, у Советському Союзі залишилося чимало поляків, а в колишній Польщі — багато українців. Було вирішено поміняти одних на інших. І це був нелегкий процес, адже чимало з них століттями жили у своїх селах і не хотіли виїздити. Тому в певні моменти застосовували силу й погрози, і, зрештою, фактично виникла відкрита війна між поляками й українцями в східних регіонах».

<https://www.theatlantic.com/international/archive/2012/10/how-communism-took-over-eastern-europe-after-world-war-ii/263938/>

Переміщення населення відбувалося також між державами Центрально-Східної Європи: угорці залишили Румунію та Югославію, судетських німців виселили із Чехословаччини, майже 2 млн поляків примусово переселили зі східних районів Польщі, приєднаних до ССРСР, а пів мільйона українців і білорусів депортували до Советського Союзу з Польщі.

Свідчення

- *Ознайомтеся з точкою зору сучасного французького дослідника. Дайте власну оцінку післявоєнному масовому переселенню мільйонів людей різних національностей.*

«Після 1945 р. панувала догма, нав'язана державами-переможницями. Для забезпечення сталого миру в Європі вони дали згоду на переміщення німецької та угорської меншин, а також польської... Потрібно було створювати моноетнічні національні спільноти. Після 1989 р. ...ця догма перестала діяти з огляду на засадничі принципи Європи: повага до права меншин на мирне життя там, де вони оселилися в давнину».

Жорж Мінк, французький соціолог і політолог (Європа та її болісні минувшини / авт.-упоряд. Жорж Мінк і Лора Неймаєр. Київ : Ніка-Центр, 2009. С. 21)

2. Сталінська модель соціалізму та її втілення в Польщі, Угорщині, Болгарії, Румунії, Чехословаччині. Особливості розвитку Югославії

Установлення комуністичних режимів советського зразка супроводжували репресії проти політичних опонентів. У Польщі, Болгарії, Румунії, Чехословаччині відбулися політичні процеси над популярними політиками, які не належали до комуністів. Упродовж 1948–1949 рр. майже в усіх країнах Центрально-Східної Європи завдяки втручання ССРСР до влади прийшли комуністи, було ухвалено нові, «соціалістичні», конституції.

Ці фактичні перевороти зміцнили вплив ССРСР у регіоні. Проте в післявоєнному керівництві місцевих компартій паралельно існували дві течії — відверто просоветська та більш національно орієнтована. Першу становили комуністи, які пройшли школу Комінтерну, були прихильниками советської тоталітарної системи, друга вірила в можливість збереження національного суверенітету й рівноправність у відносинах із Советським Союзом.

Наприкінці 1940-х — у 1950-х роках провідних діячів східноєвропейських компартій звинуватили в зраді й шпигунстві на користь Заходу. Як наслідок, більшість із них було засуджено або страчено. Тому жодний комуністичний керівник у країнах Центрально-Східної Європи, за винятком Йосифа Броз Тіто в Югославії, не міг почуватися безпечно.

Отже, альтернативи побудові соціалізму за советським зразком не залишалось. Суспільно-політичне життя країн Центрально-Східної Європи узгоджувалося з подіями, які відбувалися в ССРСР. Наприклад, коли в 1956 р. советський керівник Микита Хрущов піддав критиці

злочини Сталіна, цю викривальну лінію підхопили керівники більшості соціалістичних країн Європи. У період боротьби з незгодними за прикладом Советського Союзу створювали політичну поліцію та інші каральні органи.

В економіці відбувалося одержавлення приватних підприємств, націоналізація землі; примусове залучення селян до кооперативів і колгоспів советського зразка. Усе це супроводжували «соціалістичне змагання» та інші пропагандистські атрибути в стилі ССРСР.

Одним з основних завдань у 1950-х роках у країнах регіону стало проведення індустріалізації. Для Албанії, Болгарії, Югославії це означало створення власної промислової бази національного господарства. Натомість Чехословаччина та НДР ще в довоєнні роки мали добре розвинену промисловість. Тому в цих країнах ішлося про відновлення підприємств і створення нових галузей промисловості.

Присгадайте

- Як розвивалися відносини між Сталіним та Йосифом Броз Тіто, а отже, між ССРСР і Югославією, у перші повоєнні роки?

Проте існувала й інша модель — у *Югославії*. На відміну від багатьох інших комуністичних країн Центрально-Східної Європи, Югославія відмовилася від сліпого наслідування советської моделі соціалізму. Це стало основною причиною тривалої ізоляції Югославії від ССРСР та його союзників. Советська армія не могла «залишитися» в Югославії, бо не вона звільнила країну від нацистів і тому не перебувала на її території. Йосиф Броз Тіто не вважав себе зобов'язаним Сталіну й поведився незалежно. Загострення відносин призвело до розірвання договору про безпеку та співробітництво, підписаного з Югославією в роки Другої світової війни. Конфлікт між Сталіним і Тіто набув такої гостроти, що в ССРСР велася підготовка до військового вторгнення советських військ у Югославію. Однак цим планам завадила спочатку війна в Кореї, а потім смерть Сталіна. Розрив зв'язків із ССРСР і соціалістичним табором спонукав Югославію до пошуку власної моделі розвитку. На відміну від Албанії, де було законсервовано сталінську модель, Йосиф Броз Тіто відхилив сталінізм і советський досвід і запровадив *«самоврядний соціалізм»*.

У Югославії для селян було скасовано обов'язкове постачання сільгосппродукції, вони могли виходити з кооперативів і створювати фермерські господарства, продавати й орендувати землю, використовувати

Словник

«**Самоврядний соціалізм**» — югославський варіант соціалізму, основними ознаками якого були жорстка однопартійна система, самоврядування трудових колективів, існування дрібної приватної власності, зокрема на землю, регульований ринок, ліберальний порядок в'їзду й виїзду з країни.

найманих робітників. Більше повноважень отримали республіки, що входили до Югославської Федерації. При цьому головну роль у ній відіграла Сербія.

Особистості

Йосиф Броз Тіто (1892–1980) — югославський комуністичний лідер, маршал, учасник Першої світової війни. Працював у Комінтерні; у 1940 р. став керівником Комуністичної партії Югославії. Після окупації країни Німеччиною очолив партизанський рух. Організував півмільйонну Народно-визвольну армію Югославії (НВАЮ), переважно зусиллями якої країна звільнилася від окупації. З 1945 по 1963 р. очолював уряд країни. Ідеолог «самоврядного соціалізму». У 1963 р. був обраний безстроково президентом Югославії. Обіймав посаду до кінця життя.

Союз комуністів Югославії (назва компартії з 1952 р.) визначив такі пріоритети: десталінізація, демократизація, децентралізація, дебіюрократизація, ринкова економіка, розвиток зв'язків із країнами Заходу. Зовнішня політика Югославії ґрунтувалася на рівновіддаленості від ССРСР і США. На початку 1960-х років країна ухвалила конституцію та отримала назву Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (СФРЮ).

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет «Йосиф Броз Тіто» із серії «Диктатори». Чи був, на вашу думку, Тіто диктатором? Наведіть аргументи «за» або «проти».

3. Рух опору советській окупації

Советська окупація та політика очолюваних комуністами урядів викликали опір населення країн Центрально-Східної Європи. Причому не тільки громадянський, а й збройний. Метою цього руху опору було звільнення з-під впливу ССРСР, прагнення покласти край комуністичному правлінню та незалежність від Советського Союзу (у випадку з Українською повстанською армією і в Балтійському регіоні).

Рухи опору в країнах Центрально-Східної Європи

- Українська повстанська армія, що утворилася на межі 1942–1943 рр., воювала до 1956 р. Остання бойова група загинула в 1960 р.
- Балтійські (литовські, латиські й естонські) партизани, відомі як «лісові брати», воювали до початку 1960-х років.
- Польські партизани, яких образно пізніше стали називати «проклятими солдатами»¹, боролися проти ССРСР і комуністичного

¹ Від назви виставки наприкінці ХХ ст., присвяченої партизанській війні поляків.

уряду своєї країни до 1950-х років. Однак останній відомий боєць загинув майже через 20 років після советського захоплення Польщі.

- Румунські «гайдуки» й інші антикомуністичні групи боролися до початку 1960-х років.
- Болгарські партизани, відомі як «горяни», воювали до початку 1960-х років.
- Хорватські партизани, відомі як «хрестоносці», воювали до початку 1950-х років.
- Албанські партизани чинили опір до початку 1950-х років.
- Сербські партизани, відомі як «четники», воювали до початку 1950-х років.
- Словенські партизани воювали до початку 1950-х років.
- Молдовські партизани боролися проти советської окупації Бессарабії та Північної Буковини до початку 1950-х років.
- Білоруські партизани боролися до початку 1950-х років.

- Розгляньте фото литовського «лісового брата». Як ви оцінюєте озброєння та екіпірування балтійського партизана?
- Чи можна на підставі таких ознак зробити висновок про вишкіл і боєздатність загонів «лісових братів» у країнах Балтії?

4. Доля українців у країнах Центрально-Східної Європи. Операція «Вісла»

На момент розгрому Німеччини в Європі перебувало кілька мільйонів українців — військовополонених, остарбайтерів, біженців. Навесні 1946 р. тільки із західних зон окупації Німеччини й Австрії депортації до СРСР підлягали понад мільйон цивільних і майже пів мільйона військовополонених українців.

Частина з тих, хто з різних причин не хотів повертатися до Советського Союзу, потрапила до західних зон окупації Німеччини й згодом опинилась у західноєвропейських країнах, США, Канаді й Австралії. Частина з них залишилася в країнах Центрально-Східної Європи та приєдналася до українських громад, що здавна існували в Польщі, Чехословаччині, Румунії, Угорщині, Болгарії і Югославії. Українці нарівні з титульними націями повною мірою відчували на собі всі вади комуністичного тоталітаризму, але зуміли зберегти національну ідентичність.

Зокрема, іще під час Другої світової війни Румунія надала українській національній меншині певні культурні права: у Бухаресті було організовано українське радіомовлення, видавали українські газети й журнал. Шкільна реформа, проведена після війни, уможливила розвиток початкової, середньої та вищої освіти українською мовою. Був період, коли в Румунії працювало 120 шкіл з українською мовою навчання, а в трьох містах — паралельні класи в окремих гімназіях. Культурно-освітню діяльність в українських селах проводили в читальнях, клубках, будинках культури, гуртках самодіяльності тощо. Проте, почи-

наючи із середини 1960-х років, комуністична влада поступово звела нанівець здобутки української національної меншини в Румунії. Було ліквідовано майже всі школи з українською мовою навчання, українські освітні та культурні громадські організації по селах, заборонено використовувати в публікаціях українські назви місцевості.

Українська політична еміграція міжвоєнного часу знайшла прихисток у столиці Чехословаччини — м. Празі. Через Чехословаччину на Захід пробивались окремі групи УПА, які в другій половині 1940-х років боролися проти советського режиму. Проте після Другої світової війни українські установи, культурно-освітні та наукові заклади й організації, створені раніше в Чехословаччині українськими емігрантами, були ліквідовані. Українців, які не встигли або не захотіли емігрувати на Захід, було депортовано до ССРСР, де вони зазнали репресій.

У післявоєнній Югославії нечисленна українська громада й українська культура мали підтримку держави; були організовані народні школи з українською мовою навчання, українська художня самодіяльність. У м. Новий Сад на півночі Сербії з кінця 1940-х років транслювали радіопрограму українською мовою. На початку 1950-х років у дев'ятьох українських школах навчалось понад півтори тисячі учнів, працювало майже пів сотні вчителів.

- Якими були причини, характер і наслідки протистояння між українцями й поляками на Волині в 1942–1943 рр.?
- Які країни й політичні сили були зацікавлені в конфліктах між українцями та поляками?

Особливою була ситуація в Польщі, де після закінчення Другої світової війни перебувало 700–750 тис. українського населення. Ще у вересні 1944 р. між Українською, Білоруською та Литовською ССР, з одного боку, і Польським комітетом національного визволення (фактично комуністичним урядом) — з іншого, було підписано угоду про обмін населенням. Етнічні поляки мали виїхати до Польщі, а українці, білоруси й литовці — до Советського Союзу.

Етнічні чистки, які здійснювали советські й польські комуністи, призвели до того, що за два останні роки війни із ССРСР до Польщі було

Операція «Вісла». 1947 р.

переселено понад мільйон поляків (з них — понад 800 тис. із території України); водночас із Польщі до України насильно виселено майже пів мільйона українців. Переселення та репресивні акції комуністичного польського уряду щодо українського населення зумовили акції УПА й ОУН. Зі свого боку, комуністична влада Польщі вирішила виселити українців із прикордонних земель і розселити по всій країні. Формальним приводом до початку операції стала загибель у березні 1947 р. в бою із загonom УПА заступника міністра оборони Польщі.

Комуністичне керівництво Польщі використало цю подію та ухвалило рішення про переміщення українського населення. **Операція «Вісла»** розпочалася **28 квітня 1947 р.** й тривала три місяці. У ній було задіяно майже 20 тис. вояків і силовиків. Водночас советські та чехословацькі війська заблокували східні й південні кордони Польщі. Переселяли українські та змішані родини. До кінця року було примусово переселено приблизно 150 тис. українців, понад 650 було вбито, майже 4 тис. відправлено до таборів, півтори тисячі членів українського підпілля заарештовано.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет із серії «День в історії» про операцію «Вісла». Яку мету переслідували комуністичні уряди ССРСР, Польщі та Чехословаччини цією акцією? Чи було, на вашу думку, її досягнуто кожною із цих країн?
- Наскільки, на вашу думку, важливим для сьогодення і майбутнього двох народів є взаємне пошанування українців і поляків — жертв комуністичних репресій?

Пам'ятний знак жертвам операції «Вісла» (українською та польською мовами), установлений у гірському районі Низькі Бескиди на сучасному польсько-словацькому кордоні

У 1990 р. польський сейм (парламент) засудив операцію «Вісла», а у 2007 р., у 60-ту річницю проведення акції, з відповідною спільною заявою виступили президенти України та Польщі.

Свідчення

- Чи поділяєте ви точку зору керівників двох країн щодо ставлення до операції «Вісла»? Як, на вашу думку, сучасники повинні оцінювати трагічні сторінки минулого?

«Не можна забути кров, пролиту на Волині, зокрема в 1942–1943 рр., жорстокість українсько-польських конфліктів у перші повоєнні роки. Окремою трагічною сторінкою в історії наших стосунків була акція “Вісла”, що завдала удару всій українській громаді Польщі. Замовчування чи однобічний виклад цих фактів у наш час не пом’якшать болю скривджених та їхніх близьких і не сприятимуть поглибленню порозуміння між нашими народами. Шлях до щирої дружби та єднання пролягає насамперед через правду й взаєморозуміння».

Зі спільної заяви президентів України та Польщі «До порозуміння і єднання» від 21 травня 1997 р. (http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/616_005)

Україна щороку в другу неділю вересня відзначає День пам’яті українців — жертв примусового виселення з Лемківщини, Надсяння, Холмщини, Південного Підляшшя, Любачівщини, Західної Бойківщини в 1944–1951 рр.

5. Спроба економічної інтеграції держав — сателітів ССРСР. Рада економічної взаємодопомоги (РЕВ)

Підпорядкувавши собі Центрально-Східну Європу політично, Союзетський Союз установив над регіоном також економічний контроль. Для того щоб мати важелі впливу на економіку країн регіону, у 1949 р. було створено *Раду економічної взаємодопомоги (РЕВ)*. Упродовж свого існування РЕВ об'єднувала Албанію (до 1961 р.), Болгарію, Угорщину, В'єтнам, НДР, Кубу, Монголію, Польщу, Румунію, ССРСР і Чехословаччину.

У межах РЕВ було осучаснено мережу залізниць Східної Європи та її електромережі, для фінансування інвестиційних проєктів створено міжнародний банк, збудовано нафтопровід «Дружба», завдяки якому дешева нафта з російського Поволжя транспортували до країн Східної Європи.

Проте головне, заради чого здійснювалась економічна інтеграція в межах РЕВ, — допомога соціалістичним країнам із їхньою бюрократично регульованою економікою конкурувати з ринковою економікою Західної Європи, так і залишилося недосяжною мрією. Торгівля між країнами — членами РЕВ здійснювалась, як у давні часи до появи грошей, переважно на бартерних засадах (товар обмінювали на товар), не існувало спільної валюти (у розрахунках застосовували так званій «перевідний рубль») та узгоджених цін.

Зовнішня торгівля в країнах РЕВ була націоналізована, і тільки центральний уряд у кожній із них мав повноваження укладати договори із закордоном. Загалом, советська економічна модель не заохочувала людей до продуктивної праці, вона паралізувала ініціативу підприємств. Як наслідок — низька, порівняно з країнами Заходу, якість товарів (ними гребували навіть ті, хто їх виробляв) і дедалі більше відставання від Заходу за рівнем життя населення.

Найочевидніше неспроможність економічної інтеграції соціалістичного табору проявилася в епоху науково-технічної революції (НТР). Що більше технологічних новинок з'являлось у світі, то помітнішим ставало відставання ССРСР та його сателітів. Вузька економічна спеціалізація між країнами РЕВ виявилася недієвою, із часом постачання дешевого советського палива й сировини помітно знизилось, а нічого іншого ССРСР не міг запропонувати своїм партнерам. Наприкінці 1970-х років стало зрозуміло, що організація не здатна виправдати своє призначення.

Після краху комуністичних урядів у Східній Європі в 1989–1990 рр. і розпаду ССРСР східноєвропейські країни повернулися на шлях ринкової економіки. РЕВ тихо й непомітно припинила своє існування.

Основні події

1949 р. — створення Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ).

Заняття та завдання

1. Поясніть історичне поняття «самоврядний соціалізм».
2. Охарактеризуйте результати й наслідки Другої світової війни для народів Центрально-Східної Європи.
3. Поясніть, у чому полягали особливості розвитку Югославії в післявоєнний період.
4. Назвіть основні ознаки советської моделі соціалізму на прикладі двох-трьох країн (*на вибір*). Розкрийте, як цю модель утілювали в Центрально-Східній Європі.
5. Які основні, на вашу думку, зміни відбулися в центрально-східноєвропейських країнах, у яких було встановлено просоветські режими, у суспільно-політичному житті та в економіці?
6. Яке, на вашу думку, значення мав рух опору советській окупації та комуністичним урядам у країнах — сателітах ССРСР? Як ви вважаєте, чи мали партизани в тогочасних умовах сили, достатні для перемоги над ССРСР і комуністичним режимом у своїх країнах?
7. Чому, на ваш погляд, інтеграція країн Західної Європи дала добрі результати, а в Східній Європі спроба інтеграції в межах РЕВ не була ефективною?
8. Як ви оцінюєте становище українців у державах Центрально-Східної Європи після Другої світової війни?

§ 10. Комуністичні режими в 50–60-х роках ХХ ст.

1. Завершення епохи Сталіна

Після війни система управління в ССРСР, заснована на примусі й репресіях, не змінилася. Через «холодну війну» країна витратила величезні кошти на розроблення ядерної зброї. Крім того, «холодна війна» унеможливила використання західної, насамперед американської, фінансової та технічної допомоги. Зруйноване війною господарство (третина національного багатства) відбудовувалося в умовах нещадної експлуатації населення, особливо селянства, а також мільйонів в'язнів ГУТАБу (Головне управління таборів). Сподівання людей на те, що після перемоги режим стане гуманнішим, не виправдалися. Політичні репресії відновили, причому тепер вони поширилися на цілі народи, яких звинуватили в колабораціонізмі: кримських татар, поволзьких німців, калмиків, чеченців, інгушів, карачаївців, балкарців, корейців, інгерманландських фінів, турків-месхетинців, курдів, жителів Чорноморського узбережжя (вірмен, болгар, греків) та ін. У Сибір було відправлено сотні тисяч жителів країн Балтії, західних областей України та Білорусі. Загалом на так званому «спецпоселенні» перебувало майже 3 млн осіб.

У ССРСР були заборонені генетика та кібернетика як «псевдонауки»; чимало талановитих учених і діячів культури були засуджені й працювали в таборах в особливих конструкторських бюро (ОКБ). Посилювався антисемітизм, проявом якого стала «справа кремлівських лікарів»,

котрих безпідставно звинуватили в намірі отруїти керівників партії та держави. Репресій зазнали й окремі представники партійно-державного керівництва.

У 1952 р. комуністична партія змінила назву й стала називатися Комуністичною партією Советського Союзу (КПСС). Однак її сутність залишилася незмінною. Зовнішня політика СРСР була спрямована на боротьбу проти «світового імперіалізму», уособленням якого вважали США та їхніх союзників, на упокорення країн Центрально-Східної Європи.

Ознаки сталінського режиму в післявоєнний час (1945–1953)

- Зміцнення особистої влади Сталіна. Посилення терору, який трохи послабився в роки війни.
- Приватизація перемоги держав антигітлерівської коаліції в Другій світовій війні.
- Подальша централізація державного управління, збільшення бюрократичного апарату.
- Збільшення представництва в советах партійних і державних чиновників.
- Репресії проти військовополонених і репатрійованих; боротьба з так званим «космополітизмом».

Зразок реакції на смерть Сталіна.

6 березня 1953 р. працівниця американського закладу вішає оголошення: «Ресторан “1203” запрошує вас скуштувати безкоштовного борщу з нагоди святкування смерті Сталіна»

5 березня 1953 р. Сталін помер. Чимало людей під впливом советської пропаганди вважали смерть тирана мало не особистою трагедією, однак багато хто в СРСР і за кордоном сприйняли це як свято, що давало надію на позитивні зміни.

Усередині комуністичної верхівки розгорнулася жорстока боротьба за владу. Місце Сталіна вже готувався посісти керівник Міністерства внутрішніх справ і провідник сталінського терору Лаврентій Берія. Проте конкуренти виявилися спритнішими й заарештували його, а потім розстріляли. Група сподвижників Сталіна, у якій провідну роль відігравали Микита Хрущов і Георгій Маленков, оголосила амністію

для кримінальних злочинців, пообіцяла зниження цін, зняття певних обмежень на присадибні ділянки й інші послаблення.

2. «Хрущовська відлига»

Коллективне керівництво не вписувалося в авторитарні традиції комуністичного режиму, і поступово *Микита Хрущов* зосередив владу у своїх руках. Вирішальною стала його доповідь «Про культ особи та його наслідки» на XX з'їзді КПСС (1956), у якій він приголомшив делегатів з'їзду фактами про злочини за часів правління Сталіна та прояви культу його особи. Він також викрив злочини, скоєні оточенням вождя, однак ні словом не прохопився про свою співучасть у цих злочинах.

Доповідь містила кричущі факти масових злочинів комуністичного режиму, які було складно приписати одному тільки Сталіну. Тому доповідь одразу засекретили.

Особистості

Микита Хрущов (1894–1971) — советський партійний та державний діяч. У міжвоєнний період обіймав різні компартійні посади, зокрема очолював компартію України. У роки Другої світової війни був членом військових рад кількох фронтів. У 1944 р. призначений головою советського уряду України. З 1953 р. — перший секретар ЦК КПСР і водночас голова Ради міністрів СРСР. У 1964 р. усунутий від влади внаслідок змови в керівництві КПСР.

Десятиліття після смерті Сталіна, яке назвали «хрущовською відлигою», стало в Советському Союзі періодом певного обмеження всесилля каральних органів, скасування найодіозніших заборон, звільнення з таборів частини політичних в'язнів та інших незаконно засуджених людей. Завершилась «епоха Хрущова» в 1964 р., коли в результаті змови оточення його зняли з усіх посад і до влади майже на два десятиліття прийшов *Леонід Брежнєв*.

Свідчення

- *Ознайомтеся з уривком зі спогадів Микити Хрущова. Як далеко, на вашу думку, він міг просунути в напрямі демократизації советського політичного режиму?*

«Зважившись свідомо на початок “відлиги”, керівництво СРСР.. побоювалося, щоб через неї не розпочалася “повінь”. Ми боялися втратити наявні можливості управління країною і стримували посилення негативних настроїв... з погляду керівництва. ...Остерігалися, що керівництво не зможе впоратися зі своїми функціями й спрямувати процес змін у таке русло, яке залишалося б советським».

Микита Хрущов (Спогади. Вибрані фрагменти. М., 1997. С. 507)

3. Криза комуністичних режимів у Центрально-Східній Європі

«Хрущовська відлига» позначилася на міжнародній ситуації. Ослаблення комуністичної диктатури спричинило кризу комуністичної ідеології в країнах Центрально-Східної Європи. Проте необмежена влада комуністів у соціалістичних країнах певний час зберігалася.

Комуністичні режими не мали масової підтримки населення, а перетворення їх на диктатуру комуністичних партій, яке супроводжувало відбирання майна, зловживання та свавілля бюрократичного апарату, масові репресії і переслідування інакодумців, викликало невдоволення населення. Орієнтація компартійних вождів соціалістичних країн

на ССРСР зумовила поширення антикомуністичних настроїв серед усіх верств населення.

Советське керівництво зберігало авторитарний стиль відносин зі своїми сателітами. Наприкінці 1950-х років знову зіпсувалися відносини ССРСР із Югославією, виникло напруження між Советським Союзом і Китаєм, між Югославією та Албанією.

Після розриву в 1948 р. відносин із Югославією Албанія ненадовго зблизилася із Советським Союзом. Проте, як послідовний сталініст, албанський керівник *Енвер Ходжа* не сприйняв викриття культу особи Сталіна, «відлигу», ідеї мирного співіснування між Сходом і Заходом, різних шляхів до соціалізму. Наприкінці 1950-х років він знайшов нового союзника — комуністичний Китай. У відповідь ССРСР розірвав з Албанією дипломатичні відносини (інші советські сателіти цього не зробили), відкликав із країни технічних фахівців, припинив постачання зерна, сировини та комплектуючих для вже змонтованого обладнання. Ображена Албанія вийшла з РЕВ та ОВД і цілком переорієнтувалася на Китай.

Загострилися етнічні суперечності в Югославії, а надто в автономному краї Косово, більшість населення якого становили албанці.

На вулицях Берліна. 17 червня 1953 р.

через те, що у ФРН завдяки «плану Маршалла» невпинно підвищувався рівень життя населення. Просталінське керівництво НДР, очолюване *Вальтером Ульбрихтом*, у 1952 р. проголосило курс на «планомірну побудову соціалізму» за советським зразком. У НДР націоналізували промислові підприємства, здійснювали загальну індустріалізацію на шкоду виробництву споживчих товарів; сільських господарів заганяли в кооперативи — подобу советських колгоспів. Такі експерименти над населенням НДР призвели до появи довжелезних черг за найнеобхіднішими товарами.

Терпець населення урвався, коли стали відомі плани Вальтера Ульбрихта збільшити виробничі норми й водночас скоротити зарплати. У Берліні стихійно розпочались акції протесту будівельників, які поширилися на інші міста НДР. **17 червня 1953 р.** на вулиці східнонімецьких міст із вимогами свободи та демократії вийшли сотні тисяч демонстрантів. Крім економічних вимог (підвищення заробітної плати, поліпшення умов пра-

4. Антикомуністичні виступи

Першим проявом кризи комуністичного режиму й першим масовим протестом у країнах, які належали до зони советського впливу, було народне повстання в *Німецькій Демократичній Республіці*. Після смерті Сталіна в НДР розпочалися заворушення, які переросли в повстання проти просоветського режиму. Становище комуністичного керівництва НДР ускладнювалося

ці тощо), вони висунули також політичні вимоги: відставка Вальтера Ульбрихта та його оточення, проведення вільних виборів, об'єднання Німеччини. На вулицях Берліна з'явилися советські танки й за кілька годин повстання було придушено. Під час вуличних сутичок загинуло понад пів сотні осіб, багато людей опинилося за ґратами. Після цього комуністичний режим установив у НДР ще жорсткіші порядки.

- Перегляньте відеосюжет про антикомуністичне повстання 1953 р. в Берліні (англ.). Наскільки масовим постає на кадрах хроніки повстання? Як діють советські війська та якою є реакція берлінців на військову акцію?
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/99.html>

Наприкінці **червня 1956 р. в Польщі** проти комуністичної влади виступили робітники *м. Познані*, яких підтримали студенти й ліберально налаштована інтелігенція. Це був один із наймасштабніших робітничих протестів у повоєнній Польщі. Робітники домагалися зниження виробничих норм, підвищення заробітної плати та зменшення податків. У сутичках на познанських вулицях загинуло понад пів сотні поляків, а кількості зазнали поранень, багатьох було ув'язнено.

Керівник польської компартії *Владислав Гомулка* запевнив ССРСР, що самостійно впорається з повстанням. Тому советські війська, розміщені в Польщі, залишилися осторонь подій.

«Голодний марш» у м. Познані. 1956 р.
Напис на транспаранті: «Хочемо хліба!»

Реакція польського уряду на вимоги страйкарів у м. Познані. 1956 р.

5. Угорська революція 1956 р.

Польські події прискорили революцію в Угорщині, де комуністичне керівництво було не здатне покінчити зі сталінізмом. Свобода преси, релігії та зібрань була жорстко обмежена, а главу римо-католицької церкви засудили до довічного ув'язнення. Прискорена індустріалізація та колективізація призвели до серйозних економічних труднощів, які досягли масштабів кризи в середині 1950-х років. Механічне перенесення на угорський ґрунт советської моделі сталінського типу за часів керівництва *Матяша Ракоші* та його оточення мало для країни трагічні наслідки.

У середині 1950-х років в Угорщині посилювався суспільний рух проти авторитарного режиму Ракоші. Улітку 1953 р. керівництво Угорської партії трудящих (офіційна назва угорської компартії) за советської підтримки змусило Матяша Ракоші піти у відставку.

Уряд очолив *Імре Надь*, який розпочав лібералізацію політичного й економічного життя. Зокрема, він відмовився від проведення примусової колективізації, припинив політичні репресії, наказав звільнити тисячі політичних в'язнів. Відновили діяльність опозиційні до комуністів політичні партії. Проте через погіршення економічної ситуації в 1955 р. Імре Надь мусив піти у відставку.

Ситуація в країні продовжувала погіршуватися, і в жовтні 1956 р. в Угорщині спалахнула народна революція. Сутички між протестувальниками й силовиками переросли у вуличні бої з барикадами, погроми комуністичних партійних осередків, убивства комуністів, співробітників спецслужб, міліції тощо. Повстання не вщухало, поки Імре Надя не повернули в крісло голови уряду.

Новий-старий прем'єр розпустив органи державної безпеки, скасував однопартійну систему, пообіцяв провести вільні вибори й розпочати переговори із ССРСР про виведення з Угорщини советських військ. Дізнавшись, що советські війська не тільки не залишають Угорщину, а, навпаки, прибувають до неї, Імре Надь 1 листопада оголосив про вихід країни з Варшавського договору та її нейтралітет.

Події в Угорщині налякали Советський Союз, вище керівництво якого не хотіло допустити, щоб Угорщину наслідували інші сателіти. З листопада в Угорщину вторглися советські війська й підрозділи союзників по ОВД.

Свідчення

- Прочитавши інформацію МО ССРСР і розглянувши фотографії, зробіть висновок про характер подій в Угорщині після введення військ країн Організації Варшавського договору.

«Протягом 9 листопада наші війська продовжували ліквідацію дрібних груп заколотників. Роззброювали колишніх військовослужбовців угорської армії, а також вилучали зброю в місцевого населення. Група заколотників чинила шалений опір у передмісті Будапешта... У цьому районі було підбито й спалено три наші танки».

З інформації Міністерства оборони ССРСР про ситуацію в Угорщині станом на ранок 10 листопада 1956 р. (Нові документи з новітньої історії. М., 1996. С. 273)

На вулицях м. Будапешта. 1956 р.

Унаслідок боїв із менш чисельними й гірше озброєними угорськими військами до 11 листопада збройний опір по всій Угорщині був придушений советською армією.

- Перегляньте хронікальне відео про повстання 1956 р. в Угорщині (англ.). Порівняйте події в Угорщині з Берлінським повстанням 1953 р. Що спільного між цими двома виступами, а чим вони, на вашу думку, відрізнялися?
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/101.html>

Советські втрати становили понад пів тисячі вбитими, півтори тисячі пораненими та понад пів сотні зниклими безвісти. Угорці підбили й пошкодили багато советських танків та іншої бойової техніки. Західні держави, до яких Угорщина зверталася по допомогу, вирішили не втручатися в події. Після поразки повстання майже 200 тис. угорців виїхали з країни на Захід, а Імре Надь разом зі своїм оточенням знайшов прихисток у югославському посольстві.

Новопризначеного керівника Угорської партії трудящих *Яноша Кадара* викликали до Советського Союзу, де він отримав відповідні вказівки. Він оголосив про створення нового уряду та за советської підтримки розпочав репресії. Зокрема, незважаючи на надані гарантії безпеки, Імре Надя заарештували й за два роки стратили за вироком закритого суду.

6. «Працька весна» 1968 р.

Найяскравіше характер відносин між соціалістичними країнами засвідчили драматичні події «*Працької весни*» в Чехословаччині в 1968 р. Майже вісім місяців у Чехословацькій Соціалістичній Республіці (ЧССР) тривав період глибоких змін, безпрецедентних в історії комуністичного руху. Демократизація, підготовлена реформістськи налаштованими силами всередині компартії, відбувалася впродовж кількох років непомітно для советських керівників.

Усунення з керівних посад *Антоніна Новотного* й обрання керівником Комуністичної партії ЧССР *Александера Дубчека* та президентом країни героя Другої світової війни генерала *Людвіка Свободи* стало реакцією на економічну кризу й прагнення реформ. Нові лідери ЧССР проголосили курс на побудову «*соціалізму з людським обличчям*» та ухвалили програму дій.

Словник

- «*Працька весна*» — період політичної лібералізації та демократичних реформ у Чехословаччині (січень–серпень 1968 р.), перерваний уторгненням до ЧССР Советського Союзу та його союзників по ОВД.
- «*Соціалізм із людським обличчям*» — поняття, яким у 1968 р. характеризували пом'якшення тоталітарного характеру держави в Чехословаччині; спроба поєднати соціалізм із демократією.

Особистості

Александр Дубчек (1921–1992) — перший секретар КПЧ (1968–1969), голова Федеральних зборів Чехословаччини (1989–1992). Після Другої світової війни зробив стрімку політичну кар'єру. У 1968 р. став керівником партії. Підтримував ліберальні реформи, відомі під назвою «Працька весна». Після окупації Чехословаччини військами країн Організації Варшавського договору його вивезли до ССРСР і невдовзі зняли з посад. У велику політику повернувся наприкінці 1980-х років.

Чехословацькі реформи передбачали поглиблення внутрішньо-партійної демократії, надання автономії державному апарату, іншим політичним партіям і парламенту, відновлення громадянських прав (свободи зібрань та об'єднань), політичну реабілітацію, відновлення національних прав етнічних меншин у межах федерації, проведення економічної реформи та ін.

Події в ЧСРСР у січні–квітні 1968 р. насторожили керівництво ССРСР, адже загрожували советському пануванню в Центрально-Східній Європі. Імовірність «ланцюгової реакції» в інших соціалістичних країнах зумовила ворожість їхніх керівників до чехословацького «експерименту».

Свідчення

- У чому, на вашу думку, полягала основна суперечність між ССРСР та ідеологами «Працької весни»?

«Політбюро ЦК КПСС підтримувало єдність країн, що входили до “імперії”, створеної Сталіним, і наглядало за тим, щоб опозиція не мала можливості й слова сказати. Усе, що ми намагалися робити, виходило за межі їхнього розуміння. Ми вважали, що соціалізм — принаймні в нашій країні — не може існувати без демократії, тоді як керівництво Советського Союзу хотіло бачити в нас утвердження їхньої моделі диктатури єдиної партії».

Александр Дубчек (Світ про Україну // 10 лютого 1993 р. С. 8)

Спочатку советські керівники чинили на Александра Дубчека на зустрічах і міжнародних комуністичних нарадах політичний та психологічний тиск, аби він відмовився від реформ; поблизу кордонів Чехословаччини проводили масштабні навчання військ ОВД за участю ССРСР, НДР і Польщі. Вирішальні переговори відбулися в липні, але Александр Дубчек не зрікся реформ. Він пообіцяв приборкати «анти-соціалістичні» прояви, однак відмовився дозволити розмістити в ЧСРСР советський військовий контингент.

Відповідно до «доктрини Брежнєва» (інша назва — «доктрина обмеженого суверенітету»), що виправдовувала будь-які дії ССРСР, спрямовані на «захист соціалізму в усьому світі», советське керівництво ухвалило рішення про військову інтервенцію до «бунтівної» Чехословаччини.

До цієї акції також були залучені Болгарія, Польща, Угорщина та НДР. 21 серпня 1968 р. советський пасажирський літак запросив аварійну посадку в празькому аеропорту. Після приземлення з нього висадились і захопили аеродром советські десантники. Десятки інших літаків із військовими також приземлилися на ньому. У ніч із 20 на 21 серпня в ЧССР вторглися понад 300 тис. солдатів і 7 тис. танків ССРСР, Болгарії, Польщі й Угорщини. Східнонімецькі війська кордон не перетнули, оскільки в останній момент було ухвалено рішення їх не задіювати.

Свічення

- Поясніть, як ви розумієте висловлення: «Це — спільна справа наших країн, які об'єдналися в Організацію Варшавського договору».

«Ми не можемо погодитися на те, щоб ворожі сили зіштовхували вашу країну зі шляху соціалізму й створювали загрозу відторгнення Чехословаччини від соціалістичної співдружності. Це вже не тільки ваша справа. ...Це — спільна справа наших країн, які об'єднались у Варшавському договорі».

З «Листа п'яти комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн ЦК КПЧ» від 15 червня 1968 р. (Завоювання соціалізму відстояли в боротьбі. М., 1981. С. 71)

Чехословацькі війська були заблоковані в казармах і не чинили опору. Єдиною формою протидії окупантам був громадянський опір. Населення познімало або пошкодило дорожні знаки за винятком тих, які вказували дорогу на Москву, вітрини магазинів і стіни будівель були завішані протестними плакатами на кшталт: «Горілки немає», «Утікай додому, Іване, на тебе чекає Наташа», «Двічі окуповані, двічі навчені» тощо.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеохроніку із серії «День в історії» про події «Празької весни» 1968 р. Як ви охарактеризуєте на підставі відео дії та моральний стан окупаційних військ і мешканців Праги?
- Що, на вашу думку, хотіли висловити пражани, заклеївши вуста й очі скульптурним фігурам?

Десятки тисяч беззбройних протестувальників вийшли на вулиці міст по всій країні. Та все ж до ранку 21 серпня Чехословаччина була окупована, а громадянський опір жорстоко придушений. Понад сотню цивільних було вбито й більше пів тисячі поранено.

Зразки графічного протесту на міських вулицях Чехословаччини. 1968 р.

Меморіальна дошка Василю Макухові на Хрещатику. *м. Київ*

Посмертна маска Яна Палаха на будинку Карлового університету. *м. Прага*

Восени того ж року українець Василь Макух у Києві здійснив акт самоспалення. Живим смолоскипом він пробіг Хрещатиком, закликаючи до боротьби за незалежну Україну й за вільну від окупантів Чехословаччину. Його вчинок наслідував чеський студент Ян Палах, який на знак протесту проти окупації вчинив акт самоспалення в Празі. Загалом в Україні советські спецслужби зафіксували понад тисячу випадків проявів засудження вторгнення в Чехословаччину: листівки, написи на будівлях та інші анти-советські акції.

Уторгнення військ ОВД збурило світову громадськість. Советську окупацію засудили навіть комуністичні партії Італії, Франції та Фінляндії. У ніч уторгнення кілька країн, зокрема Канада, Велика Британія та США, домоглися скликання Ради Безпеки ООН. Однак резолюція із засудженням вторгнення і вимогою вивести війська із ЧССР не була ухвалена, бо ССРС скористався своїм правом вето.

Александера Дубчека заарештували й доставили до Москви для «переговорів». Там його змусили підписати документ, за яким він залишався на посаді, але зобов'язувався згорнути реформи. Проте вже у квітні 1969 р. Александера Дубчека зняли з усіх посад і замість нього призначили *Густава Гусака*. Реформи було припинено, а реформаторів виключили з партії та звільнили з роботи.

Свідчення

- Як, на вашу думку, тональність наведеного висловлення керівника ССРСР Леоніда Брежнєва ілюструє рівноправність відносин між країнами Східного блоку?

«Брежнєв ...докоряв Дубчеку, що той проводив внутрішню політику без попереднього її схвалення Брежнєвим і навіть ігнорував його поради й побажання. «Я тебе запитував, чи не хочеш замінити міністра внутрішніх справ? А міністра національної оборони? Чи ще когось? Але ти весь час запевняв, що ні, усі вони надійні товариші. І раптом я дізнаюся, що ти сам замінив міністра внутрішніх справ, оборони й інших міністрів, секретарів Центрального комітету. ...Я послав тобі зауваження щодо твоєї доповіді..., я попереджав тебе, що деякі формулювання неправильні. А ти їх усе одно не виправив! Хіба ж можна так працювати?»»

Зденек Млинарж, колишній секретар ЦК КПЧ, про переговори в Москві після введення військ до Чехословаччини (Мороз вдарив із Кремля. М. : Республіка, 1992. С. 265)

Наприкінці 1980-х років керівники Болгарії, Угорщини, НДР, Польщі й СРСР офіційно визнали, що вторгнення в Чехословаччину було втручанням у внутрішні справи суверенної держави та підлягає осуду.

«Празька весна» й вторгнення Советського Союзу та його сателітів до Чехословаччини засвідчили, що, з одного боку, СРСР для збереження імперії налаштований не зупинятися перед застосуванням зброї навіть проти мирного населення, а з іншого — комунізм не має чим привабити та що запропонувати, а тому його падіння було тільки справою часу.

Основні події

Червень 1953 р. — антикомуністичне повстання в м. Берліні (НДР).

Червень 1956 р. — Познанське повстання в Польщі.

1956 р. — антикомуністична революція в Угорщині.

1968 р. — «Празька весна» в Чехословаччині.

Закритання та завдання

1. Поясніть історичні поняття «Празька весна», «соціалізм із людським обличчям».
2. Чи змінилася політика сталінського режиму після Другої світової війни? Якщо так, то в якому напрямі?
3. Хто претендував на владу в СРСР після смерті Сталіна й кому вона зрештою дісталася?
4. Які зміни відбулися в СРСР у період «хрущовської відлиги» та як вони вплинули на країни Центрально-Східної Європи?
5. Якими, на вашу думку, були основні причини кризових явищ у країнах регіону в 1950–1970-х роках?
6. Охарактеризуйте Берлінське повстання 1953 р., виступ познанських робітників у Польщі та революцію в Угорщині. Що споріднює ці події?
7. Визначте причини й наслідки «Празької весни» 1968 р.
8. П'ятою країною, війська якої мали взяти участь у вторгненні в Чехословаччину, була НДР. Проте війська Східної Німеччини зрештою не були задіяні в ЧССР. Як ви вважаєте, чому?
9. Порівняйте повстання в Угорщині в 1956 р. та чехословацькі події 1968 р. Чим вони, на вашу думку, подібні, а чим відрізняються?
10. Дайте історичну та правову оцінку діям країн Варшавського договору в період «Празької весни».

§ 11. Крах комунізму в країнах Центрально-Східної Європи. Розпад СРСР

1. Наростання системних кризових явищ у країнах регіону в 1970–1980-х роках

У 1960–1970-х роках більшість країн соціалістичного табору домоглася певного прогресу в економіці, завдяки чому зріс життєвий рівень населення. Однак СРСР усе одно суттєво відставав від Заходу, за винят-

ком досягнень у космічній та військовій сферах. У середині 1960-х років після приходу до влади Леоніда Брежнєва було здійснено спробу частково реформувати економіку, але реформа не була завершена. Продукції виробляли багато, проте вона була переважно низької якості.

У середині 1970-х років, коли у світі виникла нафтова криза, ССРСР був найбільшим постачальником нафти на світовому ринку. Більшу частину грошей, зароблених із продажу нафти, укладали не в соціальну сферу, а у військово-промисловий комплекс, підтримання диктатур та екстремістських рухів в Азії та Африці. На тлі бажання ССРСР панувати над іншими країнами й підготовки до очікуваної війни з «капіталістичним Заходом» потреби советських людей для керівників країни були малозначущими. Пропаганда нав'ювала людям, що жили в закритій країні й більшість із яких ніколи не виїздила за її межі, міфи про те, що в ССРСР життя набагато краще, ніж на Заході.

Черга за продуктами в магазині.
ССРСР. 1990 р.

Коли ж у наступні роки ситуація на світовому нафтовому ринку змінилася на краще й потік нафтодоларів до ССРСР помітно зменшився, виразно проявився застій, населення зіткнулося з нестачею елементарних повсякденних товарів. Утворилося замкнене коло: люди регулярно отримували заробітну плату, за яку не могли придбати потрібні товари. Тому населення зберігало гроші в єдиному в країні банку (коли ССРСР

розпався, усі заощадження вмиць знецінилися). Наприкінці правління Леоніда Брежнєва застій у советській економіці був настільки очевидним, що ССРСР не міг навіть забезпечити населення продуктами й закуповував зерно в США, Канаді й Австралії.

- Перегляньте відео про повсякденне життя людей у ССРСР (на прикладі м. Львова): міфи та реальність. Які ознаки економічної неспроможності ССРСР відчували на собі пересічні люди?

<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/106.html>

- Чому, на вашу думку, у країні, яка запускала космічні кораблі, бракувало елементарних речей для трудівників — творців матеріальних благ?

Не набагато кращою була ситуація в країнах — сателітах ССРСР. Неefективна модель господарювання, нав'язана Советським Союзом, душила ініціативу підприємств і працівників, погіршувала становище населення. Спроби хоча б частково реформувати цю модель наражалися на протидію советського керівництва й на опір місцевої партійно-державної бюрократії. Було очевидно, що економіка, побудована на планово-бюрократичних засадах, нежиттєздатна. Як і в ССРСР, у країнах Центрально-Східної Європи розпочався період застою та кризи. Для населення країн-сателітів він був очевидним, адже поряд із ними були демократичні країни з ринковою еконо-

мікою і люди по обидва боки «залізної завіси» могли порівнювати якість життя одне одного.

Прояви системної кризи в країнах Центрально-Східної Європи в 1970–1980-х роках

Жорстке планування заважало вчасно реагувати на нові явища й тенденції у світовій економіці, зокрема на здобутки НТР. Що більше технологічних новинок з'являлось у світі в галузі електронно-обчислювальної техніки, енерго- й ресурсозберезувальних технологій, то помітнішим ставало відставання соціалістичних країн від Заходу.

Зростання виробництва відбувалося завдяки будівництву технологічно застарілих та екологічно шкідливих підприємств, збільшенню виробництва електроенергії, сталі, видобутку корисних копалин, продукції машинобудування, а не впровадженню досягнень НТР.

Бракувало споживчих товарів належної якості (одяг, взуття, побутова техніка). Товари, які виробляли в соціалістичних країнах, не могли конкурувати з товарами західних країн.

Життєві умови населення погіршувалися, і, як результат, наростало невдоволення владою.

2. «Перебудова» та «гласність» у СРСР

Після смерті в 1982 р. Леоніда Брежнєва й короткочасного почергового перебування при владі Юрія Андропова та Костянтина Черненка в 1985 р. керівником КПСС став *Михайло Горбачов*. Розпочаті за його правління «*перебудова*» та «*гласність*» тільки прискорили історично зумовлений розпад Советського Союзу. Економічні негаразди супроводжували політичні репресії. Зокрема, у 1985 р. в концтаборі було замордовано Василя Стуса, у тюрмах і концтаборах утримували правозахисників (української та інших національностей), *дисидентів* (учасників опозиційного руху), діячів науки й культури.

Словник

● «**Перебудова**» — політика економічних і політичних перетворень у СРСР упродовж 1985–1991 рр., що передбачала розширення політичних і громадянських прав і свобод, модернізацію економіки й завершення «холодної війни» із Заходом; намагання пристосувати комуністичну ідеологію до викликів часу.

● «**Гласність**» — поняття, яке в умовах комуністичного режиму в СРСР означало визнання окремих злочинів і помилок у минулому, політику певної відкритості в діяльності державних установ, часткової свободи слова, розширення доступу до інформації, відмову (на словах) від переслідувань за політичні погляди та переконання, які не узгоджувалися з комунізмом.

На початку правління Михайла Горбачова сталася рукотворна катастрофа вселенського масштабу — 26 квітня 1986 р. на розташованій в Україні *Чорнобильській атомній електростанції (ЧАЕС)* вибухнув ядерний реактор. Тоді, коли весь світ бив на сполох, керівники ССРС намагалися приховати справжні масштаби й наслідки катастрофи, вводили людей в оману заспокійливими заявами, наражаючи їх на смертельну небезпеку. Особливо цинічною акцією влади було проведення за її наказом 1 травня в Києві, на той час уже оповитому радіацією, святкової демонстрації, на яку зігнали десятки тисяч людей. Тільки з великим запізненням неорганізовано розпочалася часткова евакуація населення Прип'яті, Чорнобиля та багатьох інших міст і сіл, що опинились у зоні ураження та забруднення.

- *Перегляньте український трейлер мінісеріалу НВО «Чорнобиль». Чим після вибуху реактора займалися працівники ЧАЕС, а чим переймалися партійні діячі?*
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/108.html>

Гучна пропагандистська кампанія в засобах масової інформації про успіхи «перебудови» не могла приховати того, що справи стають дедалі гіршими. У 1990 р. в ССРС різко зросли ціни, гроші знецінилися на чверть. Розпочалися страйки в шахтарських регіонах, а потім до шахтарів приєдналися робітники інших професій. Горбачовський курс на «прискорення» провалився, спад виробництва посилювався, державна скарбниця порожніла. Становище погіршували стихійні лиха, рукотворні аварії та управлінський безлад.

З початком «гласності» в засобах масової інформації з'явилися матеріали, у яких критично оцінювали советську історію. Послаблення режиму активізувало опозицію, на мітингах лунали вимоги позбавити комуністів монополії на владу, міцнішали національні рухи. Навесні 1989 р. відбувся I з'їзд народних депутатів ССРС, який наживо транслювали по телебаченню. Люди вперше спостерігали за полемікою між прихильниками режиму та його критиками. На з'їзді сформувалася група опозиційно налаштованих до компартії депутатів, які виступали за проведення демократичних реформ. До групи входили, зокрема, українські делегати Юрій Щербак, Володимир Яворівський, Володимир Черняк.

У 1990 р. в ССРС була запроваджена посада президента. Першим і останнім її посів Михайло Горбачов.

3. Розпад Советського Союзу

Економічну й політичну кризу в ССРС супроводжувала боротьба народів за звільнення з-під імперської влади Росії. Найактивнішими були країни Балтії, де наприкінці 1980-х років виникли потужні національні об'єднання — Народний фронт Естонії, литовський «Саюдіс» («Рух»), Народний фронт Латвії, які відкрито домагалися виходу із Советського Союзу. У листопаді 1988 р. проголосила відновлення державного суверенітету Естонія, а в березні 1990 р. — Литва.

На початку 1989 р. в Україні був утворений опозиційний до комуністів Народний рух України. Вимогу виходу із ССРС висунув Народний

фронт Молдови. На Південному Кавказі й у Середній Азії через невизначеність етнічних кордонів, складні соціальні, демографічні й екологічні проблеми відбулися криваві міжнаціональні зіткнення, які супроводжувалися руйнуванням будинків, вигнанням національних меншин із районів їхнього проживання. Спалахнув вірмено-азербайджанський збройний конфлікт, який із перервами тривав десятиліття.

16 липня 1990 р. новообрана Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет України. Подібні декларації проголосили парламенти Білорусі, Молдови, Грузії, Вірменії, Росії. Комуністична влада намагалася будь-що зберегти СРСР. На початку квітня 1989 р. советські війська розігнали опозиційний мітинг у столиці Грузії м. Тбілісі. Серед загиблих мирних протестувальників були переважно жінки. У січні 1991 р. на вулицях латвійської столиці м. Риги та литовської столиці м. Вільнюса для залякування населення з'явилася советська бронетехніка. Біля вільнюського телецентру відбулася кривава сутичка советських військових із беззбройними людьми, які боронили телецентр.

- Розгляньте фото подій біля телецентру в литовській столиці 13 січня 1991 р. Якби проводили конкурс на кращу назву для фотографії, яку ви б запропонували? Поясніть свій вибір.

Штурм телецентру в м. Вільнюсі. 1991 р.

Михайло Горбачов і комуністична верхівка будь-що прагнули врятувати советську імперію від розпаду. У березні 1991 р. було проведено всесоюзний референдум щодо її збереження. Грузія, Вірменія, Молдова й країни Балтії відмовилися брати в ньому участь. Подальша доля Советського Союзу залишалася невизначеною. Для збереження імперії Михайло Горбачов запропонував проєкт нового «союзного договору» про збереження СРСР під іншою назвою. Він сподівався, що керівники республік підпишуть договір наприкінці серпня 1991 р. Але не всі в його оточенні поділяли такий оптимізм.

Уранці 19 серпня 1991 р. по радіо й телебаченню було оголошено, що Михайло Горбачов раптово захворів під час відпочинку в Криму й, мовляв, влада переходить до Державного комітету з надзвичайного стану (рос. ГКЧП). По суті, це був заколот із метою здійснення державного перевороту та «врятування» Советського Союзу. Роль Михайла Горбачова в ньому остаточно не з'ясована. У відповідь на цей путч тисячі людей вийшли на вулиці й протестували проти перевороту.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет про серпневий путч 1991 р. Якою постає в сюжеті мета заколотників?
- Чи відрізнялися, на вашу думку, мета організаторів перевороту й мета, яку переслідував Михайло Горбачов?
- Як ви думаєте, зважаючи на те, як завершився путч, він був останнім цвяхом у домовину СРСР?

Розпад СРСР (1991). Утворення нових незалежних держав

Керівництво України відмовилося підкорятися ГКЧП. Зрештою заколот провалився, а його організаторів заарештували. 24 серпня 1991 р. позачергова сесія Верховної Ради України ухвалила Акт проголошення незалежності України. Наступного дня про свою незалежність оголосила Білорусь. Результати проведеного 1 грудня 1991 р. Всеукраїнського референдуму щодо незалежності вразили: понад 90 % громадян, які взяли участь у голосуванні, висловилися за відновлення самостійної суверенної держави. Референдум продемонстрував марність сподівань на збереження СРСР. На початку грудня 1991 р. керівники України, Білорусі та Росії заявили про припинення існування Советського Союзу.

4. «Оксамитові» революції в країнах Центрально-Східної Європи

Наростання кризових явищ, з одного боку, і закінчення «холодної війни», з іншого, створили передумови для змін у країнах Центрально-Східної Європи внаслідок «оксамитових» революцій 1989–1990 рр.

Свідчення

- Які причини й обставини, що зумовили перемогу «оксамитових» революцій у країнах Центрально-Східної Європи, називає Педрик Кені? Чи вважаєте ви якусь із них визначальною?

«Існують три тлумачення стрімкого занепаду комунізму та перемоги демократії. *Перше* — ...прихід до влади в Кремлі Михайла Горбачова, який підтримав ліберальні та демократичні імпульси в советській імперії. ...Утім, “чинник Горбачова” не пояснює багатьох подій у Центральній Європі. ...*Друге* пояснення падіння комунізму: як економічна система, він мав фатальні вади. ...Аби зрозуміти ідеї, що мотивували людей у 1989 р., ми маємо звернутися до інтелектуалів. Це *третє* пояснення».

Педрик Кені, американський історик (Карнавал революції. Центрально Європа 1989 року. Київ : Критика, 2006. С. 28–31)

Першою країною, у якій розпочалися зміни, була **Польща**. Починаючи із середини 1970-х років у країні сформувалося кілька впливових груп правозахисників. Керівним центром опору режиму стало об'єднання незалежних профспілок «**Солідарність**», яке виникло в 1980 р. після страйку робітників судноверфі в м. Гданську й тісно співпрацювало з католицькою церквою. Потужним стимулом для опозиції та всіх поляків

Словник

«**Солідарність**» — об'єднання незалежних польських профспілок. На початку 1981 р. організація налічувала майже 10 млн членів. Після запровадження в грудні 1981 р. воєнного стану була оголошена поза законом, а її лідери заарештовані. Проте організація продовжувала діяти в підпіллі. У 1989 р. взяла участь у вільних виборах. У серпні того ж року «Солідарність» увійшла до складу коаліційного (з комуністами) уряду.

стало обрання в 1979 р. Папою Римським поляка кардинала Войтили. Через рік після обрання Іван-Павло II відвідав Польщу.

«Солідарність», очолювана *Лехом Валенсою*, стала першим у країнах соціалістичного табору незалежним суспільно-політичним рухом у формі професійної спілки, який об'єднав під гаслом мирних змін представників усіх верств населення. «Солідарність» продовжувала діяльність, незважаючи на заборону й арешт тисяч своїх прихильників після запровадження комуністами в Польщі в 1981 р. воєнного стану. Щоб утриматися при владі, голова уряду генерал *Войцех Ярузельський* намагався подолати кризу за допомогою економічних реформ, однак поляки ставилися до всіх заходів влади з недовірою.

Особистості

Лех Валенса (нар. 1943 р.) — президент Польщі (1990–1995), лауреат Нобелівської премії миру (1983). Працював електромеханіком та електриком на підприємствах Гданська. У 1970–1980-х роках — один із керівників страйкової боротьби. У 1981 р. очолив об'єднання незалежних профспілок «Солідарність». Наприкінці 1981 р. майже на рік опинився у в'язниці за політичну діяльність. На виборах 1990 р. був обраний президентом країни.

Значною мірою завдяки журналістам польська опозиція мала широку міжнародну підтримку, а також схвалення церкви. Після того як восени 1988 р. страйковий рух досяг піку активності, польський уряд за посередництва церкви погодився на проведення «круглого столу» з опозицією. Навесні 1989 р. представники комуністичної влади й опозиції домовилися про проведення в країні демократичних реформ і вільних виборів.

Польський «круглий стіл» мав велике значення для всіх країн Східної Європи. Він продемонстрував, що різні політичні сили можуть домовлятися без застосування зброї. За комуністичного режиму польська опозиція не мала серйозного впливу в парламенті. Однак уже на перших вільних виборах вона здобула майже всі місця в сенаті (верхня палата парламенту). Це дало змогу розпочати заміну комуністичного уряду. Уперше в країні соціалістичного блоку прем'єр-міністром став не комуніст. Через рік лідер «Солідарності» Лех Валенса був обраний президентом Польщі. Прийняття в 1992 р. Малої конституції та демократичного виборчого закону започаткувало демократичні процеси в країні.

Події, які відбувалися наприкінці 1980-х років в *Угорщині*, отримали назву *«тиха революція»*. З-поміж країн соціалістичного блоку Угорщина мала репутацію «напівкапіталістичної» держави, оскільки після повстання 1956 р. тут були дозволені незначні відхилення від догматичного соціалізму советського зразка, зокрема приватна власність, помірні критика партії. Ці особливості були пов'язані з тим, що *Янош Кадар*, який прийшов до влади після придушення повстання 1956 р., потребував певної лояльності населення.

Комуністичний режим в Угорщині змінився внаслідок «м'якого» політичного перевороту, а не в результаті діяльності національної опозиції та широких верств населення, як, наприклад, у Польщі.

У травні 1988 р. на позачерговому з'їзді правлячої Угорської соціалістичної робітничої партії (УСРП) Яноша Кадара було усунуто від влади. Упродовж наступних кількох місяців угорські комуністи відмовилися від монополії на владу й погодилися на діалог «круглого столу» з демократичною опозицією. У 1989 р. у країні було проведено конституційну реформу, запроваджено багатопартійну систему та розпочато ринкові реформи. Після розпуску УСРП і проведення навесні 1990 р. перших вільних виборів процес мирного переходу до парламентської демократії в Угорщині був в основному завершений.

У Чехословаччині після поразки «Празької весни» 1968 р. сподівання на реформування соціалістичної системи видавалися примарними. У 1979 р. в ЧССР виникли рух за громадянські права «Хартія-77», який викривав порушення владою прав людини, та організація «Громадянський форум».

Свідчення

- Чому, на вашу думку, влада вбачала загрозу в цілком поміркованих, із погляду сучасної людини, вимогах «Громадянського форуму»?

«Ми вимагаємо докорінних і постійних змін у політичній системі нашого суспільства. Ми повинні утворити або відновити демократичні інститути й механізми, які забезпечили б реальну участь громадян у суспільному житті й водночас стали б бар'єром проти зловживань політичної та економічної влади. Усі існуючі політичні партії та інші політичні й громадські об'єднання повинні мати рівні права для участі у вільних виборах».

*Із заяви «Громадянського форуму» від 26 листопада 1989 р.
(Тисменяну Владімір. Поворот у політиці: Східна Європа від
Сталіна до Гавела / пер. з англ. Київ, 2003. С. 231)*

Опозиційний рух очолив письменник **Вацлав Гавел**, якого за критику режиму було кинуте до в'язниці й заборонено публікацію його творів. Події в СРСР, демократичні зміни в Польщі, Угорщині та Східній Німеччині восени 1989 р. загострили ситуацію в Чехословаччині. У листопаді країною прокотилася хвиля демонстрацій; загальний страйк паралізував її економіку. Протягом кількох днів революції, яку назвали за її мирний характер «ніжною», або «**оксамитовою**» (цю назву згодом почали застосовувати й до інших демократичних революцій у регіоні), комуністичний режим був ліквідований.

Словник

«**Оксамитова**» революція — безкровне повалення комуністичного режиму в Чехословаччині в результаті вуличних акцій протестів восени—узимку 1989 р. Термін також застосовують до інших безкровних революцій.

Зміна політичної системи спричинила появу нових облич у владі. Основу нової політичної еліти становили борці за громадянські права 1970–1980-х років.

Особистості

Вацлав Гавел (1936–2011) — чеський політик, драматург, правозахисник, останній президент Чехословаччини (1989–1992) і перший президент Чеської Республіки (1993–2003). Учасник «Празької весни» 1968 р. Один із засновників «Хартії-77». Був засуджений до п'яти років позбавлення волі. Активний учасник «оксамитової» революції 1989 р.

У 1990 р. було ухвалено нову конституцію Чехословаччини, згідно з якою країна стала федерацією — Чеською та Словацькою Федеративною Республікою (ЧСФР). Головою парламенту було обрано *Александра Дубчека*, який після років забуття повернувся в політику, а президентом країни — *Вацлава Гавела*.

Інакше розвивалися події в *Румунії*. Керівник комуністичної партії *Ніколае Чаушеску* встановив у країні диктатуру й режим терору. Проте це не убезпечило його від масових заворушень, які розпочалися в грудні 1989 р.

Приводом до антикомуністичного повстання став арешт опозиційного священника в провінційному місті. Проти демонстрантів, які вимагали звільнення пастора, було застосовано війська, понад тисячу демонстрантів убито. Але невдовзі військові частини відмовилися стріляти в беззбройних людей і почали переходити до повстанців.

На Різдво 1989 р. опір вірних режиму силовиків і таємної поліції було подолано. *Ніколае Чаушеску* та його дружину затримали при спробі втечі й розстріляли за швидким рішенням спеціального суду.

Створений під час повстання з колишніх комуністів і частини опозиції *Фронт національного порятунку* розпочав зміну режиму. У 1991 р. в Румунії було ухвалено демократичну конституцію.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет про повалення комуністичного режиму в Румунії.
- Зробіть висновок про те, чим події в цій країні відрізнялися від декомунізації Польщі та Чехословаччини. Чи доречно, на вашу думку, румунську революцію називати «оксамитовою»? Поясніть вашу точку зору.

Завершився процес розпаду комуністичної системи на Балканах. Процес демонтажу комуністичного режиму в *Болгарії* пройшов швидко й без насилля. У листопаді 1989 р., наступного дня після падіння Берлінського муру, радикально налаштована частина керівництва

Революції 1989–1992 рр. у країнах Центрально-Східної Європи

- 1989** Роки втрати влади комуністами в країнах Східної Європи
- НДР** Держави, які припинили існування в 1991–2002 рр.
- Союз Советських Соціалістичних Республік — у серпні 1991 р. розпався на 15 незалежних держав
- Німецька Демократична Республіка — 3 жовтня 1990 р. об'єдналася з Федеративною Республікою Німеччини
- Чехословаччина — 1 січня 1993 р. розділилася на Чехію та Словаччину

Югославія — у червні 1991 — березні 1992 р. розпалася на Словенію, Хорватію, Македонію, Боснію та Герцеговину

Цифрами позначені новоутворені держави та їхні нові кордони:

- 1** Словенія (1991)
- 2** Боснія та Герцеговина (1992)
- 3** Чорногорія (2006)
- 4** Македонія (1991)
- 5** Косово (2008, частково визнана)
- 6** Сербія (2006)
- 7** Хорватія (1991)
- 8** Чехія (1993)
- 9** Словаччина (1993)

компартії усунула від влади Тодора Живкова, який керував країною понад третину століття. У 1991 р. його відправили під домашній арешт, а згодом він став першим із комуністичних лідерів, які постали перед судом за звинуваченням у корупції та хабарництві.

Албанія — у той час найбідніша з-поміж країн Східного блоку — була практично відрізана від зовнішнього світу, однак і там розпочалися демократичні зміни. У грудні 1990 р. в албанській столиці м. Тирані відбулися студентські демонстрації, на які влада відповіла репресіями. Невдоволення наростало й керівництво правлячої Албанської партії праці (АПП) мусило дозволити багатопартійність. Демократична партія згуртувала навколо себе опозиційні сили та домоглася проведення на початку 1991 р. перших за майже 70 років відкритих виборів. Перемогу здобула АПП, її керівник *Раміз Алія* став президентом Албанії. Проте невдовзі через економічний крах і політичний безлад уряд країни пішов у відставку. Майже півстолітній період правління комуністів завершився.

До літа 1990 р. комуністичні режими в країнах Східної Європи були замінені демократично обраними урядами. Країни регіону взяли курс на реінтеграцію Східної Європи в загальноєвропейську економіку, політику та безпеку.

Основні події

1985–1991 рр. — «перебудова» та «гласність» у ССРСР.

1989–1990 рр. — «оксамитові» революції; повалення комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи.

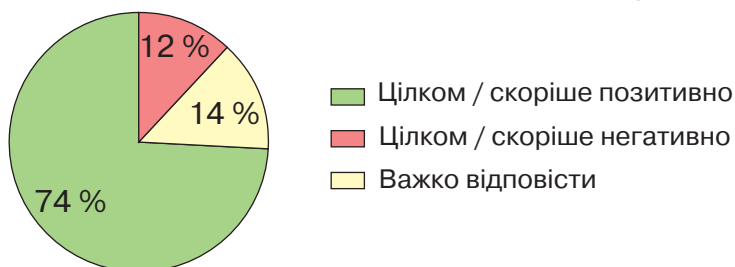
1991 р. — розпад Советського Союзу.

Запитання та завдання

1. Поясніть історичні поняття «перебудова», «гласність», «Солідарність», «оксамитова» революція.
2. Покажіть на історичній карті (див. с. 115) зміни в Європі внаслідок революційних подій наприкінці 80-х — на початку 90-х років ХХ ст.
3. Охарактеризуйте наростання кризових явищ у країнах советського блоку в 70–80-х роках ХХ ст.
4. Яку мету переслідував Михайло Горбачов, проголошуючи «перебудову» та «гласність»? Якими були наслідки цієї політики?
5. Якими, на вашу думку, були причини розпаду ССРСР? Як ви вважаєте, це був випадковий збіг обставин чи закономірний процес?
6. Ознайомтесь із результатами соціологічного опитування українців, проведеного наприкінці 2022 р. фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Центром Разумкова.
Як би ви відповіли на це запитання, якби інтерв'юери звернулися до вас? Поясніть свій вибір.

Як ви оцінюєте розпад Советського Союзу?

7. Які, на вашу думку, спільні ознаки мали демократичні революції в країнах Центрально-Східної Європи наприкінці 1980-х років, а в яких країнах революційні події мали особливості?

8. У чому, на ваш погляд, полягає історичне значення «оксамитових» революцій? Аргументуйте вашу точку зору.

§ 12. Трансформації в країнах Центрально-Східної Європи наприкінці ХХ — у першій чверті ХХІ ст. Експансія Росії

1. Політичні, економічні та національні трансформації в Центрально-Східній Європі після падіння комунізму

З розпадом комуністичного блоку й відновленням справжнього державного суверенітету в більшості країн Центрально-Східної Європи відбулися важливі трансформації (перетворення, докорінні зміни) у всіх сферах життя.

Перетворення в країнах Центрально-Східної Європи в 1990-х роках

Комунізм	→	Демократія
Централізоване планування економіки	→	Відкритий ринок, економічна конкуренція
Державний контроль	→	Приватна ініціатива
Підлегливість Советському Союзу	→	Європейський Союз, НАТО

Важливо мати на увазі, що ці зміни відбувалися не поступово, а одночасно й для багатьох людей виявилися своєрідним холодним душем. Реформи потребували від них, з одного боку, бути активними провідниками перетворень, а з іншого — готовими «затягнути паски» й пережити складні часи, допоки зміни не дадуть хороші результати.

Найважливіші політичні трансформації

- Відновлення свободи слова, демократичних виборів, багатопартійності, демократії загалом.
- Цілковита зміна парламентських систем (Угорщина, Болгарія, Румунія) або створення нових, майже з нуля, державних органів

(країни Балтії, новостворені держави: Словаччина, Хорватія, Словенія та ін.).

- Заміна скомпрометованих державних службовців новими фахівцями високого рівня.
- Виведення з регіону советських окупаційних військ.
- Ліквідація нав'язаних Советським Союзом політичних структур: комуністичні партії, військові та цивільні спецслужби тощо.
- Вихід із міжнародних інструментів советського панування: Варшавського договору й РЕВ.
- Вступ до Європейського Союзу та НАТО.

Зовнішньополітичним пріоритетом новоутворених держав був вступ до Європейського Союзу (ЄС) і НАТО. Приєднання центрально-східноєвропейських держав до цих організацій відбулось узгоджено й поновило історичну справедливість щодо них як до органічних членів європейської і північноатлантичної спільнот.

Загалом держави Центрально-Східної Європи доволі успішно здійснили політичні трансформації. Економічні перетворення, які під впливом перебігу реформ у Польщі (за прем'єрства Лешека Бальцеровича) назвали «*шоковою терапією*», були неприємними, але необхідними «ліками».

Найважливіші економічні трансформації

- Повернення власникам відібраної в них за комуністів власності.
- Лібералізація цін (відмова від наказового встановлення їх державою).
- Скорочення грошової маси (витіснення з обігу надлишку нічим не забезпечених грошей).
- Приватизація державних підприємств, насамперед збиткових.
- Налагодження виробництва товарів широкого вжитку.

Здійснення економічних реформ було позначене скороченням соціальних програм, зростанням безробіття внаслідок закриття багатьох збиткових підприємств, інфляцією та загальним зниженням рівня життя населення. Унаслідок болісного оздоровлення економік у країнах Центрально-Східної Європи розпочалось економічне зростання і поступове підвищення рівня добробуту громадян.

Пригадайте

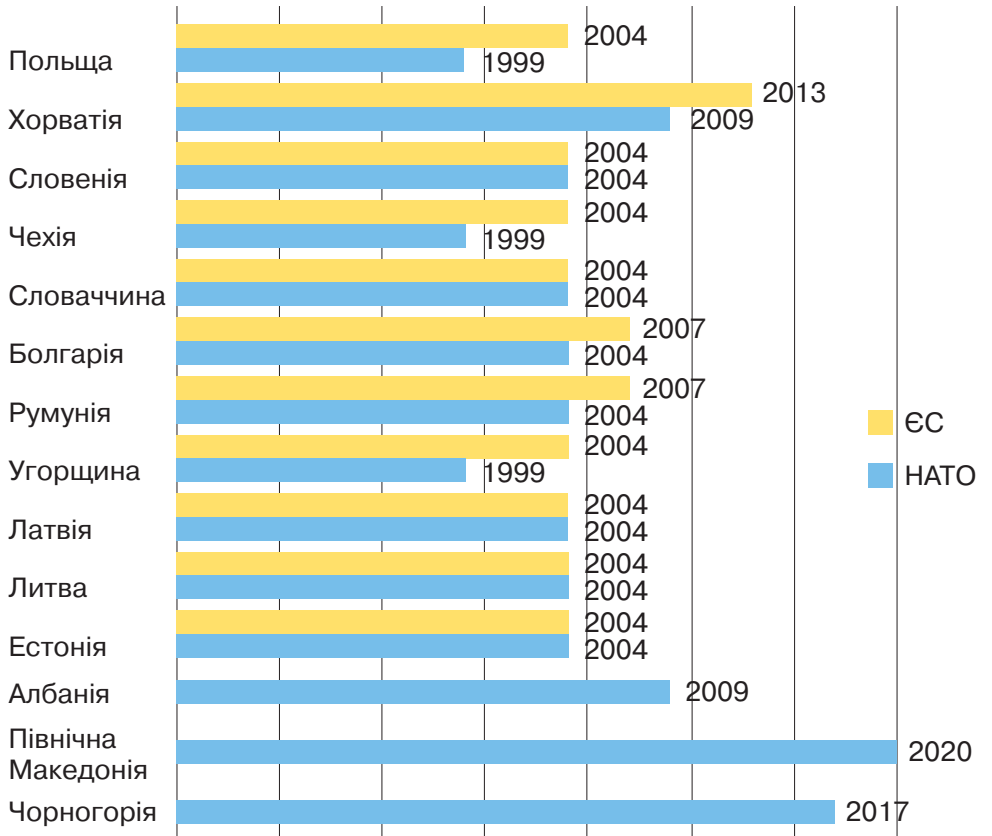
- Пригадайте з курсу всесвітньої історії 10-го класу, коли й за яких обставин утворилися Чехословаччина та Югославія.

Словник

«*Шокова терапія*» — жорсткі заходи, спрямовані на оздоровлення економіки, які на початковому етапі супроводжують стрімке зростання цін, безробіття тощо, але із часом поліпшують економічну ситуацію.

- Чим ви поясните, що половина країн Центрально-Східної Європи стали членами НАТО саме в 1999 р.?

Вступ до НАТО та ЄС

Найважливіші національні трансформації

- Мирне розділення за обоюсторонньою згодою Чехословаччини на дві окремі держави: Чехію та Словаччину.
- Розпад Югославії внаслідок громадянської війни на сім нових держав.

Історично в Східній Європі були частими міжетнічні конфлікти: боротьба балканських народів з Османською імперією, Балканські війни між самими народами півострова тощо. У 1990-х роках національні трансформації відбулися в Чехословаччині та Югославії. У випадку із Чехословаччиною два народи — чехи й словаки — вирішили мирно «розлучитися». Улітку 1992 р. було ухвалено закон, згідно з яким з 1 січня 1993 р. Чеська й Словацька Федеративна Республіка (назва держави на той час) припинила своє існування, а *Чехія* та *Словаччина* стали окремими незалежними державами.

- Перегляньте відеосюжет «Як чехи та словаки утворили дві незалежні держави». Завдяки яким, на вашу думку, обставинам два народи зуміли мирно й цивілізовано «розлучитися»? <https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/119.html>

Міжнаціональний конфлікт у *Югославії* розвивався за іншим сценарієм. Після смерті Йосифа Броз Тіто, з початком демократичних змін у Східній Європі, народи Югославії, незадоволені домінуванням у федерації Сербії, почали вимагати незалежності. На перших вільних виборах у національних республіках перемогли політичні сили, які виступали за вихід своїх республік зі складу Соціалістичної Федеративної Республіки Югославія (СФРЮ). Додатковою проблемою було існування у складі кожної югославської республіки численних національних меншин і різних релігійних конфесій. Як результат, розпочався процес «балканізації» — розпаду Югославії на окремі національні держави.

У 1991–1992 рр. чотири республіки — Словенія, Македонія¹, Хорватія, Боснія та Герцеговина — проголосили незалежність. Та якщо перші дві відокремилися майже без втрат, то проти незалежності Хорватії, Боснії та Герцеговини виступило численне сербське населення республік.

Уряд Сербії підтримав збройний опір сербського населення. Ідеологічні та регіональні відмінності спричинили тривалу й жорстоку міжетнічну громадянську війну. Бойові дії на певний час припиняли й підписували перемир'я, які згодом порушували. Місцеві військові загони підтримували своїх етнічних братів у сусідніх республіках. Унаслідок етнічних чисток було вбито та закатовано тисячі людей у багатьох містах і селах. До 1993 р. сербські війська зайняли майже третину території Хорватії, а також дві третини території Боснії та Герцеговини.

Після громадянської війни у складі Югославії залишилися тільки Сербія і Чорногорія, та й ті за кілька років поділилися на дві окремі країни. Завдяки міжнародному визнанню незалежності Словенії, Хорватії, Македонії, Боснії та Герцеговини, а також зусиллям Європейського Союзу й розміщенню збройних сил ООН за підтримки НАТО війну на Балканах було зупинено. Боснію та Герцеговину визнали суверенною державою (зі столицею в м. Сараєво); усі учасники війни зобов'язалися сприяти поверненню додому біженців тощо. У 1995 р. в Парижі було підписано мирний договір, який мав поставити крапку у війні на Балканах.

Проте внаслідок подій у населеному переважно етнічними албанцями-мусульманами краї Косово мир не настав. Наприкінці 1990-х років керівник Югославії Слободан Мілошевич у конфлікті між косовськими албанцями й сербською меншиною краю став на сторону сербів і запровадив прямий контроль над Косовом, розмістивши в краї сербську поліцію. Натомість косовські албанці сформували Армію визволення Косова (АВК) і домагалися приєднання краю до Албанії.

На початку 1999 р. у відповідь на загибель від рук АВК десятків військових і цивільних сербів урядові війська влаштували етнічні чистки та здійснили масові вбивства цивільних косовських албанців. Зростання насильства й потоки біженців спонукали НАТО до проведення

¹ Нині — Республіка Північна Македонія.

Слободан Мілошевич в оточенні охоронців ООН на лаві підсудних Міжнародного трибуналу у військових злочинах. *м. Гаага. 2002 р.*

- Розгляньте фото. Наскільки важливий, на вашу думку, прецедент, коли вперше в історії на лаві підсудних опинився політик найвищого ешелону, звинувачений у воєнних злочинах, у геноциді під час війни та в злочинах проти людства в той час, коли він ще був главою держави?
- Які уроки з долі Слободана Мілошевича, на вашу думку, мають засвоїти сучасні політики, що мають намір чи вже скоюють такі злочини?¹

військової операції «Союзницька сила» — бомбардування Югославії силами НАТО. Метою було проголошено виведення з Косова сербських військових і поліцейських, уведення до краю міжнародних миротворців і повернення біженців.

Зрештою, улітку того ж року після масованих авіаударів по урядових і військових об'єктах, мостах тощо (при цьому загинуло майже пів тисячі цивільних людей) Слободан Мілошевич погодився на введення в Косово міжнародних військ. Згодом туди повернулися албанські біженці, а більшість сербів залишила край. У 2000 р. ООН висунула Слободану Мілошевичу обвинувачення у воєнних злочинах і злочинах проти людства, а серби усунули його від влади. Нові югославські керівники затримали Слободана Мілошевича й передали його до Гаазького міжнародного трибуналу. Згодом його перевели до в'язниці ООН у Гаазі, а через кілька років Слободан Мілошевич, суд над яким ще тривав, помер. Косово ж у 2008 р. проголосило незалежність від Сербії, яку визнала більшість країн — членів ООН.

2. Країни Центрально-Східної Європи в першій чверті ХХІ ст. Їхня роль у сучасних міжнародних відносинах

За час після комуністичного періоду в Центрально-Східній Європі зміцніла ринкова економіка й утвердилася західна демократія. У ХХІ ст. за деякими показниками регіон розвивається навіть успішніше, ніж так звана «стара» Європа, хоча й має певні особливості. Зокрема, у політиці країн важливий не тільки загальноєвропейський курс, а й обстоювання національних інтересів; на виборах періодично перемагають крайньо праві партії чи популісти. З одного боку, більшість центрально-східноєвропейських держав уже є членами Європейського Союзу й НАТО, а з іншого — вони дбають про збереження національної ідентичності в умовах скорочення народжуваності та потоку мігрантів. Отже, процес «повернення до Європи» в регіоні ще триває.

Польща однією з перших з-поміж постсоціалістичних держав почала проводити політику, спрямовану на інтеграцію в ЄС і НАТО. Країна

¹ До відомо: у 2023 р. судді Міжнародного кримінального суду видали ордери на арешт Путіна та російської «дитячої омбудсменки».

брала активну участь у міжнародних місіях НАТО та ЄС, зокрема в операціях в Афганістані, Іраку.

Вона відіграє важливу роль у ЄС, є однією з держав, які активно підтримують Україну та допомагають у протистоянні російській агресії. Польща надала Україні вагомому допомогі, зокрема й важким озброєнням, що суттєво підвищило обороноздатність нашої країни. Також Польща була однією з країн-лідерів у питанні запровадження санкцій проти Росії через її вторгнення в Україну.

Особистості

Анджей Дуда (нар. 1972 р.) — президент Польщі з 2015 р. Від початку повномасштабного вторгнення Росії в Україну у 2022 р. зарекомендував себе справжнім союзником України, підтримав прагнення України до членства в Європейському Союзі, допомагав проводити реформи, прийняв у своїй країні найбільшу кількість українських біженців. Кавалер українського ордена Свободи.

Польща стала важливим осередком для збирання та пересилання гуманітарної допомоги з інших країн до України. До Польщі виїхало понад 1,5 млн українців, і поляки опікуються ними.

Країни Балтії — Латвія, Литва, Естонія — після відновлення державної незалежності в 1990 р. досягли значного прогресу в економіці, облаштуванні суспільного життя, утвердженні гідного місця у світі. Після приєднання країн Балтії до НАТО та ЄС вони отримали гарантії безпеки.

Оскільки на території цих країн проживає велика російська меншина, час від часу російська пропаганда розкручує інформаційні кампанії про вигаданий «утиск росіян» у країнах Балтії. Значним безпековим досягненням для країн регіону стало позбавлення від енергетичної залежності від Росії.

Усі три країни Балтії від самого початку російсько-української війни є вірними союзниками України. Ще до початку повномасштабного вторгнення Росії Литва та Латвія передали Україні переносні зенітно-ракетні комплекси, а Естонія — протитанкові комплекси. У перші, найбільш критичні, тижні боїв країни Балтії спустошували свої запаси, аби допомогти Україні, вимагали найжорсткіших санкцій щодо Росії, надавали величезну військову допомогу в розрахунку на населення та ВВП, прийняли в себе на лікування і відновлення поранених українських воїнів, а також десятки тисяч українських біженців.

Парламенти трьох країн закликали створити безполітну зону над Україною, потім визнали агресію Росії та воєнні злочини геноцидом українського народу. Президенти цих країн та інші політики неодноразово відвідували Україну під час війни.

Особистості

Даля Грибаускайте (нар. 1956 р.) — литовська політикиня, президентка Литви у 2009–2019 рр.; перша жінка-президент країни. У внутрішній політиці зосереджувалася на покращенні економічного становища Литви. Принципова прихильниця санкцій проти Росії після її нападу на Україну та зміцнення обороноздатності Литви в рамках НАТО. Нагороджена українським орденом Свободи.

Болгарія приєдналася до Світової організації торгівлі (СОТ) і Центральноєвропейської асоціації вільної торгівлі. У країні розвиваються наукоємні й інформатизовані галузі, сфера послуг. Сектор інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ), бізнес-послуги та фінансовий сектор — найважливіші галузі економіки країни у ХХІ ст. Надала підтримку Україні під час російсько-української війни.

Угорщина на шляху вступу до НАТО та ЄС підписала договори з Румунією, Словаччиною, Україною, згідно з якими країни відмовилися від будь-яких територіальних претензій. Проте питання про статус угорської етнічної меншини періодично стає предметом дискусій у двосторонніх відносинах. Загалом за часів прем'єрства **Віктора Орбана** Угорщина з багатьох питань, зокрема й щодо російсько-української війни, санкцій проти Росії як країни-агресора, прийняття до НАТО нових членів, придбання російських енергоносіїв, займала відмінну від узгодженої в рамках Європейського Союзу позицію.

Сучасна **Чехія** є членом НАТО, ЄС, Організації економічного співробітництва й розвитку, Світової організації торгівлі, Міжнародного валютного фонду, Світового банку, Ради Європи, Організації з безпеки та співпраці в Європі, Європейського митного союзу, Шенгенської зони, Європейської економічної зони й інших авторитетних міжнародних структур. Підтримала Україну під час російсько-української війни.

Словаччина на момент «розлучення» із Чехією була менш економічно розвиненою, тому країні знадобилося більше часу, щоб досягти високого економічного рівня. Спочатку реформи здійснювалися повільно, однак у 2000-х роках Словаччина надолужила відставання в реформуванні. Податкова, пенсійна, медична, освітня, соціальна й інші реформи, проведені в стислі терміни, змінили країну. Після повномасштабного російського вторгнення Словаччина до зміни уряду надавала Україні дієву допомогу.

Проведені в **Румунії** реформи забезпечили швидке подолання товарного дефіциту й зупинили різке падіння життєвого рівня населення, що стабілізувало соціально-політичну ситуацію. Було відновлено приватну власність на землю. Зміни в країні, зокрема реформування судової системи та боротьба з корупцією, були умовою прийняття Румунії в ЄС. Країна підписала важливі двосторонні договори з Угорщиною та Україною, брала участь у міжнародних операціях із підтримання миру, надавала матеріально-технічну підтримку військовим операціям НАТО в Іраку у 2003 р., а після припинення воєнних дій брала участь у відбудові країни. Послідовно підтримує Україну у воєнні роки.

Країни Центрально-Східної Європи відіграють важливу *роль у сучасних міжнародних відносинах*, регіон є важливою частиною загальноєвропейської системи безпеки. Навіть не будучи глобальним міжнародним «гравцем», Центрально-Східна Європа має значний вплив на вирішення спільних для всієї Європи питань співробітництва, безпеки й оборони.

Відповідальні політики держав регіону свідомі того, що зовнішня безпека їхніх країн може бути гарантована тільки в рамках ЄС та НАТО, а внутрішня стабільність — завдяки реформам, викоріненню корупції, упровадженню цифрових технологій тощо. З огляду на це, у першій чверті XXI ст. держави Центрально-Східної Європи подають приклад решті країн Європи щодо щорічного збільшення витрат на оборону (особливо з початком російської агресії проти України) і впровадження дієвих механізмів боротьби з економічними, гуманітарними, інформаційними та військовими загрозами від Росії.

- Пригадайте з 9-го класу, що означає поняття «експансія».

3. Політична, економічна й ідеологічна експансія Російської Федерації

Після розпаду Советського Союзу Росія проголосила себе його правонаступницею, самочинно й із порушенням усталених процедур посівши замість ССРСР місце в Раді Безпеки ООН та інших міжнародних організаціях, а також привласнивши собі советський ядерний арсенал. Під її тиском Україна, Казахстан і Білорусь передали свою ядерну зброю Росії або вона була знищена.

Після краху ССРСР Росія продовжила його експансіоністську політику. Советський Союз був замаскованою формою російської імперії. Головними напрямками російського експансіонізму стало придушення національних рухів у Росії, а також боротьба проти розширення НАТО на схід і недопущення вступу до нього східноєвропейських країн, зокрема колишніх республік ССРСР.

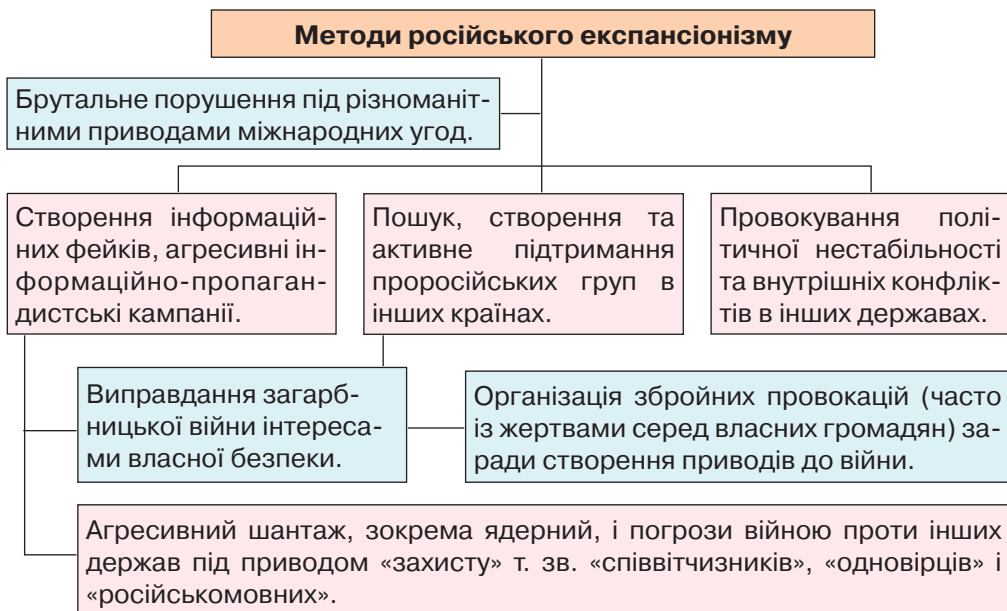
У 1992 р. російські війська силою зброї забезпечили самопроголошення в Молдові проросійськими сепаратистами маріонеткової «Придністровської молдавської республіки» під контролем РФ. Під час двох «чеченських» воєн проти Республіки Ічкерія, яка оголосила про вихід зі складу Росії і державну незалежність, російська армія нещадно знищувала осередки національного опору на Північному Кавказі. Урешті-решт у серпні 2008 р. Росія вчинила збройну агресію проти Грузії (*розглядатиметься в § 20 «Міжнародні відносини на межі XX–XXI ст.»*).

Історично російська зовнішня політика цілком підпадає від визначення імперської. З покоління в покоління росіянам на тлі зубожіння і злиднів державою та Російською православною церквою навіювалася думка про їхню нібито імперськість, «обраність» та «особливий шлях».

Зазвичай прямій військовій агресії Росії передують спроби встановити контроль над інформаційною сферою, економікою та культурою іншої країни. Регіон Південно-Східної Європи завжди перебував у центрі уваги російського експансіонізму. Непоодинокими були хакерські кібератаки на уряди, ЗМІ й банки, а також спроби, як трапилось у 2017 р. в Чорногорії, здійснити державні перевороти й насадити проросійські уряди. За імперською звичкою Росія прагне втримати в зоні свого впливу весь регіон. Вона чинить прихований економічний і політичний тиск на уряди країн Східної Європи, аби дискредитувати демократичні цінності Заходу й порушити зв'язки східноєвропейських країн із рештою країн Європи та США.

Заради цього РФ не гребує нічим: завойовує довіру чи підкуповує політиків, які їй симпатизують, намагається взяти під контроль стратегічні галузі економіки, а також заважає боротьбі з корупцією, щоб мати вплив на уряди східноєвропейських країн. Також Росія використовує свій економічний вплив для підтримання лояльних підприємців, які у відповідь просувають російські інтереси у владних структурах своїх країн.

Ця політика ґрунтується на прагненні РФ стати головною ланкою європейського простору через утягнення країн Південно-Східної Європи в російські інтеграційні проекти, енергетичне узалежнення від російського газу, васалізацію окремих країн. До того ж через військову агресію Росія прагне приведення до влади проросійських сил і встановлення в регіоні поясу держав під російським протекторатом для подальшої російської експансії в Європі. Окремі країни регіону РФ прагне використати в ролі «троянського коня» всередині ЄС і НАТО.

Стратегічний намір Росії полягає в тому, щоб Європа стала високотехнологічним доважком до її імперського проекту «Великої Євразії». Для досягнення цієї мети їй потрібно, зокрема, щоб країни Південно-

Східної Європи опинилися під повним контролем російського імперіалізму. Згідно з планами російських експансіоністів, Європу потрібно цілковито узалежнити енергетично й сировинно від Росії. Тоді, на їхню думку, НАТО розвалиться ізсередини, і США залишаться без свого європейського форпосту. Заходячи в чужий енергетичний сектор, Росія спочатку пропонує пільгові умови, а потім устанавлює свої правила, піднімає ціни на енергоносії та використовує проросійські сили для підбурювання внутрішніх протестів у країнах.

Свідчення

- *Якою постає зовнішня політика Росії в наведеному висловленні сербського експерта?*

«Москва розіграє карту антинатовських настроїв і просербських елементів у Чорногорії. ...Росія намагається завадити вступу Чорногорії в НАТО, і все, чого не вдалося досягти, коли колишні країни Організації Варшавського договору вступили до НАТО, а Росія була слабкою, Путін компенсує, реагуючи на всі ситуації, які йому не подобаються, — від Грузії, України й Сирії до Чорногорії».

Бошко Якшич, сербський експерт із зовнішньої політики (<http://www.rtcg.me/english/montenegro/108283/russia-destabilizes-montenegro.html>)

Ідеологічний вплив у регіоні Росія поширює через дезінформацію та пропаганду. Завдяки новітнім інформаційно-комунікаційним технологіям, а також через різноманітні організації, події, форуми, конференції, російські ЗМІ, а надто орієнтовані на закордонне мовлення, на європейські країни транслюється антизахідна й антиліберальна ідеологія.

Протидія російській експансії — питання національної безпеки всіх без винятку країн демократичного світу. Найефективнішим засобом зупинення російської експансії є згуртованість держав — членів ООН, насамперед членів НАТО.

Основні події

1991–1992 рр. — розпад Югославії.

1993 р. — розпад Чехословаччини.

Запитання та завдання

1. Поясніть історичне поняття «шокова терапія». Як ви особисто ставитеся до реформування шляхом «шокової терапії»?
2. Охарактеризуйте історичні обставини, унаслідок яких розпалися СРСР, Чехословаччина та Югославія. Що спільного в цих подіях, а чим вони відрізнялися?
3. Як ви оцінюєте розпад багатонаціональних та утворення національних держав?

4. Які завдання постали перед країнами Центрально-Східної Європи після повалення комуністичних режимів? Наскільки успішно вони з ними справилися?
5. Які проблеми вирішують країни регіону в першій чверті XXI ст. та яку, на вашу думку, роль вони відіграють у міжнародних справах?
6. Чи можете ви назвати причини й пояснити природу експансіоністської політики Російської Федерації щодо країн Центрально-Східної Європи? Яку мету переслідує Росія і як можна й потрібно протидіяти російській експансії?

Узагальнення до розділу III «ДЕРЖАВИ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ: ТРАНСФОРМАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ»

- Друга світова війна мала руйнівні наслідки для країн Центрально-Східної Європи. Перебування на їхній території советських військ узалежнило ці країни від Советського Союзу. ССРСР установлював у країнах регіону маріонеткові режими, за допомогою яких він протистояв Заходу під час «холодної війни». Позбавлені через протидію ССРСР можливості отримати від США економічну допомогу за «планом Маршалла», народи країн Центрально-Східної Європи майже до кінця XX ст. були залежними від Советського Союзу.

- Комуністичні режими в Центрально-Східній Європі трималися завдяки присутності советських військ у регіоні, економічній допомозі із ССРСР і репресіям проти незгодних. За темпами зростання економіки й життєвого рівня вже з 1960-х років країни регіону помітно відставали від країн Заходу. Неefективність советської моделі економіки зумовила невисокий, порівняно з країнами Заходу, рівень життя населення.

- Невдоволення правлінням комуністів спричинило в деяких країнах Центрально-Східної Європи (НДР, Угорщина, Польща, Чехословаччина) повстання та появу потужних демократичних рухів.

З акціями протесту робітників і студентів у Польщі влада впоралася самостійно, але демократичні зміни в Чехословаччині («Празька весна») закінчилися вторгненням у 1968 р. військ ССРСР і країн ОВД та придушенням мирної революції.

Советське керівництво привласнило право втручатись у внутрішні справи своїх союзників із метою захисту «цінностей соціалізму». Така політика отримала назву «доктрина Брежнєва».

- Ослаблення комуністичного режиму в ССРСР у середині 80-х років XX ст. та завершення «холодної війни» прискорили демократичні революції в Східній і Центральній Європі. У всіх країнах, за винятком Румунії та Югославії, відбулися «оксамитові» революції, що привели до краху комуністичних режимів у цих країнах.

Прагнення народів до відновлення суверенітету й національних держав робило подальше існування ССРСР і недоцільним, і неможливим. Розпад Советського Союзу в 1991 р. — одна з найбільш позитивних по-

дій ХХ ст., у результаті якої Україна й інші поневолені держави відновили свою незалежність.

- Після розпаду Советського Союзу в країнах Центрально-Східної Європи відбувалися важливі перетворення: повернення до європейських цінностей, формування демократичним шляхом нових органів влади, перехід до відкритої ринкової економіки, приватної власності, інтеграція до ЄС і НАТО.

Перехід колишніх советських сателітів до нормального економічного, політичного та культурного життя засобами «шокової терапії» був нелегким. Проте із часом це привело до позитивних змін, які відчула на собі більшість громадян.

- Розпад Чехословаччини продемонстрував, що цивілізоване «розлучення» між народами, які виявили бажання жити окремо, можливе.

Натомість приклад Югославії засвідчив, що брутальна сила аж до відкритої війни не є методом урегулювання розбіжностей і подолання суперечностей у цивілізованому світі.

Болісний для хворої на імперськість Росії процес визнання своєї нової ідентичності й другорядного місця у світі стали важким викликом для демократичного світу. Не маючи що протиставити Заходу ні в культурному, ні в економічному, ні в політичному вимірах, Росія проводить експансіоністську політику, погрожуючи світові ядерною зброєю. Протидія цій експансіоністській політиці РФ — надважливе завдання для вільного світу.

- Перегляньте відеосюжет про падіння комуністичних режимів у Європі. <https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/128.html>

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Микита Хрущов у 1958 р. висунув Заходу ультиматум, щоб війська США, Великої Британії та Франції впродовж пів року були виведені з Берліна, оскільки був стурбований

- А кількістю людей, які перебиралися зі Східної Німеччини до ФРН
- Б кількістю військ, розміщених у західній частині Берліна
- В загрозою випадкового зіткнення між советськими військами та військами західних країн
- Г ядерним арсеналом США

2. За результатами Другої світової війни країни Центрально-Східної Європи

- А відновили демократію завдяки вільним виборам
- Б оголосили про свій нейтралітет у протистоянні між ССРСР і США та не залежали від жодної з наддержав
- В потрапили в залежність від США
- Г потрапили в залежність від ССРСР

3. Країни, у яких насаджували сталінську модель соціалізму, — це

- А Польща, Румунія, НДР, Болгарія
- Б Польща, Югославія, Румунія, Угорщина
- В Болгарія, Франція, НДР, Румунія
- Г Угорщина, Італія, Польща, Румунія

4. Керівник країни, який відмовився сліпо копіювати советську модель і впроваджував національну модель побудови соціалізму, зображений на фото

А

Б

В

Г

5. Установіть відповідність.

<i>Дата</i>	<i>Подія</i>
1 1949 р.	А масові заворушення в м. Познані
2 1953 р.	Б створення Ради економічної взаємодопомоги
3 1956 р.	В повстання в м. Берліні
4 1968 р.	Г «Працька весна»
	Д створення «Солідарності» в Польщі

6. Установіть відповідність.

<i>Країна</i>	<i>Політичний діяч</i>
1 Польща	А Вацлав Гавел
2 Чехословаччина	Б Йосиф Броз Тіто
3 Югославія	В Лех Валенса
4 Румунія	Г Ніколае Чаушеску
	Д Тодор Живков

7. Прочитайте фрагмент з історичного документа.

«Якось посеред ночі наш полк підняли, нічого не пояснивши, видали нам автомати, патрони, гранати й наказали сідати в машини. Їхали довго, цілу ніч, горами. Зупинилися тільки на кордоні в Закарпатській області. Угорських прикордонників там уже не було, і наша колона без затримки поїхала далі... Разом із нами були артилеристи: до тягачів були причеплені гармати» (<https://zbruc.eu/node/32744>).

Описана в документі подія відбулася в

- А 1948 р.
- Б 1953 р.
- В 1956 р.
- Г 1968 р.

8. Період правління в ССРСР Микити Хрущова, позначений певною лібералізацією суспільного життя, називають

- А антисталінізмом
- Б волюнтаризмом
- В «відлигою»
- Г «гласністю»

9. Ліберальний угорський лідер, який прийшов до влади в 1956 р. і почав реформи, — це

- А Янош Кадар
- Б Матяш Ракоші
- В Імре Надь
- Г Ерне Gere

10. Советський керівник Микита Хрущов боявся виходу Угорщини з Організації Варшавського договору, бо це

- А стало б прикладом для наслідування для інших країн ОВД
- Б позбавило б ССРСР ресурсів
- В скоротило б загальну чисельність військових підрозділів країн ОВД
- Г негативно позначилося б на його авторитеті лідера найбільшої соціалістичної держави

11. Зображені на карті події відбулися в

- А 1945 р.
- Б 1948 р.
- В 1956 р.
- Г 1968 р.

12. Чехословаччина перебувала під контролем ССРСР до подій «Празької весни»

- А 10 років
- Б 15 років
- В 20 років
- Г 30 років

13. Александер Дубчек хотів запровадити в Чехословаччині

- А «капіталізм із добрим обличчям»
- Б «комунізм із добрим обличчям»
- В «соціалізм із людським обличчям»
- Г «капіталізм із соціалістичним обличчям»

14. Установіть відповідність.

<i>Поняття</i>	<i>Визначення</i>
1 «самоврядний соціалізм»	А безкровне повалення комуністичного режиму
2 «соціалізм із людським обличчям»	Б різновид соціалізму, що передбачав застосування ринкових механізмів в економіці, передання підприємств в управління трудовим колективам, існування дрібної приватної власності, ліберальний порядок в'їзду та виїзду з країни
3 «оксамитова революція»	В життєво необхідні, хоча й болісні реформи, спрямовані на оздоровлення економіки
4 «шокова терапія»	Г спроба поєднати соціалізм із демократією, наблизити його до потреб особистості
	Д політика перетворень, спрямована на оновлення життя країни, що передбачає «гласність» і демократизацію суспільного життя

15. Установіть відповідність.

<i>Політичний діяч</i>	<i>Характеристика</i>
1 Александер Дубчек	А лідер «оксамитової» революції
2 Йосиф Броз Тіто	Б лідер незалежної профспілки «Солідарність»
3 Лех Валенса	В лідер Руху неприєднання
4 Вацлав Гавел	Г лідер «Празької весни»
	Д лідер «перебудови» та «гласності»

16. Політик, який був президентом двох держав, — це

- А Йосиф Броз Тіто
- Б Лех Валенса
- В Вацлав Гавел
- Г Ніколае Чаушеску

НАВЧАЛЬНІ ПРОЄКТИ

- «“Празька весна” 1968 року».
- «Роль лідерів у трансформаційних процесах у країнах Центрально-Східної Європи на межі 1980–1990-х років (на прикладі Вацлава Гавела, Леха Валенси та ін.)».

РОЗДІЛ IV

РОЗПАД КОЛОΝІАЛЬНИХ ІМПЕРІЙ. КРАЇНИ АЗІЇ, АФРИКИ, ЛАТИНСЬКОЇ АМЕРИКИ

§ 13. Японія

Пригадайте

- Якою була участь Японії в Другій світовій війні? Які країни були її союзниками, а які — супротивниками?
- Чим для Японії закінчилася Друга світова війна?
- Пригадайте з курсу географії, яке місце посідає сучасна Японія у світі й Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Які чинники визначають її місце в міжнародному поділі праці? Яким є промислове виробництво, сільське господарство та зовнішні економічні зв'язки Японії, зокрема з Україною?

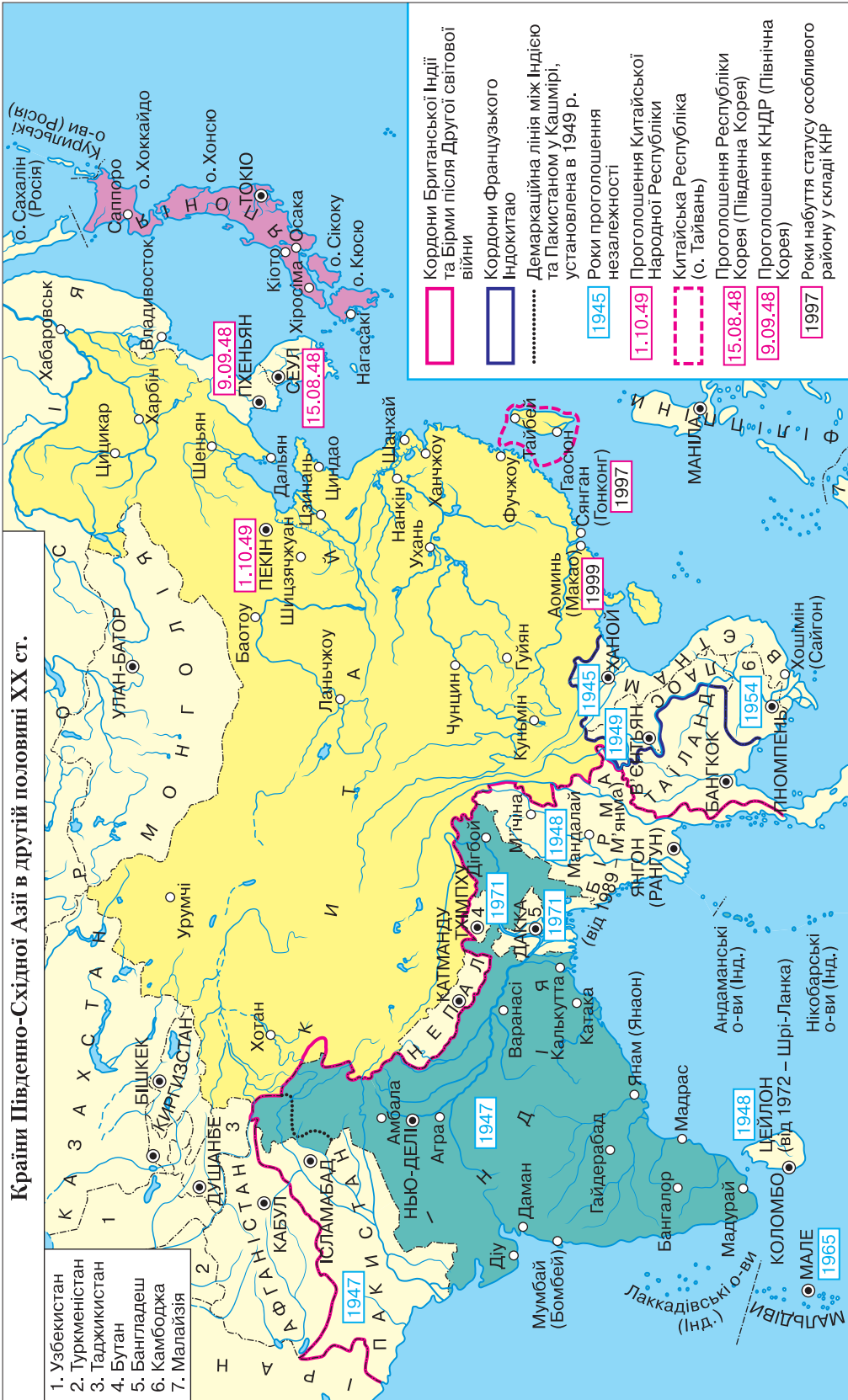
1. Повоєнне реформування держави

У Другій світовій війні Японія втратила понад 3 млн життів, зазнала руйнувань і збитків. З 1945 по 1952 рік країна перебувала під військовою окупацією союзників. Офіційно її здійснювали два міжнародні органи: *Далекосхідна комісія*, створена у Вашингтоні, і *Рада союзників* у Токіо. Проте насправді окупація була майже повністю справою американців і її координував Верховний головнокомандувач Союзних окупаційних військ генерал США *Дуглас Макартур*. На відміну від переможеної Німеччини, яку позбавили власного уряду та якою керували безпосередньо військові країн-переможниць, у Японії Дуглас Макартур проводив окупаційну політику через японський уряд та його органи.

Мета окупаційної політики в Японії та реформи для її досягнення

Демілітаризація Японії

- Збройні сили було розпущено, а мільйони військових і цивільних осіб повернуто з-за кордону до Японії.

- Колишнім очільникам націоналістичних організацій, політикам, керівникам-мілітаристам, керівникам великих промислових корпорацій, що обслуговували війну, і колишнім вищим офіцерам заборонили обіймати урядові посади.
- Військова промисловість була ліквідована.
- Було суттєво обмежено повноваження поліції.
- Військових злочинців засудили на міжнародному Токійському воєнному трибуналі.

Демократизація країни

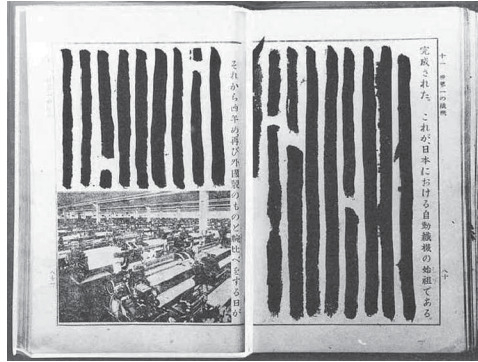
- У 1947 р. набула чинності розроблена за активної участі співробітників Дугласа Макартура *нова конституція країни*. За нею 1) імператора позбавили статусу «священного» й «недоторканого», він став «символом нації» — номінальним главою держави з обмеженим політичним впливом; 2) Японія відмовлялася від права мати армію, а також від ведення війни; 3) було розширено повноваження парламенту; 4) жінок і чоловіків зрівняли в правах.
- Мілітаристські організації було заборонено, а їхніх членів звільнено з важливих посад.
- Унаслідок *освітньої реформи* було змінено японську освітню систему: зі шкільних підручників вилучили матеріали, пов'язані з ідеологією мілітаризму; запровадили спільне навчання студентів та учнів обох статей; було впроваджено американську модель початкової, середньої і вищої школи; тривалість обов'язкової освіти збільшено із 6-ти до 9-ти років; вступ до середніх шкіл та університетів здійснювався на підставі конкурсних іспитів та ін.

Відновлення економіки

- Американська окупаційна адміністрація ініціювала прийняття в Японії антимонопольного законодавства, було зменшено податки на підприємницьку діяльність, встановлено твердий обмінний курс японської валюти — *єни*.
- *Дзайбацу* — великі промислово-фінансові групи, які спочатку були союзниками, розпущені, але згодом багато компаній знову почали об'єднуватись і досягли хороших результатів.
- Було запроваджено 8-годинний робочий день, оплачувані відпустки, охорону праці.
- Під час *земельної реформи* було обмежено вплив великих землевласників. Уряд спочатку викупив у них землю, а потім продав орендарям, які її обробляли, перетворивши їх на фермерів-власників.
- Використання найсучасніших технологій.

Поки не було випущено нові підручники, у школах використовували підручники воєнного часу, нашпиговані звеличенням японської нації та армії. Заради демілітаризації свідомості окупаційна влада вдалася до неоднозначного кроку: змушувала викладачів, учнів і студентів власноруч викреслювати в книжках повністю сторінки.

- Розгляньте фото. Як ви особисто ставитеся до «вимарування» навчальних посібників залежно від політичної ситуації?
- Чи не краще було в тогочасних умовах одразу надати учням і студентам нові, виправлені підручники? Чому, на вашу думку, цього не було зроблено?

Японський післявоєнний підручник з історії (фото з книжки: *Andrew Gordon. Modern History of Japan. Tokugawa Times to the Present, Oxford University Press. 2003. P. 232*)

Сполучені Штати Америки підготували мирний договір із Японією, який улітку **1951 р.** в м. Сан-Франциско (США) підписали майже пів сотні країн (*Сан-Франциський мирний договір*). Японія відмовилася від своїх претензій на імперію, погодилася виплатити компенсацію цивільним особам і колишнім військовополоненим, покарати воєнних злочинців, визнати Статут ООН і Загальну декларацію прав людини. Советський Союз відмовився підписати Сан-Франциський договір, обмежившись підписанням із Японією в 1956 р. декларації про припинення війни.

Особистості

Імператор Хірохіто з дружиною — імператрицею Кодзюн. 1970-ті роки

Хірохіто (1901–1989) — імператор Японії (1926–1989). Перший імператор, який виїздив за межі країни. Після закінчення Другої світової війни не постав перед судом як воєнний злочинець (переможці обмежилися скасуванням його «божественності»). Захоплювався морською біологією, зокрема вивчав життя медуз; автор кількох книжок на цю тему. Після смерті Хірохіто на престолі впродовж 30-ти років перебував його син — імператор **Акіхіто**, котрий у 2019 р. зрікся престолу, передавши його своєму старшому сину — теперішньому імператору Японії **Нарухіто**.

Реформи позжвавили конкуренцію серед підприємців, сприяли зростанню економіки країни. Завдяки власним зусиллям і союзу із США країна поступово пододала тяжкі наслідки війни й розпочалося її економічне зростання.

Свідчення

- Проаналізуйте статті конституції Японії 1947 р. Які повноваження залишилися в імператора Японії? Які обмеження було накладено на військову політику країни?

«Стаття 1. Імператор є символом державності та єдності народу, його статус визначає воля японського народу, якому належить суверенна влада.

Стаття 2. Імператорський трон є династичним та успадковується відповідно до Закону про імператорську родину, ухваленого парламентом.

Стаття 9. Щиро прагнучи міжнародного миру на засадах справедливості й порядку, японський народ відмовляється від війни як суверенного права нації, а також від збройної загрози або застосування зброї як засобу вирішення міжнародних спорів.

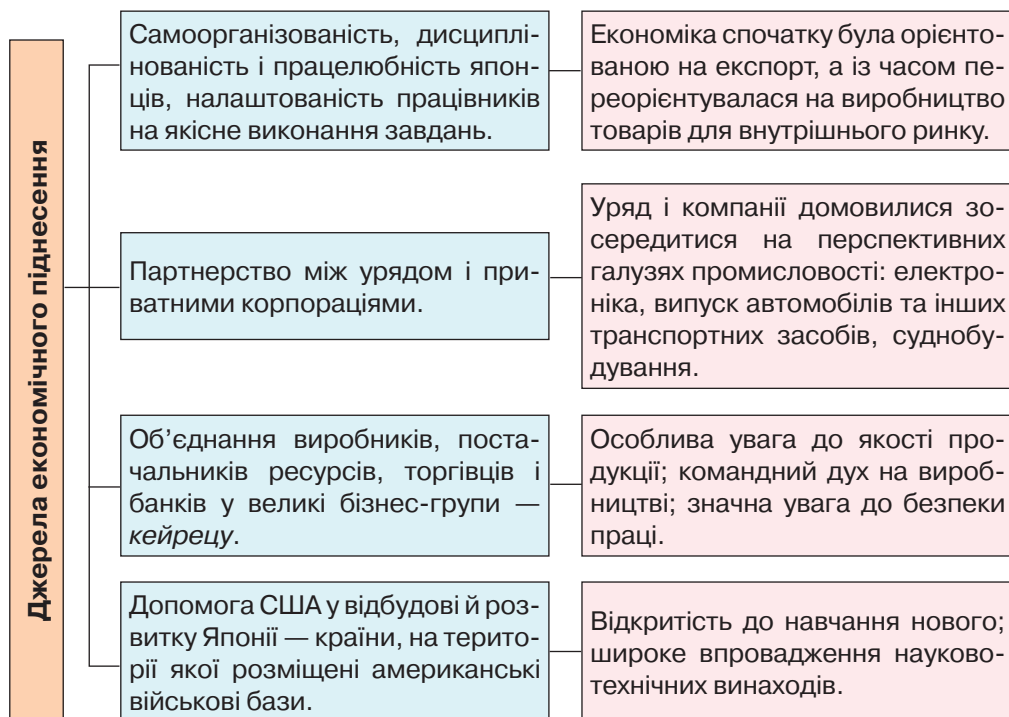
Для досягнення мети, зазначеної в попередньому абзаці, у майбутньому не створюватимуться сухопутні, морські та військово-повітряні сили, а також інші засоби війни».

(https://www.constituteproject.org/constitution/Japan_1946.pdf?lang=en)

2. Джерела та наслідки економічного піднесення

Рекордне зростання японської економіки, яке розпочалося із середини 1950-х років і тривало до світової нафтової кризи 1973 р., отримало назву японського «економічного дива». Одна з причин «дива» полягала в активному освоєнні японцями нових технологій, інформація про які до війни до Японії майже не надходила. Стрімкі темпи зростання допомогли країні швидко відновити економіку й посісти друге місце у світі, обігнавши Францію, Італію, Канаду, Велику Британію, Західну Німеччину, поступаючись тільки США.

- Порівняйте характерні ознаки «економічного дива» в Японії та Німеччині (див. § 5).

Свідчення

- Ознайомтесь із фрагментом інтерв'ю Тоїті Сакати, надзвичайного і повноважного посла Японії в Україні у 2011–2014 рр., українській редакції «Радіо Свобода». Які, на вашу думку, «рецепти» післявоєнного економічного зростання Японії придатні для відбудови України після перемоги в російсько-українській війні?

«Після Другої світової війни в нас нічого не залишилося, але відтоді й бере старт японська економіка. Для реконструкції держави ми зосередилися на кількох головних речах. *По-перше*, це освіта для дітей; *по-друге*, кожний громадянин Японії багато працював; *по-третє*, японський уряд намагався забезпечити рівність серед громадян Японії.

І японський народ, і японський уряд мають спільну мету — розвивати свою економіку й покращувати свою країну. Це і є підґрунтям японського розвитку, японської економіки».

(<https://www.radiosvoboda.org/a/24431604.html>)

- Розгляньте фото. Який висновок ви можете зробити на його підставі про тогочасний рівень сільськогосподарських технологій у країні, а також про зусилля, яких доклали японці для досягнення економічного процвітання?

Руки 21-річної доньки японського фермера. 1963 р. (фото з книжки: Andrew Gordon. *Modern History of Japan: From Tokugawa Times to the Present*. Oxford University Press, 2003. P. 253)

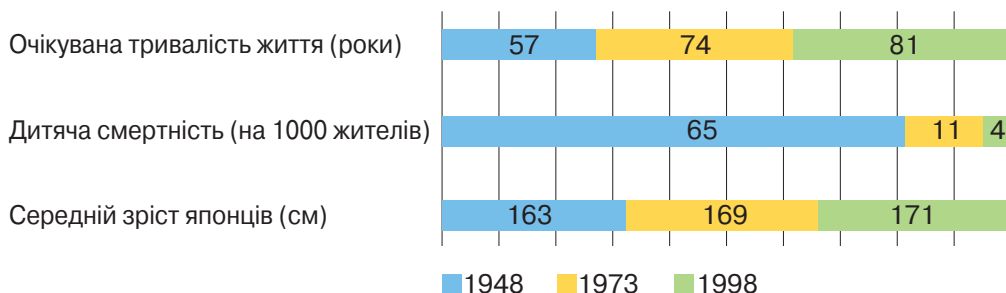
Отже, стрімким злетом Японія зобов'язана насамперед працелюбності свого народу. Японці, з їхнім культом освіти й відданості справі, запровадили систему *довічного найму*. Роботодавці дбали про працівників та їхні родини, заохочували до наполегливої праці, винагороджували за пропозиції щодо вдосконалення роботи компанії (навіть якщо їх не застосовували). Працівник був частиною великої родини, тому зміна місця роботи (не кажучи вже про перехід до конкурентів) ставала справою морального вибору. Великі фірми уклали з працівниками *довічні контракти*, що влаштовувало й працівника, і роботодавця. Японці отримували меншу платню, ніж американці та європейці за таку ж роботу, мали короткі відпустки й триваліший робочий день, проте залишалися відданими компанії. Важливо, що результати «економічного дива» відчула на собі більшість японських родин.

Ще одним поштовхом до японського «економічного дива» була Корейська війна (1950–1953). Японія стала основною базою постачання для збройних сил, що діяли під прапором ООН, насамперед американських. США добре фінансували свої війська на території Японії, і ці кошти заохочували виробництво та сприяли зростанню зайнятості в країні.

РОЗДІЛ IV. Розпад колоніальних імперій...

- Проаналізуйте статистичні дані, наведені в діаграмі. Чому, на вашу думку, серед показників зазначено середній зріст японців? Який стосунок цей показник має до визначення якості життя?

Покращення показників соціального добробуту японців унаслідок «економічного дива»

Складено за виданням: Carl Mosk. *Japanese Economic Development: Markets, Norms, Structures*. London : Routledge, 2007

Оскільки Японія мала обмаль власних сировинних ресурсів, то основну увагу приділяли виробництву й експорту високотехнологічних товарів і послуг. Як результат, на початку 1950-х років Японія не тільки завершила відбудову зруйнованого війною господарства, а навіть подвоїла промислове виробництво.

Також було проведено земельну реформу, унаслідок якої ліквідовано поміщицьке землеволодіння. Держава викупила в землевласників і продала селянам майже 80 % сільськогосподарських угідь.

Унаслідок війни Японія втратила понад чверть свого промислового потенціалу й залишилася з надмірно зношеними та технічно застарілими підприємствами. З іншого боку, це дало змогу країні застосувати нові зарубіжні технології (переважно в металургії, нафтохімії, електроніці, виробництві двигунів і хімічному машинобудуванні). Спеціально створена установа займалася перекладом іноземних наукових статей, щоб зробити іноземні ідеї та знання доступними. Загалом японці виявили неабиякий хист у вдосконаленні й застосуванні імпортованих ними технологій, товарів і послуг.

Свідчення

- На яких пріоритетах у розвитку японської економіки, що забезпечили їй стрімкий злет, наголошував Богдан Гаврилишин?

«Мету було досягнуто за шість років, бо річний приріст ВВП перевищував 10 %. Таке ж швидке зростання тривало й упродовж 1970–1980-х років... Чому ці три десятиліття швидкого розвитку стали можливими? Головним рішенням було зорієнтувати економіку на експорт, щоб заробити валюту для імпорту необхідних енергоносіїв, сировини й певних харчових продуктів. Водночас з орієнтацією на експорт Японія оберігала свій внутрішній ринок. Під час торговельних переговорів, зокрема зі

США, вона пояснювала, що має надати різним секторам промисловості можливість розвинутися, перейти від стадії «промислових немовлят» до певної зрілості, і, щойно це відбудеться, країна відкриє внутрішній ринок для зовнішньої конкуренції».

Богдан Гаврилишин, український, канадський та швейцарський економіст (Національна ідея, утопія чи реальна можливість? // Дзеркало тижня. 2006. 11 лютого)

Важливим для відновлення країни було також те, що Японія майже не витрачала кошти на оборону. З одного боку, країна перебувала під захистом США, а з іншого — японська конституція забороняла уряду витрачати на сили самооборони (юридично їх не вважають армією) понад 1 % ВВП.

Нині поняття «японський» та «якісний» сприймають як тотожні. Але так було не завжди. Товари, вироблені в післявоєнній Японії, спочатку були низької якості. Для покращення становища залучили іноземних експертів, і вже через два десятиліття країна завоювала репутацію виробника високоякісної продукції на рівні світових стандартів.

Японці вдало використали проведення в країні Олімпійських ігор у 1964 р. та Всесвітньої виставки 1970 р., продемонструвавши світові свої можливості. З метою реклами учасникам і гостям цих усесвітніх заходів за помірними цінами продавали або й дарували найсучасніші годинники, магнітофони, фотоапарати, кінокамери. Подарунки не тільки невдовзі окупилися, а й забезпечили виробникам чудову рекламу по всьому світу, а отже — збільшення продажів і великі прибутки.

- Здійсніть відеоекскурсію та «проінспекуйте» стан підготовки японцями об'єктів Усесвітньої виставки в м. Осаці в 1970 р. Як ви оціните масштаби виставки?
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/139.html>
- Який вигляд має забудова міста, ураховуючи, що минуло трохи більше двох десятиліть після закінчення руйнівної війни?
- Який висновок із відео можна зробити про інтерес до виставки японців та іноземців?

Післявоєнний японський експорт завдяки високій якості й нижчій, ніж у конкурентів, ціні на товари суттєво зріс. До того ж Японія постійно оновлювала асортимент своєї експортної продукції. На початку 1970-х років вона обігнала всі європейські економіки. Певною мірою тогочасна Японія за настроями людей нагадувала США в роки «проспериті». Тим більш неочікуваною виявилася для неї світова нафтова криза в 1970-х роках. У Японії, як і в решті країн, суттєво знизилися темпи промислового зростання. Це символізувало закінчення в країні «економічного дива». Застосувавши методи державного регулювання, уряд країни уникнув обвалу виробництва й інфляції. Коли ж криза пішла на спад, утручання держави в економіку знову зменшилося.

3. Внутрішньополітичні пріоритети

Після Другої світової війни провідною політичною силою в країні була Ліберально-демократична партія (ЛДП). Сформовані нею уря-

ди забезпечили «економічне диво» й успіхи в зовнішній політиці. У середині 1990-х років ЛДП вперше програла вибори до нижньої палати парламенту, і її майже 40-річне одноосібне правління закінчилося. Партія донині залишається впливовою політичною силою, проте час від часу для формування уряду змушена вступати в коаліцію з іншими партіями, зокрема з партією *Комейто*. У першій чверті XXI ст. розвиток японської економіки дещо сповільнився. До того ж вона серйозно постраждала від епідемії коронавірусу. Тому поліпшення економічної ситуації та вирішення пов'язаних із цим соціальних проблем є головними завданнями у внутрішній політиці Японії.

Внутрішньополітичні пріоритети Японії в першій чверті XXI ст.

- *Привести економічну модель країни відповідно до нових викликів.* Нині в Японії переконані, що уряд повинен менше втручатися в економічне життя, надавши більше свободи приватному бізнесу. Також відмовитися від практики «довічної зайнятості» та надання великого значення трудовому стажу працівника для його зарплати; залучити високоосвічених, здатних до інновацій фахівців, зарплата яких залежатиме від їхнього внеску й досягнень.
- *Зменшити енергетичну залежність,* урізноманітнивши джерела постачання енергоресурсів із різних континентів і водночас підтримуючи японські енергетичні компанії.
- *Відмовитися від практики замороження зарплат,* які впродовж десятиліть залишалися в Японії незмінними, і поступово *підвищувати рівень оплати праці.*
- *Завдяки заохоченню та високому рівню зарплати й соціальних гарантій подолати «відплив умів» до країн,* де японським талантам пропонують значно вигідніші умови.
- *Позбутися нерівності для жінок у трудовій діяльності та в рівні зарплати, порівняно із чоловіками.* У країні втілюється розрахована до 2030 р. урядова програма щодо створення для японок рівних із чоловіками можливостей для участі в трудовій діяльності, зі збільшення кількості й посилення ролі жінок на керівних посадах, зокрема в уряді країни.

4. Зовнішньополітичні пріоритети Японії

У перші десятиліття після Другої світової війни зовнішня політика Японії полягала в поверненні країни до міжнародного співтовариства завдяки укладенню мирних договорів, відновленні дипломатичних відносин і прийнятті в ООН та інші міжнародні організації, налагодженні відносин з іншими країнами. Невирішеними питаннями післявоєнного врегулювання для Японії була відмова ССРСР укласти з нею мирний договір і повернути незаконно окуповані території, а також налагодження відносин із комуністичними Китаєм і Північною Кореєю. У світовому рейтингу конкурентоспроможності, який складає Всесвітній економічний форум, Японія завжди входила до першої десятки світових лідерів. Економіка країни є третьою за величиною і поступається тільки США

та Китаю. У XXI ст. Японія, діючи узгоджено зі Сполученими Штатами, іншими країнами НАТО й державами Європейського Союзу, має важливе значення у світі та впливає на світову політику.

Свідчення

- Ознайомтеся з експертною оцінкою військового потенціалу та міжнародного впливу Японії. Чому, на вашу думку, японський уряд віддає перевагу зміцненню оборони країни, а не нарощуванню наступальних озброєнь?

«Багато років Японія належить до п'ятірки світових лідерів за обсягом оборонних витрат, хоча насправді ці витрати не перевищують 1 % ВВП. Крім наступальної зброї, кількісні та якісні показники оборонного потенціалу Японії перевершують військові можливості багатьох країн. Щодо політичної складової, то Японія, не будучи постійним членом Ради Безпеки ООН, частіше за інших обиралася його тимчасовим членом. Крім того, Японія є членом численних регіональних і глобальних організацій».

Ларс Гангстрем, шведський дослідник (Japan's China policy: a relational power analysis. London and New York: Routledge, 2005. P. 251)

Наріжним каменем зовнішньої політики Японії залишається стратегічне партнерство зі США. Обидві країни діють суголосно щодо стримування Китаю, чиї потужність та амбіції зростають. Сили самооборони Японії беруть дедалі активнішу участь у міжнародних миротворчих операціях під прапором ООН.

Оскільки ССРС відмовився підписати Сан-Франциський мирний договір із Японією, залишається невирішеним територіальне питання щодо *Північних територій* (чотирьох островів, які були незаконно окуповані ССРС у 1945 р., а нині їхню окупацію здійснює Росія).

Щорічно 7 лютого в Японії відзначають День Північних територій, вимагаючи від Росії припинити окупацію островів, на які поширюється суверенітет Японії.

Японія визнала незалежність України в грудні 1991 р., і відтоді наші країни розвивають взаємовигідні відносини.

Японські Північні території

Пріоритети зовнішньої політики Японії в першій чверті XXI ст.

Оборонний союз зі Сполученими Штатами Америки, який більшість японців вважає гарантією безпеки й територіальної цілісності країни.

Японія мусить зважати на посилення світових позицій Китаю. Для обох країн важливим є діалог із проблемних питань, щоб запобігти виникненню конфліктів.

Японії доводиться зважати на інтеграційні процеси в Тихоокеанському регіоні. У XXI ст. країна зіткнулася з настороженістю своїх сусідів, насамперед Китаю, через посилення Японією обороноздатності й активізацію зовнішньої політики. Це спонукає Японію поглиблювати співпрацю із сусідніми країнами, демонструючи миролюбність.

Відносини з Китаєм, Північною Кореєю та Південною Кореєю. Повернення Північних територій, окупованих Росією.

Свідчення

- Проаналізуйте наведені нижче документи. Який висновок на їхній підставі можна зробити про рівень українсько-японських відносин, зокрема у складні для нашої країни часи відбиття російської агресії?

1. «Із самого початку російської агресії... Японія однозначно стала на нашу сторону. ...Понад 80 % японців абсолютно й беззастережно підтримують політику уряду щодо України. Японія вперше із часів Другої світової війни (!) передала захисне зброяння для Збройних сил України: бронезилети, шоломи тощо. Були дуже великі пакети допомоги нашій Службі з надзвичайних ситуацій, пожежникам... Була також допомога продуктами харчування; з Японії в Україну взимку було направлено понад тисячу генераторів тощо».

Сергій Корсунський, надзвичайний і повноважний посол України в Японії (Кінець пацифізму? Посол України — ексклюзивно про підтримку Японії // «Українська правда». 29 квітня 2023 р.)

2. «Верховна Рада України: заявляє про підтримку позиції Японії щодо її Північних територій; визнає, що зазначені території продовжують перебувати під окупацією Російської Федерації; закликає міжнародне співтовариство продовжити вживати всіх можливих заходів для договірно-правового оформлення статусу Північних територій Японії».

(Звернення Верховної Ради України до міжнародного співтовариства щодо Північних територій Японії від 7 жовтня 2022 р. // «Голос України». 8 жовтня 2022 р.)

3. «...постановляю:

1. Україна підтверджує свою повагу до суверенітету й територіальної цілісності Японії, уключно з її Північними територіями, які продовжують перебувати під окупацією Російської Федерації.

2. Кабінету Міністрів України... у своїй діяльності виходити з позицій, що Північні території, зазначені в статті 1 цього Указу, є невід'ємною частиною суверенної території Японії».

(Указ Президента України № 692/2022 «Про питання Північних територій Японії» від 7 жовтня 2022 р. — <https://www.president.gov.ua/documents/6922022-44369>)

Основні події

1947 р. — ухвалення конституції Японії.

1950–1970-ті роки — японське «економічне диво».

Заняття та завдання

1. Охарактеризуйте післявоєнне становище Японії.
2. Які, на вашу думку, чинники забезпечили високі темпи економічного розвитку Японії в післявоєнний період?
3. Жодна країна до того часу не досягла такого зростання виробництва та соціального рівня життя, як це вдалося Японії в період 1950–1975 рр. Завдяки чому Японії вдалося здійснити «економічне диво»?
4. Порівняйте японське «економічне диво» з післявоєнним економічним піднесенням у Німеччині й Італії. У чому, на вашу думку, проявились особливості японського «економічного дива»?
5. Чи вважаєте ви, що певні складники економічного відновлення Японії актуальні для українського суспільства та можуть бути застосовані для майбутньої відбудови України? Обґрунтуйте вашу точку зору.
6. Назвіть характерні ознаки внутрішньої політики Японії наприкінці ХХ — у першій чверті ХХІ ст.
7. Як ви вважаєте, яку роль у досягненні країною вражаючих економічних результатів відіграла її миролюбна зовнішня політика?
8. Які нові прояви у внутрішній і зовнішній політиці притаманні Японії в першій чверті ХХІ ст.?
9. Знайдіть у відкритих джерелах інформацію про нинішній стан українсько-японських відносин. Наскільки важливим є, на вашу думку, для обох держав співробітництво?

§ 14. Китай

Пригадайте

- Пригадайте з курсу географії основні чинники, що визначають місце КНР у світі й Азійсько-Тихоокеанському регіоні, а також у міжнародному поділі праці. Охарактеризуйте зовнішні економічні зв'язки Китаю, зокрема з Україною.
- Якими були наслідки революційної війни 1925–1927 рр. за об'єднання Китаю?
- Пригадайте причини протистояння між Комуністичною партією Китаю та Гоміньданом, яке призвело до громадянської війни.
- Яке значення для відсічі японським агресорам мало утворення Об'єднаного фронту гоміньданівців і комуністів?
- Який внесок зробив китайський народ у перемогу союзників у Другій світовій війні?

1. Проголошення Китайської Народної Республіки (КНР)

У міжвоєнний період і під час Другої світової війни в Китаї ішла боротьба як проти японської окупації, так і між Комуністичною партією Китаю (КПК) і Гоміньданом («Народною партією»). Упродовж 1931–1945 рр. обидві політичні сили країни формально виступали єдиним фронтом проти японських загарбників. Однак після поразки Японії війна між ними поновилася. До 1949 р. Народно-визвольна армія Китаю (НВАК) — армія комуністів — зайняла більшу частину території країни. Лідер Гоміньдану Чан Кайши зі своїм урядом і залишками війська перебрався на острів Тайвань та оголосив про створення там Китайської Республіки. Водночас у Пекіні лідер комуністів **Мао Цзедун** у жовтні 1949 р. проголосив Китайську Народну Республіку (КНР).

Особистості

Мао Цзедун (1893–1976) — один із засновників Комуністичної партії Китаю. Учасник Другої світової війни. Вів визвольну війну проти японської окупації, яка завершилася проголошенням Китайської Народної Республіки (КНР) і встановленням комуністичного режиму в Китаї. Багаторічний керівник Компартії та уряду КНР.

2. «Великий стрибок», комуни

На початку 1950-х років китайські комуністи розпочали масштабні економічні та соціальні перетворення, копіюючи досвід СРСР. Для пропагування своїх планів і дискредитації Чан Кайши й інших націоналістів комуністи взяли під контроль усі ЗМІ. Оскільки Китай був аграрною країною, то насамперед потрібно було вирішити земельне питання. Унаслідок земельної реформи багатьох поміщиків знищили, а їхню землю роздали безземельним селянам. Кампанія з «придушення контрреволюції» супроводжувалася публічними стратами колишніх чиновників Гоміньдану, підприємців, співробітників західних компаній та представників інтелігенції, звинувачених у нелояльності до КПК. Загалом у процесі земельної реформи загинуло кілька мільйонів осіб, а ще кілька мільйонів було відправлено до «трудових таборів», де чимало з них також загинуло.

Свідчення

- Ознайомтеся з висловленнями Мао Цзедуну. Як вони характеризують китайського лідера? Пригадайте, хто ще з тоталітарних правителів ХХ ст. висловлювався в такому ж дусі.

«Усі “крайнощі” мають революційне значення. Якщо коротко, то кожне село потребує короткочасного періоду терору... Не перегнеш — не впрямиш».

Мао Цзедун (Селянський рух у провінції Хунань // Вибрані твори. М., 1952. Т. 1. С. 44)

Невдовзі розпочалася суцільна колективізація села, а також кампанія з ліквідації неписьменності. Прикриваючись боротьбою з корупцією, влада відбирала майно в заможних громадян і знищувала політичних опонентів. У період терору робітники доносили на своїх керівників, дружини зрікалися чоловіків, батьки — дітей, звинувачених у ворожих щодо влади намірах. Жертвами цієї кампанії стали кілька сотень тисяч людей, ще більше було відправлено до «трудових таборів», деякі люди вчиняли самогубство.

Зовнішня політика Китаю на початку 1950-х років ознаменувалась участю в Корейській війні проти сил Організації Об'єднаних Націй на чолі зі США. За три роки війни загинув майже мільйон китайських «добровольців».

Зосередивши у своїх руках усю повноту влади, КПК почала втілювати в життя *перший п'ятирічний план (1953–1958)*. За сприяння СРСР було збудовано нові промислові підприємства, покращилося сільське господарство. Після смерті Сталіна, коли в СРСР розпочалася кампанія з викриття культу його особи, відносини між двома країнами різко погіршилися.

Усередині країни Мао Цзедун ініціював політичну кампанію під назвою «*сто квітів*»: китайці мали викривати недоліки та їхніх винуватців або тих, хто саботував накази влади. Однак сталося неочікуване: під вогонь критики потрапили КПК й особисто Мао Цзедун. Кампанія швидко завершилася і розпочалася нова, з не менш романтичною назвою «*тисяча кольорів*» — виявлення тих, хто критикував КПК та її лідера. За час кампанії було знищено понад пів мільйона осіб.

Результати першої п'ятирічки спонукали Мао Цзедуну запланувати в другій п'ятирічці (1958–1962) «*великий стрибок*». Через півтора десятиліття КНР мала досягти рівня розвитку Великої Британії.

З ініціативи Мао Цзедуну в 1958 р. комуністи проголосили *курс «трьох червоних знамен»*: після трьох років наполегливої боротьби домогтися якісних змін у найбільших районах Китаю. Гасло кампанії: «Три роки наполегливої праці — 10 тисяч років щастя».

Усе міське й сільське населення об'єднали в *народні комуні*, які мали не тільки прогодувати себе, а й забезпечити високі врожаї для держави та виробляти промислові товари, рити канали тощо. Комуні були організовані за принципом військових поселень і мали власні спільні кухні, їдальні, дитячі садки. Через місяць після ухвалення рішення про створення народних комун було офіційно повідомлено про вступ до них усіх селянських господарств. Майже 100 млн селян зігнали для риття осушувальних каналів; нікому було обробляти поля.

Одним з основних складників політики «великого стрибка» (1958–1960) стала «боротьба за сталь». Чавунною лихоманкою були охоплені не тільки міста, а й села. По всій країні нашвидкуруч споруджували примітивні печі, у яких переплавляли все, що містило метал, аж до металевого посуду й інших предметів домашнього вжитку. Однак чавун, виплавлений у цих печах, був низької якості.

Через два роки стало очевидно, що політика «великого стрибка» повністю провалилася: було змарновано багато тонн руди, сільськогос-

подарські угіддя занедбано. Як наслідок, до весни 1959 р. запаси зерна вичерпалися. У країні розпочався голод, жертвами якого стали майже 45 млн осіб.

Мао Цзедун позбувся посади голови КНР, але залишився головою Компартії Китаю. За кілька років він узяв реванш і знищив своїх опонентів у партії. Щоб відволікти увагу народу від ситуації в країні, відновились артилерійські обстріли націоналістів із Гоміньдану, лунали погрози до США та гучні заяви про намір «звільнити Тайвань».

Через насильницьку китаїзацію наприкінці 1950-х років, унаслідок якої тисячі тибетців разом зі своїм духовним лідером далай-ламою перетнули індійський кордон, погіршилися відносини з Індією. Оскільки СССР підтримав у цій ситуації Індію, напруження у відносинах між Пекіном і Москвою посилилося. У 1960-х роках КНР і СССР змагалися за політичний вплив на комуністичні партії в країнах Азії, Латинської Америки й Африки. Після збройного інциденту на советсько-китайському кордоні відносини між найбільшими комуністичними державами світу остаточно зіпсувалися і підтримувалися суто формально.

3. «Культурна революція»

У середині 1960-х років Мао Цзедун звинуватив інтелігенцію в обуржуазненні, у бюрократизації за советським зразком і розпочав «велику пролетарську культурну революцію» (1966–1976). У ній він покладався на радикально налаштовану молодь: учнів шкіл, студентів, молодих партійних активістів. З них було сформовано загони *хунвейбінів* («червоних вартових») чисельністю до 20 млн осіб. Хунвейбіни переслідували викладачів та інтелектуалів за «недостатню відданість товаришеві Мао», «схиляння перед буржуазним Заходом» і «контрреволюційну діяльність», спалювали «недостатньо комуністичні» книжки.

Рух хунвейбінів невдовзі перетворився на полювання на людей, стали масовими тортури й убивства. Загинули мільйони людей, розпочався господарський безлад. У розпал «культурної революції» Мао Цзедун несподівано наказав армії розправитися з хунвейбінами. Він вважав, що вони виконали свою роботу й потреба в них зникла. «Культурна революція» закінчилася в 1976 р. зі смертю Мао Цзедуна. Останнім її актом був арешт провідників «культурної революції» — так званої «банди чотирьох», до якої зарахували й удову вождя.

У сучасному Китаї «культурну революцію» оцінюють як десятиліття безладу, один із похмурих періодів у новітній історії країни. Сотні тисяч, якщо не мільйони (офіційні дані відсутні), китайців, зокрема інтелігенції, було фізично й морально скалічено або знищено. Також терор негативно позначився на освіті й культурному житті Китаю.

- Перегляньте відеосюжет німецької телерадіокомпанії «Deutsche Welle» про китайську «культурну революцію». Чому, на вашу думку, у сучасному Китаї намагаються не згадувати про цю сторінку національної історії?
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/146.html>

- Розгляньте ілюстрації. Яке враження справило на вас ототожнення зображених на плакаті дій погромників із поняттям «культура»?

Пропагандистський плакат із зображенням хунвейбіна. 1960-ті роки

Спалення «неправильних» книжок під час «культурної революції». 1960-ті роки

4. Культ особи Мао Цзедуна

Одним із важливих чинників «культурної революції» був культ особи Мао Цзедуна. Як і в Советському Союзі за правління Сталіна, уся влада зосереджувалася в руках однієї людини. Мао Цзедун був поза критикою, багатомільйонними тиражами видавали «Червону книжечку» кишенькового формату з його висловленнями, яку мусили мати всі комуністи.

- Розгляньте ілюстрації. Чи правомірно, на вашу думку, стверджувати, що авторитаризм і культ особи вождя — взаємопов'язані явища? Наведіть приклади з інших країн, які підтверджують чи спростовують таке твердження.

Плакат часів «культурної революції». 1960-ті роки

Китайська молодь вивчає «Червону книжечку» Мао Цзедуна. 1960-ті роки

Наближені до Мао Цзедуна партійні чиновники формували культ особи, оголосивши про появу особливої комуністичної ідеології — *маоїзму*. Охочих зробити собі на цьому кар'єру не бракувало: з'являлися панегірики в газетах і журналах, створювали книжки, картини, сим-

фонії та балети, споруджували численні прижиттєві пам'ятники. Зображення Мао Цзедуна були всюди: у приватних помешканнях, на робочих місцях, площах, у скверах. Після розгрому «банди чотирьох» ажіотаж навколо Мао Цзедуна вщухнув. Нині період його керівництва оцінюють у Китаї неоднозначно. Мао Цзедуна досі вважають героєм громадянської війни та війни з японцями, сильним правителем і харизматичною особистістю. На центральній площі Пекіна встановлений мавзолей із забальзамованим тілом Мао Цзедуна, його портрет зображений на китайських банкнотах тощо. Однак ніхто не хоче повернення тих часів і порядків.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет «Мао Цзедун» із серії «Диктатори». Паралелі з якими іншими диктаторами ХХ ст. ви можете провести?
- Чим культ особи в комуністичному Китаї відрізнявся від культу особи диктаторів в інших країнах?

5. Трансформаційні процеси в Китаї

Після смерті Мао Цзедуна в Китаї розпочались економічні реформи, які сприяли розвитку підприємництва та залученню іноземних інвестицій, підвищенню рівня життя населення, зокрема міського. Наприкінці 1980-х років унаслідок внутрішньопартійної боротьби в КПК реформи були частково скасовані й відбулася спроба повернення до жорсткої централізованої економіки, а також іще більшого обмеження демократичних свобод. Навесні 1989 р. на площі Тяньаньмень у м. Пекіні пройшли акції протесту китайських студентів, які підтримали в інших містах країни. На початку червня армія жорстоко придушила виступ. Загибло понад тисячу осіб, десятки тисяч опинилися за ґратами.

Ситуація в країні погіршилася, після чого до влади повернувся популярний у народі *Ден Сяопін*. Він рішуче взявся за реформи, не побоюючись звинувачень щодо їхнього капіталістичного спрямування. Влада Ден Сяопіна базувалася лише на його авторитеті та популярності в народі, адже керівних посад ні в партії, ні в державних органах влади він не обіймав. Ден Сяопін розпочав реалізацію програми «чотирьох модернізацій» — реформування сільського господарства, промисловості, науки й оборони.

Особистості

Ден Сяопін (1904–1997) — китайський політик і реформатор, діяч Комуністичної партії Китаю. Учасник Другої світової війни. Репресований у період «культурної революції», згодом реабілітований. Був фактичним правителем Китаю з кінця 1970-х років.

Наприкінці 1970-х років Китай перебудував економіку й почав залучати до країни іноземний капітал, насамперед китайців, які про-

живали за кордоном. Ден Сяопін був прагматиком і тому обмежив вплив комуністичної ідеології на економічну політику. Саме йому належить крилатий вислів: «Байдуже, якого кольору кішка, аби вона ловила мишей».

Завдяки ринковим реформам, заснованим на індивідуальній ініціативі та підприємстві, у Китаї скоротилися масштаби бідності й поступово зріс рівень доходів. В останнє двадцятиліття минулого століття Китай намагався поєднати централізоване планування з ринковими механізмами підвищення продуктивності праці. Ден Сяопін навіть проголосив курс на створення соціалістичної ринкової економіки.

Утілення програми «чотирьох модернізацій» Ден Сяопіна

Модернізація сільського господарства

- Відмирання комун;
- надання селянам самостійності в господарських питаннях;
- приватизація сільського господарства;
- реальні доходи селян подвоїлися; країна забезпечила себе основними продуктами.

Модернізація промисловості

- Скорочення централізованого планування та розподілу ресурсів, розширення господарської самостійності державних підприємств;
- зняття обмежень на зростання зарплати;
- значне збільшення кількості приватних підприємств;
- самостійність виробників у реалізації товарів і розподілі прибутків;
- вільні ціни на продукцію приватного сектора;
- залучення іноземних інвестицій, створення вільних економічних зон;
- створення спільних з іноземцями підприємств, залучення іноземних позик і пільгових кредитів від Світового банку й Міжнародного валютного фонду; вступ до Світової організації торгівлі;
- зростання експорту й збільшення валютних надходжень.

Модернізація науки й технологій

- Державне фінансування освіти й науки;
- збільшення зарплати вченим, учителям, навчання студентів за кордоном;
- відновлення шанобливого ставлення до інтелігенції;
- урахування освітнього рівня при призначенні на посади;
- запозичення, розроблення та впровадження досягнень науки й технологій.

Модернізація військової галузі

- Суттєве скорочення військових витрат;
- скорочення майже на дві третини китайської армії;
- часткове переведення військової промисловості на випуск «мирної» продукції;

- нова військова доктрина: особлива увага до технічного переоснащення; наявність ядерної зброї та балістичних ракет.

6. Китай на межі XX–XXI ст.

Реформи, започатковані Ден Сяопіном, продовжували втілювати й після його смерті. У першій чверті XXI ст. державними пріоритетами Китаю залишаються: приватизація збиткових державних підприємств, удосконалення системи пенсійного забезпечення працівників, створення доступної системи охорони здоров'я, підвищення доходів сільсько-го населення, посилення ролі внутрішнього ринку в забезпеченні економічного зростання країни. Завдяки успішному здійсненню програми «чотирьох модернізацій» китайське керівництво суттєво зміцнило становище країни.

Упродовж багатьох десятиліть уряд стримував народжуваність («одна родина — одна дитина»). Нині, коли рівень життя населення зріс, цю заборону скасовано. Згідно з прогнозом ООН, чисельність населення Китаю поступово скорочуватиметься і в середині XXI ст. становитиме 1,3 млрд осіб. Водночас зменшиться чисельність робочої сили, адже кожний третій житель Китаю буде старший 65-ти років.

У першій чверті XXI ст. Китай став другою після США економікою світу, обігнавши свого головного конкурента — Японію. Китайська економіка доволі легко пережила світову економічну кризу на початку тисячоліття. Експерти припускають, що із часом Китай може обігнати США, зокрема за рівнем купівельної спроможності.

Важливим питанням внутрішньої політики Китаю залишаються відносини з автономним Гонконгом (Сянганом). Після того як наприкінці XX ст. Велика Британія передала його Китаю, відносини між КНР і Гонконгом ґрунтувалися на принципі «одна країна, дві системи». У Гонконзі перемогла «революція парасольок» — протести проти спроб китайської влади вплинути на кандидатів на місцевих виборах. Невдовзі там провели обшуки й заарештували демократичних активістів.

Керівництво Китаю, очолюване *Сі Цзіньпіном*, розробило програму, що передбачає «відродження китайської нації» у два етапи: до сторіччя КПК (2021) — досягнення рівня «середньої заможності»; до сторіччя КНР (2049) — уключення до когорти розвинених держав світу.

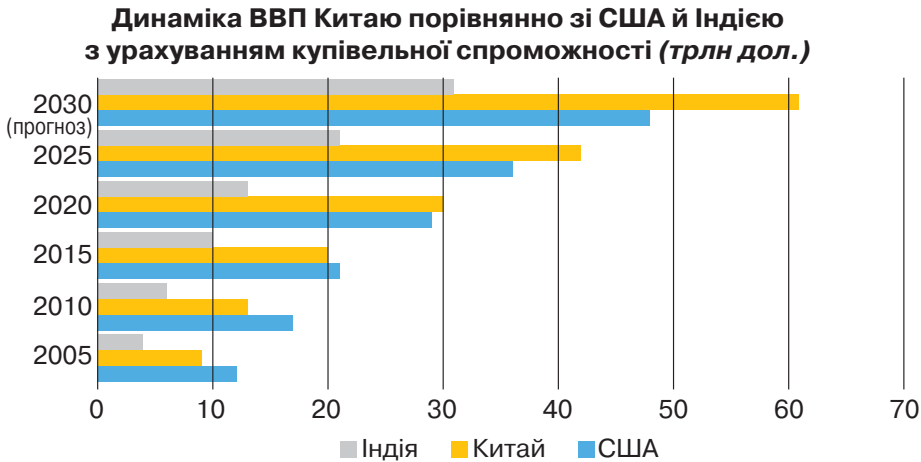
Свідчення

- Пригадуючи історичний шлях Китаю, у який, на вашу думку, період історії країна перебувала на «вершині світу»? Чи був насправді такий період?

«До 2050 року, через два століття після опіумних воєн, які занурили “Середнє царство” в період болю та сорому, Китай збирається відновити свою могутність і знову піднятися на вершину світу».

«Сінхуа», державне інформаційне агентство КНР (Milestone congress points to new era for China, the world — China. Chinadaily.com.cn)

- На підставі показників діаграми зробіть узагальнений висновок про темпи економічного зростання Китаю у XXI ст.

Складено за матеріалами видання «Economist Intelligence Unit»
(<https://www.economist.com/topics/economist-intelligence-unit>)

7. Сучасна геостратегія КНР

У своїх зовнішньополітичних заявах першої чверті XXI ст. Китай наголошує на зацікавленості в побудові «суспільства спільної долі», на важливості глобальної продовольчої безпеки, на проблемах країн, що розвиваються, і виступає за підписання договору про незастосування ядерної зброї. Нині китайська зовнішня політика знаходиться на стадії глобального суперництва КНР зі США.

Комуністична партія Китаю реалізує амбітний проєкт, щоб переписати правила глобального порядку в Азії та далеко за її межами. Китай прагне не просто стати супердержавою, його мета — стати наддержавою — геополітичним Сонцем, навколо якого обертатиметься світова система. У першій чверті XXI ст. прагнення Китаю переупорядкувати світ посилилося.

Засади зовнішньополітичної стратегії КНР

Відновити «історичний» Китай, повернувши території, утрачені в попередні епохи внутрішніх потрясінь і зовнішньої агресії. За задумом, карта Китаю має включати повністю інтегровані в КНР Гонконг і Тайвань. КНР має невирішені прикордонні суперечності з деякими країнами — від Індії до Японії; претендує на контроль над 90 % Південнокитайського моря — одного з найбільш комерційно важливих водних шляхів світу.

Створити регіональну сферу впливу, у якій домінував би Китай, а США були б витіснені на узбіччя. Отже, економіка морської Азії була б зорієнтована на КНР, а не на США.

Досягнення глобальної першості; зростаючому й могутньому Китаю некомфортно існувати у світовому порядку, очолюваному США.

Основні події

1958–1960 рр. — «великий стрибок».

1958–1961 рр. — курс «трьох червоних знамен».

1966–1976 рр. — «культурна революція».

1979 р. — початок «чотирьох модернізацій» Ден Сяопіна.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте внутрішню політику Компартії Китаю в перші роки після проголошення КНР.
2. Розкрийте сутність і наслідки реалізації курсу «трьох червоних знамен».
3. Якими були наміри та якими виявилися наслідки «великого стрибка» в Китаї?
4. Охарактеризуйте причини, особливості та наслідки «культурної революції».
5. Складіть політичний портрет Ден Сяопіна.
6. Охарактеризуйте «чотири модернізації» Ден Сяопіна та їхнє значення для країни.
7. Назвіть і коротко охарактеризуйте трансформаційні процеси у внутрішній та зовнішній політиці Китаю на межі ХХ–ХХІ ст.
8. Якими є геополітичні амбіції сучасного Китаю? Чи має, на вашу думку, країна необхідні ресурси для реалізації своїх стратегічних планів?
9. Знайдіть у відкритих джерелах інформацію про те, яку позицію зайняв Китай щодо російської агресії проти України. Як ви вважаєте, чим зумовлена така позиція Китаю та як ви її оцінюєте?

§ 15. Індія

Пригадайте

- Пригадайте з курсу географії основні чинники, які визначають місце Індії у світі та регіоні, у міжнародному поділі праці, особливості структури індійської економіки, зовнішні економічні зв'язки. Як розвиваються міжнародні зв'язки Індії, зокрема з Україною?
- Які характерні ознаки й принципи гандизму?
- Які права здобула Індія за Британським парламентським актом 1919 р.?
- Якими були причини, яких форм набували та яких результатів досягли кампанії громадянської непокори в Індії в 1920–1921, 1930 і 1932 рр.?
- Який зв'язок існував між трьома кампаніями громадянської непокори й Актом про управління Індією 1935 р.?

1. Утворення Республіки Індія та Пакистану

Під час Другої світової війни чимало індійців очікували поразки Великої Британії як запоруки звільнення своєї країни від британського панування. Тому поразка Японії, яку вважали тактичним союзником проти англійців, стала для провідної політичної сили країни — Індійського національного конгресу (ІНК) — сигналом для активізації дій.

До того ж, ослаблена війною, заклопотана першими післявоєнними виборами до парламенту, Британія була неспроможна на дії у відповідь.

Поштовхом до масових антибританських виступів стали судові процеси над офіцерами Індійської національної армії, яку створив в окупованій японцями Бірмі керівник національної боротьби бенгальського народу *Субхас Чандра Бос*. Індійська громадськість сприймала Боса та його прибічників як борців за національну незалежність.

Однак ситуація була непростюю і в самій Індії, де індуїсти й мусульмани не дійшли згоди щодо форми держави, яка постане після здобуття незалежності. Для Всеіндійської мусульманської ліги найважливішим був релігійний чинник, тому вона ставилася до ІНК вкрай негативно. Проте саме ІНК очолив національний рух у масштабах усієї країни.

У лютому 1946 р. в м. Бомбеї повстали моряки-індійці, яких підтримало цивільне населення. Це насторожило лейбористський уряд Британії. Проти демонстрантів застосували зброю, унаслідок чого сотні людей було вбито й понад півтори тисячі поранено.

Уже на початку повстання британський уряд відправив до Індії делегацію для переговорів про надання індійцям самоуправління. На початку травня опублікували «Білу книгу про Індію» — декларацію британської делегації, у якій було викладено план конституційного устрою країни. Після від'їзду делегації ситуація в Індії погіршилася через посилення ворожнечі між Мусульманською лігою та ІНК.

Ця ворожнеча завершилася відмовою Всеіндійської мусульманської ліги від співробітництва з ІНК. Лідери ліги оголосили про початок боротьби за створення Пакистану, тобто за виокремлення мусульманських провінцій у самостійну державу. Боротьба перетворилася на погроми, улаштовані в багатьох районах Західного Бенгалу, Пенджабу, Біхару. Релігійна ворожнеча посилювалася ще й тому, що представники різних віросповідань належали до різних каст. Політична ситуація в Індії переконала британський уряд у тому, що втримати контроль над країною мало ймовірно.

На початку липня 1947 р. було оприлюднено законопроект «Про передання влади в Індії», який журналісти назвали «*планом Маунтбеттена*» (за прізвиськом нового віцекороля Індії). План передбачав поділ країни за релігійною ознакою на два домініони: Індію та Пакистан. Питання про входження провінцій до складу Пакистану передавали на розсуд місцевих законодавчих зборів. Правителям князівств запропонували або приєднатися до Індії чи Пакистану, або оголосити про свою незалежність. Законопроект схвалили британський парламент, а також дві найбільші партії Індії. Того ж місяця «Акт про незалежність Індії» підписав король Великої Британії Георг VI.

15 серпня 1947 р. акт набув чинності й на політичній карті світу з'явилися дві нові держави: Індія та Пакистан. Обидві вони належали до Британської співдружності націй, що об'єднувала Велику Британію та її колишні колонії. Восени 1949 р. було ухвалено конституцію Індії, а на початку наступного року країну проголосили республікою. Політична система Індії наслідує британський зразок — президент країни має обмежені повноваження, а основна влада зосереджена в руках під-

звітної нижньої палати парламенту прем'єр-міністра, призначеного на цей пост за результатами парламентських виборів.

2. Конфесійне протистояння в регіоні

Упродовж трьох років між двома новоутвореними державами було поділено князівства, які раніше утворювали Індійський союз: з десятків князівств відійшло до Пакистану, а понад пів тисячі — до Індії. Розпочалося взаємне переселення: мусульмани перебиралися до Пакистану, а сикхи, індуїсти та ін. — до Індії. Переселення супроводжували погроми й пограбування, що призвело до загибелі пів мільйона людей.

Щоб стримати хвилю насилля, моральний авторитет Магатма Ганді оголосив голодування і виступив за поступки Пакистану, який вимагав від Індії грошового відшкодування для підтримання переміщених осіб. Виплата в 1948 р. урядом Індії такого відшкодування обурила радикально налаштованих індусів, і невдовзі Ганді вбив релігійний фанатик.

Свідчення

- Як ви вважаєте, чи були повноваження, надані Індії, повноваженнями незалежної держави?

«Починаючи з 15 серпня 1947 р. в Індії будуть утворені два незалежні домініони — Індія та Пакистан. ...Генерал-губернатор кожного з незалежних домініонів матиме право від імені Його величності давати згоду на будь-який закон, виданий законодавчою владою домініону, і трактувати положення якогось акта настільки широко, наскільки це допускають укази Його величності».

З Акта про незалежність Індії від 18 липня 1947 р. (http://www.legislation.gov.uk/ukpga/1947/30/pdfs/ukpga_19470030_en.pdf)

Установлення кордону між Індією та Пакистаном стало міною сповільненої дії. Наприклад, мусульманське населення одного з князівств тільки на четвертий день дізналося, що стало громадянами не мусульманського Пакистану, а індуїстської Індії, бо так вирішив їхній магараджа (князь).

Згодом в Індії поширився релігійний рух *сикхів*, які становили більшість населення штату Пенджаб. Радикальні організації сикхів виступили за відокремлення Пенджабу від Індії і створення окремої сикхської держави Халістан.

3. Індія за урядування Індійського національного конгресу.

Індіра Ганді

Наприкінці 1951 р. відбулися перші вибори до парламенту країни, на яких перемогла партія Індійський національний конгрес. Її представник *Джавахарлал Неру* сформував уряд, який розпочав у країні соціально-економічні перетворення. Упродовж другої половини ХХ ст., за винятком коротких періодів у 1970-х і 1980-х роках і кількох місяців у середині 1990-х років, влада в Індії належала ІНК.

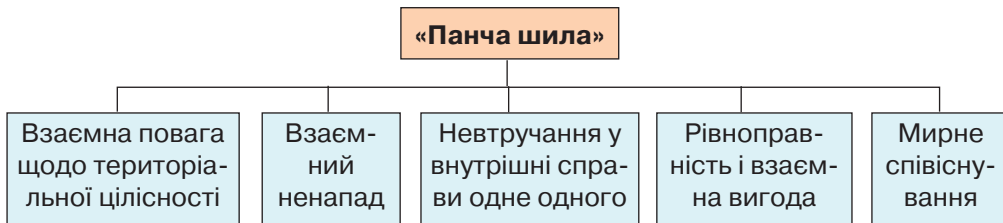
Проблемою, яка потребувала нагального вирішення, була земельна. Унаслідок проведеної урядом аграрної реформи більше половини помі-

щицьких земель отримали нових господарів. Це послабило соціальне напруження в селах, поживавило сільськогосподарське виробництво.

Відбувалися реформи й у промисловості. Уряд узяв курс на розвиток важкої промисловості, зокрема металургійних і машинобудівних заводів. Як висловився Джавахарлал Неру, «важка промисловість — це синонім розвитку».

У зовнішній політиці Індія проводила курс «позитивного нейтралітету», неприєднання до військово-політичних блоків на підставі принципів мирних відносин («панча шила»).

- Ознайомтеся з принципами «панча шила». Наскільки вони співзвучні з ученням Магатми Ганді?

На початку 1960-х років індійські війська звільнили колонію Гоа на заході Індії, що належала Португалії. Натомість погіршились індійсько-китайські відносини. Через репресії китайського керівництва проти національного руху народів Тибету й буддизму до Індії втік далай-лама, духовний лідер Тибету, і тисячі його прибічників. Китайська армія вторглася до гірських областей Індії та зайняла частину території країни.

Після смерті Джавахарлала Неру в середині 1960-х років спалахнула індо-пакистанська війна. Наступницею на посаді голови уряду стала його донька **Індіра Ганді**, яка керувала країною із середини 60-х до середини 70-х років ХХ ст. За її прем'єрства уряд занадто захопився одержавленням економіки на шкоду приватному підприємництву, що сповільнило економічний розвиток країни.

Особистості

Індіра Ганді (1917–1984) — індійська політичка, перша жінка прем'єр-міністерка Індії (з 1966 р.). Донька Джавахарлала Неру — сподвижника Магатми Ганді. Закінчила Оксфордський університет. Повернулася на батьківщину в 1941 р. Наприкінці 1950-х років її обрали головою правлячої партії Індійський національний конгрес (ІНК). Після смерті чоловіка в 1960 р. залишила посаду. Згодом була призначена міністеркою інформації, обрана прем'єр-міністеркою.

З іншого боку, уряд ІНК успішно здійснив «зелену революцію»: захоплення аграрного підприємництва, посилене фінансування сільсько-

господарського виробництва, упровадження новітніх методів обробітку землі. Це допомогло забезпечити країну зерном і не залежати від імпорту хліба. Щоправда, серйозними проблемами були стрімке зростання населення, мільйони біженців зі Східної Бенгалії, яких переслідувала влада мусульманського Пакистану, і безробіття.

Складною була й зовнішньополітична ситуація. У 1971 р. Індія перемогла Пакистан у двотижневій війні. Унаслідок цієї перемоги на території Східної Бенгалії утворилася нова держава — Бангладеш. Однак війна спустошила державну скарбницю, що погіршило становище населення і бізнесу. У партії стався розкол, і частина впливових діячів ІНК навіть спробувала виключити Індіру Ганді з партії. У відповідь вона ввела в країні надзвичайний стан і внесла зміни до конституції, які дали їй можливість зосередити владу у своїх руках. Невдоволення населення надзвичайним станом і прагненням уряду впровадити програму обмеження народжуваності зрештою призвели до поразки ІНК на виборах і відставки Індіри Ганді.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет «Індіра Ганді: історія правління дивовижної жінки в Індії». Якою людиною і політикинею постає в ньому Індіра Ганді, який її внесок у зміцнення незалежної Індії?
- Кого з відомих історичних чи сучасних жінок — політиків і державних діячок — ви можете поставити на один щабель з Індірою Ганді?

На початку 1980 р. Індіра Ганді все ж повернулася до влади. У внутрішній політиці вона зіткнулася з релігійними й етнічними конфліктами. Сикхські сепаратисти в штаті Пенджаб застосували насильство, щоб домогтися від уряду визнання провінції незалежною державою. У 1982 р. вони захопили Золотий храм у місті Амрітсар — найбільшу святиню сикхів — і перетворили його на фортецю. Улітку 1984 р. Індіра Ганді наказала армії атакувати Золотий храм і витіснити з нього сепаратистів. Під час бойових дій будівля храму була дуже пошкоджена, кілька сотень сикхів убили. Менше ніж через пів року Індіру Ганді вбили її сикхські охоронці, які помстилися за атаку на Золотий храм. Прем'єр-міністром і лідером ІНК став її син.

ІНК ще якийсь час залишалася найбільшою парламентською партією, однак це не врятувало її від поразки на наступних виборах. У першій чверті XXI ст. партія має достатньо прихильників, але більше не домінує в індійській політиці.

4. Індія в першій чверті XXI ст.

Сучасна Індія — сьома за площею демократична країна з найвищою густиною населення у світі. У 2023 р. вона стала лідером за чисельністю населення. В останні роки Індія перетворилася на країну зі зростаючою великою економікою й, на думку деяких експертів, у найближчі 10–15 років може увійти до трійки провідних держав світу.

Хоча мільйони індійців проживають за межею бідності, країна має власну ядерну зброю, великі досягнення в освоєнні космосу, є одним

зі світових лідерів із виробництва ліків, має третю найбільшу регулярну армію у світі й навіть власний кінематограф (індійський Болівуд за кількістю знятих кінофільмів значно випереджає Голлівуд). Власне, Індія нині є одним із провідних гравців на геополітичній арені, і ця позиція з року в рік міцнішає.

Індійська економіка в першій чверті XXI ст. переживає період зростання. Завдяки високим темпам приросту економіки, накопиченню золотовалютних резервів, стабільному ринку цінних паперів і зростанню експорту Індія стала привабливою країною для іноземних інвестицій. За підсумками 2023 р., згідно з оцінкою Міжнародного валютного фонду, Індія лідирує у світі за темпами економічного зростання і збереже своє лідерство в наступні роки.

Важливо, що країна зробила інноваційний стрибок, адже інновації є показником рівня розвитку сучасних країн. Також Індія посідає друге (після Китаю) місце у світі за обсягом виробництва харчових продуктів, швидко зростають промислове виробництво й будівництво.

Нині країна робить ставку на інформаційні технології. Цим зумовлена особлива увага до освіти. Сучасна Індія — потужний експортер інформаційного програмного забезпечення. Вона не копіює досвід Китаю, а торує свій шлях економічного розвитку.

5. Роль Індії в Південноазійському регіоні

Завдяки потужному економічному потенціалу та швидким темпам розвитку Індія прагне стати лідером у Південній Азії — регіоні, де проживає майже чверть населення світу. Індійське бачення регіональної економічної інтеграції в Південній Азії передбачає збільшення обсягів торгівлі й індійських інвестицій, розвиток шляхів сполучення і комунікацій.

Інструментами посилення свого впливу в регіоні Індія вважає Південноазійську асоціацію регіонального співробітництва та власну політику «насамперед сусідство». Ця політика, *по-перше*, утілює бачення Індією світу як «спільної родини»; *по-друге*, передбачає виділення значних коштів на допомогу сусіднім країнам; *по-третє*, через «вакцину дипломатію» Індія надає допомогу багатьом країнам світу, зокрема країнам Південної Азії, як було під час пошесті Covid-19.

Роль Індії в розвитку Південної Азії

Розширення регіональної торгівлі: Індія може активізувати її, удосконалити зв'язки та збільшити інвестиції.

Допомога в економічному зростанні, що знизить перешкоди для внутрішньо-регіональної торгівлі харчовими продуктами та сприятиме розвитку регіональних ланцюгів постачання.

Країни Південної Азії можуть отримати користь від Індії в розвитку *екології* та протидії кліматичним кризам.

Здатна суттєво допомогти сусіднім країнам *продовольством*.

Може лобювати інтереси країн Південної Азії на *міжнародній арені*.

Ідея про те, що Індія має бути лідером Південної Азії, приваблива для самої Індії, але наражається на опір деяких країн регіону та великих держав. Зокрема, Китаю, який вважає Південну Азію сферою своїх інтересів.

Сусідній Пакистан, що має давній конфесійний і прикордонний конфлікт з Індією, також заперечує проти лідерства Індії, намагається розіграти проти неї «китайську карту».

- Яку, на ваш погляд, думку намагався донести автор карикатури?

Американська карикатура.
1950-ті роки

Текст під малюнком: «Агов, хлопці, терористи тут».

Шрі-Ланку непокоять спроби Індії втручатися в її політику щодо тамільської меншини; у Непалі й Бутані Китай, який має спірний з Індією кордон, дедалі більше посуває Індію; у політично нестабільному Афганістані сильніші позиції Пакистану.

Отже, від подолання цих та інших перешкод, а також від того, наскільки Індія буде привабливою як рівноправний партнер для своїх сусідів, залежатиме її місце й роль у Південноазійському регіоні.

Основні події

Серпень 1947 р. — здобуття Індією незалежності.

Січень 1950 р. — проголошення Індії республікою.

Заняття та завдання

1. Розкрийте історичні передумови й обставини здобуття Індією незалежності в 1947 р.
2. Охарактеризуйте внутрішньо- та зовнішньополітичний курс Індії в період правління Джавахарлала Неру й Індіри Ганді.
3. Використавши додаткову інформацію з відкритих джерел, складіть політичний портрет Індіри Ганді. Яке, на вашу думку, місце належить їй в історії Індії?
4. У чому, на вашу думку, головна причина напруженості у відносинах між Індією та сусіднім Пакистаном?
5. Поясніть витoki й запропонуйте можливі шляхи розв'язання «кашмірської проблеми» в індо-пакистанських відносинах.
6. Охарактеризуйте роль і місце Індії у світі, зокрема в Південноазійському регіоні, у першій чверті XXI ст.

7. Знайдіть у відкритих джерелах інформацію про те, яку позицію зайняла Індія щодо агресії Росії проти України та російсько-української війни. Чим, на вашу думку, зумовлена така позиція Індії? Як ви її оцінюєте?

§ 16. Країни Близького Сходу в другій половині XX — у першій чверті XXI ст.

Присгадайте

- Як у міжвоєнний період вирішувалося так зване «єврейське питання»? Яким був зміст «Декларації Бальфура»?
- Якою була доля євреїв за нацистського режиму в Німеччині й окупованій Австрії в другій половині 1930-х років?
- Якими були масштаби Голокосту в роки Другої світової війни?

1. Близькосхідна проблема. Утворення Ізраїлю

Однією з найгостріших проблем післявоєнного світу є близькосхідна проблема. Близькосхідний регіон Палестина — це історична батьківщина єврейського народу. Частиною ж ісламського світу вона стала в 600-х роках нашої ери. У 1920–1940-х роках Палестиною правили англійці. У цей період тут осіло багато єврейських іммігрантів із Європи. Також у Палестині жили араби, й обидві групи хотіли контролювати її територію.

У 1947 р. Генеральна Асамблея ООН проголосувала за створення в Палестині двох держав: палестинської та єврейської. Обидва народи вважали своєю столицею м. Єрусалим. За умовами розділення Палестини євреї, які становили третину її населення, отримали понад половину території. Ісламські країни проголосували проти поділу Палестини. Не погодилися з ним і палестинці, які заявляли, що ООН не мала права ділити Палестину без урахування бажання більшості населення, яке там проживало.

14 травня 1948 р., невдовзі після того, як британські війська залишили Палестину, лідер єврейської громади *Давид Бен Гуріон* оголосив про створення незалежної Держави Ізраїль. Однак уже наступного дня на Ізраїль напали шість ісламських держав — Єгипет, Ірак, Йорданія, Ліван, Саудівська Аравія та Сирія. Ця, *перша* з-поміж кількох, арабо-ізраїльська *війна* закінчилася в 1949 р. перемогою Ізраїлю. Поки тривали бойові дії, до Ізраїлю прибули понад пів мільйона євреїв із різних куточків світу. Вони оселилися в таборах біженців, що фінансувались ООН, утворивши кільце єврейських поселень уздовж кордонів своєї нової батьківщини.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет із серії «День в історії» про арабо-ізраїльську війну 1948–1949 рр. Яка сторона розпочала війну?
- Завдяки чому євреї здобули перемогу над коаліцією арабських держав?

РОЗДІЛ IV. Розпад колоніальних імперій...

- Якими були наслідки війни для євреїв, арабів і всього Близькосхідного регіону?

План ООН щодо поділу Палестини так і не було реалізовано: єврейську державу створили, а арабську — ні. Між Ізраїлем, з одного боку, і Єгиптом, Йорданією, Ліваном і Сирією, з іншого, було підписано перемир'я, унаслідок чого Ізраїль подвоїв територію, яку йому відвели за планом ООН.

- Порівняйте карти й визначте, наскільки кордони 1949 р. відрізнялися від визначених ООН.

Поділ Палестини за рішенням ООН від 1947 р.

■ Ізраїльська територія

■ Арабська територія

□ Інтернаціональна зона

Поділ Палестини після війни 1948–1949 рр.

Друга (або Шестиденна) арабо-ізраїльська війна спалахнула в 1967 р. Ізраїль мав інформацію, що Єгипет готується до нападу, і 5 червня завдав раптового випереджувального удару, одразу знищивши на аеродромах майже всю єгипетську авіацію. За шість днів Ізраїль захопив Старе місто в Єрусалимі, Синайський півострів, сектор Гази, територію Йорданії на захід від річки Йордан (відому як Західний берег) і Голанські висоти на ізраїльсько-сирійському кордоні.

Особистості

Голда Меїр (Мабович) (1898–1978) — прем'єр-міністерка Ізраїлю в 1969–1974 рр. Народилася в Києві; на її честь названа одна з вулиць української столиці. На початку 1920-х років емігрувала зі США до Палестини. Після проголошення Держави Ізраїль по чергово обіймала посади посла в СРСР, міністерки праці, міністерки закордонних справ. Як голова уряду, зіграла важливу для Ізраїлю роль під час війни Судного дня. Після відставки залишалася впливовою політикинею.

Мур між Ізраїлем і Палестинською автономією. Сучасне фото

Напружені відносини між Ізраїлем та арабськими державами ще більше загострилися. 6 жовтня 1973 р., у священний для євреїв день Йом Кіпур (Судний день), Єгипет і Сирія напали на Ізраїль. У ході війни, яку назвали *війною Судного дня*, Ізраїль відтіснив обидві армії на їхні власні території, але зазнав значних втрат. Після припинення бойових дій на початку наступного року ООН установила розмежувальні зони між цими країнами й Ізраїлем.

Напруженість у відносинах між Ізраїлем та арабським населенням Палестини й сусідніми державами зберігається і донині. Наприкінці 1970-х років ізраїльтяни почали будувати поселення на окупованих ними землях у секторі Гази та на Західному березі. Це викликало протести палестинців, які тривали багато років. У 1990-х роках Ізраїль погодився поступово передавати палестинцям контроль над деякими окупованими ним територіями, однак спалахнули нові арабські заворушення, що зупинило мирні переговори.

У першій чверті ХХІ ст. близькосхідна проблема залишається незагоєною раною у відносинах між Ізраїлем та арабським світом. У 2020 р. за посередництва США Ізраїль, Об'єднані Арабські Емірати та Бахрейн підписали так звані «Угоди Авраама», що сприяли нормалізації відносин Ізраїлю не лише із цими двома країнами, а також із Марокко та Суданом. Угоди стали обнадійливим кроком: створення посольств, відкриття комерційних авіамаршрутів, туризм, співпраця в галузі безпеки й оборони, а також доступ до високотехнологічної продукції та ринку Ізраїлю.

З іншого боку, швидкого й суттєвого поліпшення відносин між Ізраїлем та арабським світом не відбулося. Унаслідок атаки 7 жовтня 2023 р. ісламського угруповання ХАМАС на Ізраїль мирний процес було перервано й фактично розпочалася нова війна.

- Перегляньте відеосюжет про напад бойовиків ХАМАСу на Ізраїль.
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/161.html>

Згадайте

- Які зміни відбулися в Ірані внаслідок реформ, здійснених у 1920–1930-х роках за правління шаха Рези Пахлаві?

2. Ісламська революція в Ірані (1978–1979)

В Ірані з 1941 р. правив прозахідний політик шах *Мохаммед Реза Пахлаві*. У 60–70-х роках ХХ ст. він ініціював перетворення, які назвали «білою революцією»: держава викупила землю у великих землевласників і продала її за заниженими на третину цінами дрібним іранським фермерам; було заборонено багатоженство, а також шлюби з неповнолітніми; жінки отримали громадянські права; робітники стали акціонерами підприємств, на яких вони працювали; школи забезпечували безкоштовним харчуванням, багато студентів отримало змогу навчатися за кордоном. Іранська економіка переживала піднесення, зокрема у сфері телекомунікацій, у нафтохімічній та автомобільній промисловостях, виробництві сталі й електроенергії.

Проте для більшості іранців майже нічого не змінилося, рівень життя населення був дуже низький. У країні наростало невдоволення високим рівнем інфляції, корупцією, нестачею товарів, демонстративно розкішним життям знаті. Чимало іранців завдяки реформам здобули освіту, але не могли знайти роботу. Багато хто був незадоволений нав'язуванням західних цінностей, обмеженнями щодо духовенства, зосередженням влади в руках шаха.

Маніфестація в м. Тегерані. На передньому плані — портрет аятоли Хомейні. 1978 р.

Найвідоміший опозиційний лідер — аятола *Рухолла Хомейні* — багато років перебував в еміграції. Його метою було повалення прозахідного шахського уряду й докорінна перебудова Ірану на засадах ісламу.

Після того як у 1977 р. за загадкових обставин пішов із життя син Хомейні й послідовники аятоли звинуватили шаха в його вбивстві, у країні розпочалися заворушення. На початку вересня 1978 р. армія розстріляла в Тегерані демонстрацію, загинула майже

сотня людей. Цей день, який назвали «чорною п'ятницею», став початком *ісламської революції*.

Шах, намагаючись урятувати ситуацію, оголосив амністію політичним супротивникам, висланим із країни, однак протести стали ще масовішими. У листопаді в Ірані було введено воєнний стан, шах призначив тимчасову військову адміністрацію та навіть звинуватив у корупції і заарештував дві сотні високопосадовців. Проте ці поступки тільки додали завзяття Хомейні та його прибічників.

Наприкінці 1978 р. протести посилювалися. У розпачі шах звернувся по допомогу до США, але президент Джиммі Картер не зважився нада-

Словник

Ісламська революція — події в Ірані в січні 1978 р. — лютому 1979 р., які призвели до повалення монархії та проголошення Ісламської республіки на чолі з аятолою Хомейні.

ти йому військову підтримку. На початку 1979 р. шах разом із дружиною втік до США, спровокувавши цим захоплення екстремістами американського посольства в Тегерані. Згодом він перебрався до Єгипту, де й доживав віку.

З Парижа до Ірану урочисто повернувся аятола Хомейні, який узяв владу у свої руки й призначив перехідний уряд. У березні 1979 р. відбувся референдум щодо нового політичного устрою країни, а наступного місяця Іран проголосили *Ісламською республікою*.

Свідчення

- На які особливості революційних подій в Ірані в 1978–1979 рр. звертає увагу дослідник?

«Є щонайменше три особливості, що вирізняють події 1978–1979 рр. ... По-перше, ця революція... використовувала не силу, збройне повстання чи партизанську війну, а політику. Це, зокрема, стосується... масового виходу людей на вулиці..., а також загального політичного страйку, який із жовтня 1978 р. паралізував економіку та зовнішню торгівлю. Саме це, а не релігійний антураж було, мабуть, найбільш парадоксальною і найбільш оригінальною стороною іранської революції...

По-друге, досвід Ірану відійшов від теорії..., що необхідною передумовою революції є ослаблення держави... унаслідок тиску з-за кордону, поразки у війні, у результаті вторгнення або через припинення підтримки від зовнішнього покровителя... В Ірані нічого такого не було. Режим шаха підтримували США та Китай, а Советський Союз не уявляв, що треба робити; жодна іноземна держава не підтримувала революціонерів; армія шаха не була розбита на війні...

По-третє, революція була добре організована через мережу мечетей та місцевих комітетів, але вона не мала підтримки революційної партії».

Фред Галлідей, ірландський письменник та історик (Fred Halliday. Iran's revolution in global history. — <http://www.opendemocracy.net/article/iran-s-revolution-in-global-history>)

В Ірані було встановлено *теократичний* (влада належить духовенству) режим, заснований на *ісламському фундаменталізмі*.

Ісламізація суспільства відбувалася на всіх рівнях і в усіх сферах. За цим пильнував 200-тисячний «Корпус стражів ісламської революції», який у зародку придушував будь-яку опозицію. «Ісламська культурна революція» здійснювала посилений тиск на засоби масової інформації. Спеціальні наглядові органи вилучали з продажу іноземні фільми й програми розважального характеру, дозволяли торгувати книжками тільки релігійного змісту. Особливо важким за нових умов виявилось становище жінок. Релігійні органи ретельно стежили за виконанням жінками приписів шариату: їх зобов'язали носити чадру або хіджаб,

Словник

Ісламський фундаменталізм — радикальна релігійно-політична течія в ісламі, що сповідує «повернення до основ», проголошує «чистоту» ісламу.

Країни Близького Сходу в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

обмежили у виборі професій, заборонили подавати на розлучення. До жінок почали застосовувати тілесні покарання за крадіжки та вживання алкоголю, смертну кару за зраду батьківщини, шпигунство й перелюбство.

У листопаді 1979 р. було захоплено посольство США в Тегерані. 444 дні пів сотні американських дипломатів утримували як заручників. Тільки в 1981 р. після інавгурації нового президента США *Рональда Рейгана* за посередництва Алжиру заручників було звільнено, і вони змогли повернутися додому. Цей інцидент призвів до розриву дипломатичних відносин зі США й погіршив відносини між Іраном і Заходом. Проти країни було застосовано економічні та політичні санкції.

Ситуацією в Ірані вирішив скористатися президент Іраку *Саддам Хусейн*, який висунув ряд територіальних претензій. У 1980–1988 рр. між Іраном та Іраком тривала війна, яка не виявила переможця. Людські втрати кожної зі сторін конфлікту оцінюють у пів мільйона осіб.

У 1997 р. президентом Ірану став Мохаммед Хатамі, який узяв курс на відмову від радикалізму та примирення із Заходом. Однак після нього процес лібералізації країни було перервано, Іран повернувся до політики конфронтації із Заходом.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет «Революція в Ірані: перетворення прозахідної держави на близькосхідну деспотію». Які зміни відбулися в Ірані внаслідок ісламської революції, що дають підстави вважати політичний режим у країні деспотією?

Іран активно підтримував Росію під час її агресії проти України й фактично став її союзником. Зокрема, РФ отримала від Ірану тисячі безпілотників, іншу зброю та військово спорядження. З огляду на недружні дії Ісламської Республіки Іран щодо нашої країни Рада національної безпеки і оборони України ухвалила у 2023 р. рішення про застосування проти Ірану спеціальних економічних та інших санкцій строком на 50 років. Відповідний указ Президента України набув чинності в травні 2023 р.

3. «Арабська весна»

Через погіршення рівня життя населення, корупцію у владі та небажання терпіти диктаторські режими (президент Єгипту Хосні Мубарак перебував при владі 30 років, президент Тунісу Бен Алі — майже чверть століття, лівійський диктатор Муаммар Каддафі керував Лівією впродовж 42-х років) у 2010–2011 рр. у деяких країнах Північної Африки та Близького Сходу відбулись антиурядові протести й повстання, відомі як «*арабська весна*». Багато людей приєдналося до руху, бо вони потерпали від безробіття, бідності, правової незахищеності.

Наприкінці 2010 р. в *Тунісі* розпочалися антиурядові демонстрації. Уряд направив збройні сили, щоб зупинити демонстрантів, але протестувальники не здавалися. На початку наступного року президент Тунісу покинув країну. У ній відбулися перші вільні вибори, за результатами яких було сформовано новий парламент та уряд. Рух протесту, що в Тунісі отримав назву *Жасминова революція*, надихнув інші країни регіону.

На початку 2011 р. демонстрації охопили *Єгипет*. Уряд застосував силу проти протестувальників, але не зміг їх зупинити. У лютому президент Хосні Мубарак після 30-ти років правління мусив залишити посаду.

У той самий час розпочалися протести проти правління полковника Муамара Каддафі в *Лівії*. Каддафі направив на придушення виступів війська, але потім до протестувальників приєднались озброєні повстанці й конфлікт поглибився. Лівійських повстанців невдовзі підтримали інші країни. У березні 2011 р. американські та європейські сили завдали авіаударів по лівійських цілях, військову допомогу надало також НАТО. Як результат, повстанці взяли під контроль м. Триполі, столицю Лівії. Каддафі мусив утекти та переховуватися, проте восени його схопили й убили.

Словник

«*Арабська весна*» — рух за демократію в арабському світі; хвиля демонстрацій, протестів, повстань і революцій наприкінці 2010 р. — на початку 2011 р.

Миттєвість
«арабської весни». 2011 р.

Події в Тунісі та Єгипті надихнули на протести невдоволених у Ємені, Бахреїні та Сирії. У кожній країні демонстранти наражалися на жорстоку протидію урядових сил. І якщо президент Ємену зрештою відмовився від влади, то правителі Бахреїну та Сирії втрималися при ній. В Алжирі, Йорданії, Марокко й Омані для запобігання розгортанню демонстрацій влада мусила погодитися на проведення певних реформ.

Після завершення «арабської весни» частина населення вважала її результати перемогою, яка відкрила шлях до нового життя, інші ж були розчаровані. Важливим здобутком «арабської весни» стало те, що навіть у країнах, що уникнули масових заворушень, уряди мусили проводити більш гуманну політику, остерігаючись народного повстання.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет із серії «День в історії» про «арабську весну». Якими постають у сюжеті причини, масштаб і наслідки заворушень?

4. Війни в Сирії

Демонстрації в Сирії, які були частиною «арабської весни», переросли у 2012 р. в тривалу й руйнівну громадянську війну за участю іноземних держав. Затягування «сирійського вузла» пов'язане з боротьбою проти «Ісламської держави Іраку та Леванту (ІДІЛ)». Улітку 2014 р., захопивши території на півночі Сирії та на сході Іраку, терористи ІДІЛу оголосили про створення там власної «держави» («халіфату»). Конфлікт поширився на Туреччину, Ірак, Йорданію, Ліван та інші арабські країни. Під приводом боротьби проти ІДІЛу війська сирійського правителя Башара Асада застосували проти опозиції хімічну зброю. На початку осені 2014 р. проти ІДІЛу сформувалася міжнародна коаліція з майже 50-ти країн. Авіація США й союзників почала здій-

Словник

«Ісламська держава Іраку та Леванту (ІДІЛ)» — міжнародна ісламістська терористична організація. Основною метою проголошує встановлення на території Іраку та Сирії «нового порядку»; захоплення Близького Сходу, Північної Африки, частини Південної Азії та Європи; очищення регіону від інших релігійних груп. Послідовники ІДІЛу вважають усіх мусульман, які до них не приєдналися, віровідступниками, а послідовників інших релігій — «невірними».

снювати авіаційні удари по позиціях ІДІЛу в Сирії. Від уведення сухопутних військ коаліція втрималася.

Найактивнішу підтримку режиму Асада надає Росія, яка під приводом боротьби проти «Ісламської держави» направила до Сирії на допомогу Асаду бойову авіацію, техніку, а також військових. Насправді, утручання росіян у Сирії спрямоване не на боротьбу проти ІДІЛу, а на підтримку дружнього до Росії режиму Асада.

Із часом незначну частину російського військового контингенту з пропагандистських міркувань було виведено із Сирії, проте участь Росії у війні на стороні режиму Асада тривала.

Громадянська війна в Сирії забрала життя майже чверті мільйона сирійців, мільйони людей утекли до сусідніх країн. Потік біженців до США та країн ЄС спричинив міграційну кризу в Європі.

Наслідки російського бомбардування в сирійській провінції Ідліб. Листопад 2015 р.

- Перегляньте відеосюжет про війну в Сирії. Охарактеризуйте, як у цій війні переплелися інтереси іноземних держав та яку ціну платять за неї сирійці.

<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/167.html>

5. Південна Корея: досвід демократизації та «економічне диво»

Сучасна Південна Корея є демократичною та однією з економічно найрозвиненіших країн світу. Ці досягнення стають ще більше вражаючими, якщо розглядати їх на тлі політичної та економічної історії Кореї. Ще кілька десятиліть тому Південну Корею вважали однією з найбідніших диктаторських країн у світі. Прогрес Кореї від країни третього світу з авторитарним правлінням до економічної супердержави, якою вона є нині, вражає і гідний наслідування іншими країнами.

У 1948 р. під наглядом ООН у Південній Кореї провели перші демократичні вибори до парламенту. Того ж року депутати ухвалили конституцію та обрали першим президентом країни Лі Син Мана. Після Корейської війни (1950–1953) у країні було встановлено авторитарний режим. Сфальшовані президентські вибори 1960 р. спричинили масові протестні виступи із жертвами. Президент оголосив про свою відставку й залишив країну.

Нестабільністю скористалася група молодих армійських офіцерів на чолі з генералом Пак Чон Хі, які в 1961 р. здійснили державний переворот і захопили владу. Після двох років правління військових президентом було обрано Пак Чон Хі. Його уряд розробив план економічного розвитку, який започаткував «економічне диво», проте придушував свободу всередині країни й розправлявся з політичними супротивниками.

Південнокорейське «економічне диво»

Стартові умови

- Корея в 1950-х роках була однією з найбідніших країн світу без перспектив економічного відродження.
- Наприкінці Корейської війни Південна Корея була повністю розорена, країна залежала від зовнішньої допомоги.
- Вона не мала сухопутного кордону із жодною країною світу, крім КНДР, з якою досі перебуває в стані війни.
- Майже вся промисловість залишилася на території КНДР.
- Високий рівень корупції.
- Не вистачало висококваліфікованих інженерів і робітників.
- Населення країни здебільшого було бідним і неписьменним.
- Відстале сільське господарство; країна не могла експортувати продовольство, бо його не вистачало для власних потреб.
- Країна не мала власних корисних копалин; заробити кошти завдяки експорту природних ресурсів було неможливо.

Зміст реформ

- Активне втручання держави в економіку.
- Покладання на власні сили. Країна зробила ставку на людський ресурс. Завдяки вкладанню коштів у підвищення рівня освіти та професійної грамотності держава підготувала армію висококваліфікованих фахівців, які й забезпечили економічне зростання.
- Режим Пак Чон Хі змусив багатих корейців інвестувати в промисловість країни.
- Виводити капітали за кордон не дозволяли, державні ресурси й приватні капітали спрямували на розвиток промисловості та розширення експорту.
- Держава заохочувала розвиток сімейного бізнесу.
- Уряд надавав підтримку будь-якому підприємцю, котрий міг забезпечити розширення міжнародних ринків збуту для продукції корейського виробництва.
- Великий бізнес був підзвітний уряду. З іншого боку, держава активно його підтримувала, забезпечила пільговими кредитами, податковими послабленнями й держзамовленнями.
- Південна Корея підписала десятки угод про вільну торгівлю з іншими країнами, а також із торговельно-фінансовими всесвітніми та регіональними організаціями.

Здобутки

- Головним досягненням реформ стало зростання добробуту корейців.
- Поштовх у розвитку освіти забезпечив країну висококваліфікованою робочою силою.
- Корея зробила стрімкий стрибок до когорти високорозвинених країн; член G 20 («Група двадцяти»), одна з найбільших економік світу.

- Подолано відставання сільських районів.
- Суттєво подолано корупцію.
- Середній клас становить майже половину дорослого населення країни; низький рівень безробіття.
- Корея — світовий лідер суднобудування.
- Південна Корея є одним зі світових лідерів за легкістю ведення бізнесу, обсягами експорту продукції, зокрема високотехнологічних товарів.

Після майже двох десятиліть диктатури Пак Чон Хі влада вирішила продовжити свої повноваження без обмеження кількості строків, проте корейці із цим не погодилися і в країні розгорнувся масовий студентський та громадянський рух за демократизацію. Після вбивства Пак Чон Хі в 1979 р. нова група армійських офіцерів на чолі з генералом Чон Ду Хваном унаслідок військового перевороту захопила владу й силою придушила виступи за демократію.

Отже, у Південній Кореї було встановлено черговий авторитарний режим, якому вдалося стабілізувати економіку, узяти під контроль інфляцію; країна продовжила економічне зростання. Проте корейці дедалі наполегливіше домагалися свободи й демократії.

У 1988 р. президентом став Ро Де У й відтоді владу в країні обирали демократичним шляхом на виборах, а не захоплювали внаслідок військових переворотів. Розгорнулася боротьба проти корупції, було розширено права місцевого самоврядування. Південна Корея позбулася авторитарного правління і стала на шлях демократії.

Основні події

1948 р. — утворення Держави Ізраїль.

1978–1979 рр. — ісламська революція в Ірані.

Кінець 2010 р. — початок 2011 р. — початок «арабської весни».

Запитання та завдання

1. Поясніть історичні поняття «арабська весна», «ісламська революція», «ісламський фундаменталізм».
2. Чому Близький Схід тривалий час є джерелом конфліктів? Поясніть витоки й сутність близькосхідної проблеми.
3. Розкрийте історичні передумови та процес утворення Держави Ізраїль.
4. Чи вважаєте ви рішення ООН щодо поділу Палестини на дві держави — палестинську та єврейську — правильним і своєчасним? Аргументуйте ваше «так» або «ні».
5. Якими були причини й результати арабо-ізраїльських воєн?
6. Охарактеризуйте особливості та наслідки ісламської революції в Ірані.
7. Як ви оцінюєте результати й наслідки «арабської весни»?
8. Яку, на вашу думку, загрозу становлять у сучасному світі організації на кшталт ХАМАСу чи ІДІЛу?

§ 17. Країни Африки в другій половині ХХ — у першій чверті ХХІ ст.

Пригадайте

- Пригадайте з курсу географії особливості географічного положення Африки, природні ресурси регіону, населення, сучасну політичну карту континенту, форми державного правління та територіального устрою країн, їхні типи за рівнем економічного розвитку, райони збройних конфліктів і проявів тероризму.
- Використовуючи історичну карту атласу, охарактеризуйте світову колоніальну систему, що сформувалася до початку Другої світової війни.
- На території яких африканських країн у роки Другої світової війни відбувалися бойові операції?

1. Деколонізація Африки

У другій половині ХХ ст. внаслідок піднесення національних рухів здобули незалежність країни Африки й Азії, багато острівних країн Атлантичного та Тихого океанів, розпочався процес розпаду великих континентальних імперій.

Визначальною подією в процесі *деколонізації* стало ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН «Декларації надання незалежності колоніальним державам і народам» 1960 р., після чого відбулися події, які ввійшли в історію як «*Рік Африки*». Найдовше боролася за свою колоніальну імперію Португалія. Проте після того як у 1974 р. в країні відбулася «Революція гвоздик», незалежність отримали португальські володіння в Африці — Ангола та Мозамбик. Останній бастион колоніалізму впав на початку 1990 р., коли Намібія стала незалежною від Великої Британії.

- Які із цих причин і передумов більшою мірою залежали від колоніальних держав, а які — від народів колоній? Аргументуйте вашу точку зору.

Причини ліквідації колоніальних імперій

- Колонії як форма політичного, економічного й адміністративного переважання однієї країни над іншою історично вичерпали себе.
- Основним джерелом економічного зростання країн в епоху науково-технічної революції є сучасні технології, а не постачання сировини.

Словник

- **Деколонізація** — процес надання незалежності та повного суверенітету колоніям, домініонам, підмандатним територіям.
- «**Рік Африки**» — образний вислів, яким позначають 1960 р., коли незалежними стали 17 колоній на Африканському континенті.

- Утримання колоній потребувало від країн-метрополій значних ресурсів, які, починаючи із середини ХХ ст., вигідніше було вкладати в людський та науково-технічний потенціал; колонії перестали бути прибутковими.

Передумови ліквідації колоніалізму

- Поразка в Другій світовій війні країн, які прагнули створити власні колоніальні імперії.
- Втрата провідних позицій у світі колоніальними державами (Велика Британія, Франція, Нідерланди, Португалія та ін.).
- Формування в колоніях національних еліт, посилення націоналістичних настроїв і прагнення незалежності. Розбудова колоніями власних економік робила їх економічно самодостатніми.

Здобуття незалежності не означало автоматичного вирішення проблем континенту. Національні еліти, які прийшли до влади, постали перед необхідністю самостійно, без допомоги метрополій, забезпечувати нормальне функціонування економіки, системи охорони здоров'я, освіти тощо.

Країни, які здобули незалежність, розвивалися по-різному. Частина африканських країн Сходу, поділяючи цінності демократії та конкурентного суспільства, орієнтувалися на США й Західну Європу. Інші країни (Гана, Гвінея, Малі, Ангола, Бенін, Конго, Танзанія, Ефіопія, Мозамбік) обрали «соціалістичну орієнтацію», що передбачала визнання марксизму офіційною ідеологією та проголошення наміру будувати соціалізм.

Часто заяви африканських лідерів про «соціалістичну орієнтацію» були тільки риторикою, аби отримати гроші, сировину та зброю від СРСР на «побудову соціалізму». Більшість африканських держав після проголошення незалежності через соціально-економічну відсталість опинилась у скрутному становищі, незважаючи на людський і природний потенціал на рівні промислово розвинених країн. У багатьох із них загострилася продовольча проблема, що також було зумовлено демографічним вибухом.

Зовнішньополітичний курс чимало африканських країн пов'язують із *Рухом неприєднання*. Правлячі режими часто є корумпованими. Країни Африки вирізняє політична нестабільність, прагнення режимів збагатитися шляхом грабування народу, міжплеменна ворожнеча. Після здобуття незалежності почастишали збройні прикордонні сутички, які часом переростають у тривалі війни.

У 1963 р. було створено *Організацію африканської єдності (ОАЄ)*, до якої нині належить понад пів сотні держав.

Словник

Рух неприєднання — міжнародне об'єднання країн світу, які визнають неприєднання до військово-політичних блоків і союзів одним з основних принципів своєї зовнішньої політики.

2. Крах апартеїду на півдні Африки

Написи на плакаті англійською, африкаанс і зулуською про те, що територію пляжу можуть відвідувати лише представники білої раси. 1980-ті роки

Після того як на початку 60-х років ХХ ст. більшість африканських країн здобула незалежність, расизм на континенті зберігався тільки в Південно-Африканській Республіці (ПАР), де існував режим *апартеїду*. Унаслідок цього більшість населення ПАР була позбавлена громадянських прав.

Для «кольорового» населення створювали спеціальні поселення — *бантустани*, було заборонено змішані шлюби тощо. Громадські місця, транспорт, лікарні, пляжі й інші місця відпочинку рясніли вивісками «Тільки для білих». «Чорні» автобуси зупинялися на спеціальних автобусних зупинках, а «білі» — на «білих». У парках були лавки окремо для білих і всіх інших, окремими були школи й університети.

Майже всі сфери життя підлягали *сегрегації* (від латин. *segregatio* — відокремлення, розділення) — фактичному та юридичному відокремленню «кольорових» жителів країни від білих.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет із серії «День в історії» про режим апартеїду в ПАР. Чому, на вашу думку, запровадження расових законів розпочали в ПАР із заборони змішаних шлюбів?
- Як ви вважаєте, чому через століття після Громадянської війни в США за скасування рабства на підставі раси стало можливим таке явище, як апартеїд у ПАР?

Свідчення

- Ознайомтеся зі змістом статті 5 Декларації ООН про право на розвиток. Як ви розумієте основну ідею цієї статті?
- Про що, на вашу думку, свідчить те, що ООН поставила апартеїд на один щабель із такими загрозами, як війна, окупація, агресія та інші?
«Держави повинні вживати рішучих заходів, спрямованих на ліквідацію масових і грубих порушень прав людини, народів та осіб, яких стосують-

Словник

Апартеїд (мовою африкаанс *роздільне проживання*) — крайня форма расової дискримінації, що полягає в позбавленні цілих груп населення політичних і громадянських прав, аж до територіальної ізоляції за расовою належністю. Сучасне міжнародне право розглядає як злочин проти людства. Режим апартеїду існував у ПАР у 1948–1991 рр.

ся ситуації, що є результатом апартеїду, усіх форм расизму й расової дискримінації, колоніалізму, іноземного панування та окупації, агресії, іноземного втручання і загроз національному суверенітету, національній єдності й територіальній цілісності, загрози війни та відмови визнати основоположне право народів на самовизначення».

З Декларації про право на розвиток, ухваленої Генеральною Асамблеєю ООН 4 грудня 1986 р. (Організація Об'єднаних Націй. Генеральна Асамблея: офіційні звіти. Сорок перша сесія. — Доповнення N 53 (A/41/53). С. 230)

Усвідомлюючи безперспективність утримання влади насильницькими методами, з початку 1980-х років уряд білої меншості дозволив діяльність деяких громадських організацій, не налаштованих проти режиму, спільне членство білих і темношкірих громадян у політичних організаціях, а також змішані шлюби. Однак заборону спільного проживання білого й «кольорового» населення не було скасовано.

На референдум винесли пропозицію створити окремі палати парламенту для «кольорових» і вихідців з Азії. Хоча більше половини учасників референдуму проголосували за цю пропозицію, вибори до нового парламенту, які відбулися 1984 р., бойкотувало майже 80 % «кольорового» населення ПАР. Незадоволені половинчастістю запропонованого вирішення проблеми расової дискримінації, лідери Африканського національного конгресу (АНК), очолюваного *Нельсоном Манделою*, розпочали акції громадянської непокорності, які невдовзі переросли в масові заворушення та вуличні зіткнення. У відповідь уряд увів у країні надзвичайний стан.

Особистості

Нельсон Мандела (1918–2013) — президент Африканського національного конгресу, президент ПАР (1994–1999). 27 років провів у в'язниці за участь у підпільній збройній боротьбі проти режиму апартеїду. Лауреат Нобелівської премії миру (1993).

На початку 1990-х років ситуація вкрай загострилася: біле населення активно озброювалося, країні загрожувала кривава расова війна. За таких обставин уряд мусив дозволити діяльність АНК, звільнив із тюрми Нельсона Манделу та скасував расові закони. Під час «круглого столу» Нельсон Мандела та президент країни Фредерік де Клерк дійшли згоди щодо проведення перших у країні загальних виборів.

Країни Африки в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

Свідчення

- Порівняйте слова Нельсона Мандела з промовою Мартіна Лютера Кінга «Я мрію» (див. § 5). Що, на вашу думку, споріднює їх, а також долі двох борців за громадянські права?

«Я поважаю ідеали демократичного й вільного суспільства, у якому всі громадяни живуть у гармонії та мають рівні можливості. Це те, заради чого я живу й чого я прагну. Я навіть готовий заради цього померти».

Нельсон Мандела, 1964 р. (<http://www.historyplace.com/speeches/mandela.htm>)

На виборах, які відбулись у квітні 1994 р., АНК отримав понад 60 % голосів, а Національна партія білої меншості — тільки п'яту частину голосів. Наступного місяця Нельсон Мандела обійняв посаду президента ПАР, а Фредерік де Клерк став його заступником. Після проведення в країні демократичних виборів ООН скасувала обмеження на торгівлю та співпрацю з ПАР, визнавши остаточну ліквідацію в ній режиму апартеїду.

3. Країни Африки в першій чверті ХХІ ст.

Африканські країни в першій чверті ХХІ ст.

Позитивні тенденції

- Знижуються рівень і частота насильницьких конфліктів;
- демократизація; дедалі більше африканських країн проводять вибори, які заслуговують довіри;
- зростає середній клас (до нього зараховують тих, хто витрачає від 20 дол. США на день), який уже становить понад третину населення континенту;
- чисельність міського населення сягає майже половини мешканців;
- поліпшується освіта; зарахування до середньої школи зросло наполовину;
- осучаснюються сфера послуг, телекомунікації, роздрібна торгівля, транспорт і туризм;
- світові ціни на природні ресурси постійно зростають; Африка має невикористані джерела нафти;
- Африка збільшила обсяги торгівлі й експорту (особливо з Китаєм та Індією);
- поліпшення сільськогосподарського виробництва — основного засобу для існування для 2/3 незаможного населення Африки.

Проблеми

- Енергетика, зрошення земель і зберігання врожаю розвинені недостатньо й потребують багатомільярдних інвестицій;
- здоров'я населення; поширення вірусних захворювань (на континенті проживає більше половини ВІЛ-інфікованих людей планети), у багатьох випадках низький рівень медичних послуг;
- зайнятість; економічне зростання поки що не створило достатньо робочих місць (приблизно третина африканців має роботу).

Стереотипи минулого, що, мовляв, Африка — це тільки голод, бідність, війни й незаконна торгівля зброєю, відмирають. Насправді, Африканський континент у першій чверті ХХІ ст. в політичному, економічному й культурному вимірах є досить строкатим, з поясами розвитку та зонами відчаю. Загалом країни Африки належать до найбідніших країн світу. Водночас зниження рівня смертності й висока народжуваність забезпечують у більшості з них високі темпи приросту населення, зокрема міського. До того ж у країнах Тропічної Африки кількість населення збільшується вдвічі швидше, ніж темпи сільськогосподарського виробництва. Тому материк із майже мільярдним населенням не може себе прогодувати. Суттєву допомогу африканським країнам надають ООН, ЮНЕСКО, Світовий банк, численні гуманітарні місії. Боротьба за владу в деяких країнах між окремими угрупованнями нерідко перетворювалася на справжній геноцид власного народу (Судан, Уганда, Руанда, Сомалі, Ліберія, Сьєрра-Леоне та ін.).

У ХХІ ст. в Африці з'явилися нові можливості для стабільного економічного зростання. Передумовою для цього є політичні перетворення, зменшення кількості воєн і вирішення низки проблем державного управління в країнах континенту.

У більшості африканських країн спостерігається період зростання: посилюється ділова активність, знижується кількість регіональних конфліктів, збільшується попит на сировинні ресурси цих країн. Оскільки попит на сировину у світі зростає, африканські країни перебувають у виграшному становищі, адже на них припадає значна частка розвіданих світових запасів природних ресурсів.

Нині в переліку швидкозростаючих економік світу половину становлять саме африканські країни. Понад три десятки країн континенту вже стали асоційованими членами Європейського Союзу.

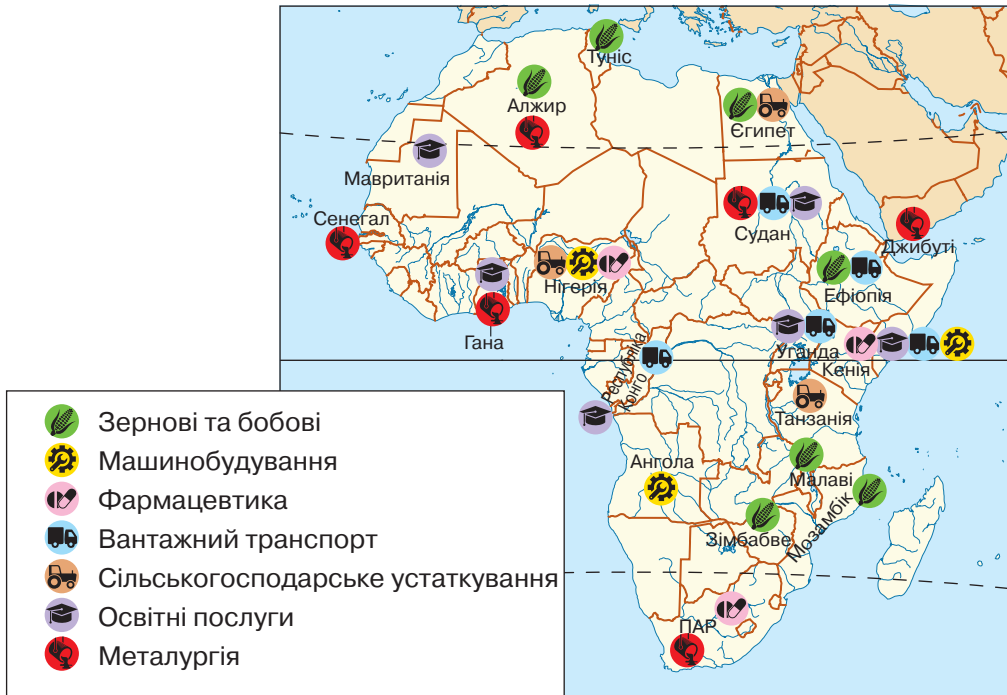
У ХХІ ст. Африка відіграє важливу роль у міжнародних справах. Україна, що має статус спостерігача в Африканському союзі (об'єднує понад пів сотні держав континенту), з одного боку, є перспективним партнером для африканських держав, з іншого — африканський ринок привабливий для українського бізнесу. Тим більше, що Україна продає на континент більше, ніж купує там. Навіть у лихоліття російсько-української війни Україна за підтримки міжнародних партнерів забезпечила «зерновий коридор» до Африки, й українське зерно значною мірою запобігло виникненню голоду на континенті.

Подальший прогрес народів Африки залежить не тільки від обсягів іноземних інвестицій, а також від здатності урядів країн континенту використовувати їх для економічного розвитку. Аби закласти фундамент довгострокового економічного зростання, африканські країни мають провести масштабні економічні реформи з урахуванням національних особливостей. Загалом підстав для оптимізму у ХХІ ст. більше, ніж будь-коли раніше.

- Проаналізуйте схему, укладену Міністерством закордонних справ України (МЗС), і на її підставі визначте країни — лідери українського експорту.

- Які ще, на вашу думку, товари й послуги українських виробників, крім зазначених на схемі, доцільно експортувати до Африки?

Найперспективніші напрямки для українського експорту в Африку

Основні події

1946–1990 рр. — процес деколонізації Африки.

1960 р. — «Рік Африки».

1991 р. — ліквідація апартеїду в Південно-Африканській Республіці.

Заняття та завдання

1. Поясніть історичні поняття «деколонізація», «апартеїд», «Рік Африки», «Рух неприєднання».
2. Визначте на історичній карті (с. 174) держави Африки, які здобули незалежність після Другої світової війни.
3. Як змінилися кордони між державами на Африканському континенті внаслідок деколонізації?
4. Охарактеризуйте причини й передумови деколонізації Африки. Чому європейські держави погодилися надати незалежність народам Африки?
5. Опишіть прояви режиму апартеїду в Південно-Африканській Республіці. Унаслідок яких подій було ліквідовано цей режим?
6. Охарактеризуйте досягнення та перспективи країн Африканського континенту в першій чверті ХХІ ст.
7. Знайдіть додаткову інформацію про Нельсона Манделу. Дайте власну оцінку його діяльності та місця в історії.

8. Знайдіть у відкритих джерелах найновішу інформацію про співробітництво України з державами Африки й оцініть прогрес в українсько-африканському співробітництві.

§ 18. Латинська Америка

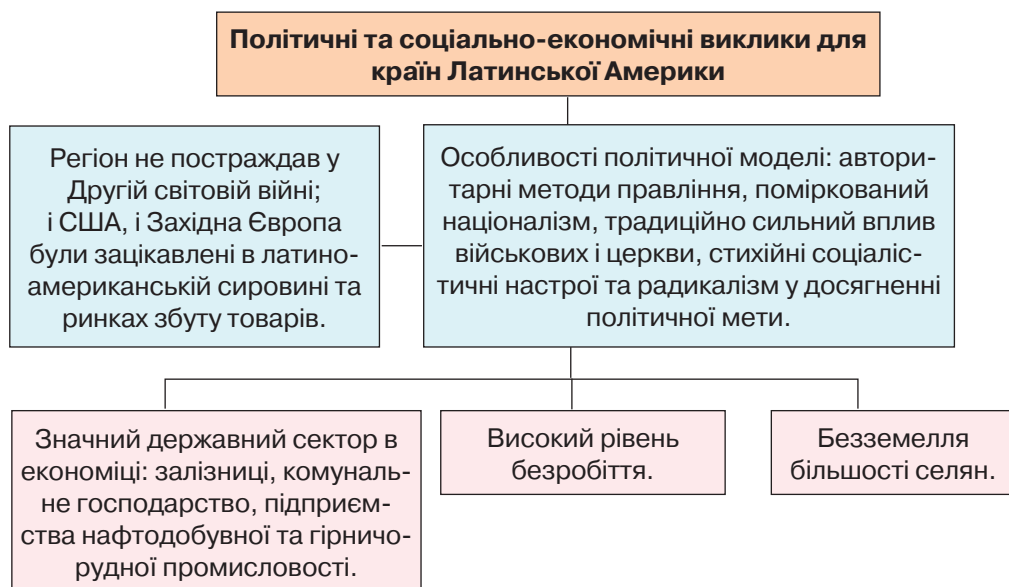

Пригадайте

- Пригадайте з курсу географії особливості географічного положення країн Латинської Америки, природні умови, ресурси та населення регіону; форми державного правління і територіального устрою, особливості економічного розвитку.
- Охарактеризуйте особливості економічного й політичного життя країн Латинської Америки в міжвоєнний період.
- У яких країнах регіону відбувалася боротьба між демократичними силами й диктаторськими режимами? Які методи використовували сторони в цій боротьбі?

1. Особливості соціально-економічного та політичного розвитку країн регіону після Другої світової війни

У післявоєнний час у Латинській Америці відбувалися суперечливі процеси, зумовлені необхідністю вирішення складних соціально-економічних проблем.

Незважаючи на труднощі, усе ж існували передумови для здійснення модернізації всіх сфер життя. Прискорений економічний розвиток цих країн став можливий завдяки прибуткам, отриманим від зовнішньої торгівлі. Обсяг промислового виробництва держав Латинської Америки до кінця 1950-х років порівняно з довоєнним рівнем зріс у два

з половиною рази. Найвищі темпи зростання спостерігалися в Аргентині, Бразилії, Мексиці, Чилі, Венесуелі та Колумбії.

Для політичного життя країн Латинської Америки була характерна нестабільність. За винятком Мексики, у регіоні не було жодної країни, у якій не відбувалися б військові перевороти. За чверть століття після війни сталися десятки таких переворотів, унаслідок яких були встановлені диктаторські режими. Зокрема, в *Аргентині* в 1940–1950-х роках фактичним диктатором був президент *Хуан Домінго Перон*. Придушуючи політичну опозицію, він провів часткову націоналізацію, забезпечив виплату Аргентиною зовнішніх боргів, домогся самозабезпечення країни основними промисловими товарами.

Важливу роль у кар'єрі президента відіграла його дружина Ева (Евіта) Перон, яка завдяки своїй благодійній діяльності, зусиллям щодо зрівняння в правах жінок і чоловіків і вмінню спілкуватися з пересічними аргентинцями користувалася загальною любов'ю. Слава Евіти Перон, яка померла в молодому віці, значно перевершила пам'ять про її чоловіка: навіть був поставлений бродвейський мюзикл «Евіта», а також знято фільм за участю популярної американської співачки й акторки Мадонни.

Евіта Перон

- Перегляньте кінохроніку про візит Евіти Перон до Франції в 1947 р.
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/179.html>
- Чому, на вашу думку, прибуття до Франції першої леді не найбільшої і не надто впливової у світі країни викликало такий великий інтерес ЗМІ та французького політикуму?

Серйозні реформи в другій половині 1950-х років було проведено в *Бразилії*. Уже на початку 1960-х років завдяки індустріалізації країна звільнилася від імпортозалежності. Було збудовано нову столицю — м. Бразилія, а також створено перший на континенті Музей скасування рабства.

У *Мексиці* економічне піднесення розпочалося ще до війни. На нього не вплинули ні «Велика депресія» 1930-х років, ні Друга світова війна. За підтримки населення в країні було здійснено важливі реформи: роздано землю селянам, націоналізовано залізничний транспорт і нафтодобувну галузь. Однак позитивні явища в економіці відбувалися на тлі бруталного порушення урядом громадянських прав і свобод.

Післявоєнний розвиток держав Латинської Америки відбувався в умовах, коли Американський континент опинився в епіцентрі боротьби за вплив на нього США, ССРСР та Китаю. Були спроби створити комуністичні партизанські загони в Аргентині, Перу, Уругваї, Еквадорі, Венесуелі, Болівії. Проте партизани не завоювали симпатій населення (як і просоветські та прокитайські компартії), тому невдовзі лівий радикалізм зійшов нанівець.

США робили ставку на посилення військового потенціалу й військово-політичне співробітництво з країнами регіону. Зокрема, було підписано договори про колективну безпеку, у **1948 р.** створено *Організацію американських держав (ОАД)*, до якої ввійшли 35 країн.

У другій половині ХХ ст. революційні процеси на континенті розвивались у двох напрямках: ліві сили приходили до влади або в результаті збройного її захоплення, або здобувши перемогу на виборах. Перший шлях найяскравіше проявився на Кубі та в Нікарагуа, другий — у Чилі.

У *Нікарагуа* в 1979 р. після багаторічної партизанської війни до влади прийшов марксистський «Фронт національного визволення ім. Августо Сандіно», який мав підтримку від ССРСР. Унаслідок придушення сандіністами демократії і порушення прав людини в країні виник повстанський рух, у якому брали також участь загони самооборони індіанських племен із віддалених районів країни. Під внутрішнім і зовнішнім тиском сандіністи мусили провести в 1990 р. вибори, на яких зазнали поразки.

У *Чилі* марксистисти прийшли до влади демократичним шляхом. У 1970 р. президентом був обраний соціаліст *Сальвадор Альєнде*. Його уряд, з одного боку, зумів знизити рівень безробіття і трохи покращити становище робітників, а з іншого — у країні скоротилося виробництво, гостро відчувалася нестача товарів широкого вжитку. Масові демонстрації, заворушення в селах були реакцією на загальне погіршення економічної ситуації в країні.

Августо Піночет

Чилійське суспільство розкололося на два табори: одні підтримували політику президента, інші вимагали усунення його від влади. Восени 1973 р. було здійснено переворот, у ході якого Сальвадор Альєнде загинув. До влади прийшли військові на чолі з генералом *Августо Піночетом*, у країні було встановлено диктаторський режим. Піночет, з одного боку, домогся суттєвого покращення економічної ситуації в Чилі, а з іншого — увійшов в історію як диктатор, винний у масових порушеннях прав людини.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет «Августо Піночет» із серії «Диктатори».
- Оцініть, чи прийшов до влади Августо Піночет відповідно до конституції. Як він сам пояснив причини виступу військових?
- Якими методами діяв режим Піночета проти опонентів? Чи схвалюєте ви такі методи політичної боротьби?
- Як ви оцінюєте результати правління Августо Піночета?

2. Революція на Кубі

Кубою довго правили авторитарні політичні та військові діячі, які утримували владу за допомогою сили. У 1952 р. незадовго до президентських виборів унаслідок безкровного перевороту владу на Кубі захопив

один із кандидатів на посаду президента *Фульхенсіо Батиста*, котрий правив як диктатор. Під час правління Батисти, якого підтримували США, сформувалась опозиція, найрадикальнішим крилом котрої були марксистичні, очолювані *Фіделем Кастро*. У 1953 р. загін Кастро здійснив невдалу атаку на казарму урядових військ; під час штурму загинуло понад 100 революціонерів. Запальна промова Фіделя Кастро на судовому процесі, у якій він критикував режим Батисти, зробила його популярним. Фіделя Кастро посадили до в'язниці, але згодом помилували й після звільнення він виїхав до Мексики.

Особистості

Фідель Кастро Рус (1926–2016) — керівник комуністичного революційного руху на Кубі в 1953–1959 рр.; прем'єр-міністр революційного уряду Куби в 1959 р.; з 1965 р. керівник компартії Куби. У серпні 2006 р. через хворобу передав керування країною своєму братові.

Наприкінці 1956 р. загін, який очолював Фідель Кастро, висадився в східній частині острова Куба. У ході партизанської війни, яку розгорнули повстанці під керівництвом братів *Фіделя* та *Рауля Кастро* й аргентинського марксиста *Ернесто Че Гевари*, на початку 1959 р. Фульхенсіо Батиста втік із країни. Фідель Кастро та його прибічники ввійшли до столиці Куби м. Гавани, узяли під свій контроль армію і встановили жорсткий режим. Політичні опоненти були знищені або ув'язнені. За оцінками, лише за перші три роки перебування при владі урядом Фіделя Кастро було страчено понад 3 тис. осіб, а після того як революційна влада стала ще радикальнішою, сотні тисяч кубинців утекли до США (країни розділяє трохи більше 160 км).

Кубу проголосили соціалістичною державою. На острові було встановлено однопартійний режим, і до розпаду СРСР вона мала підтримку Советського Союзу. Режим Кастро відіграв важливу роль у геополітичній доктрині СРСР. Коли США у відповідь на націоналізацію американської власності запровадили проти Куби економічні санкції і розірвали з нею дипломатичні відносини, СРСР надавав країні економічну й військову допомогу, закуповував майже весь вироблений на Кубі тростинний цукор, а також фінансував диверсійно-повстанську діяльність та участь кубинських «добровольців» в експорті комунізму до інших латиноамериканських країн. Під час одного з рейдів на територію Болівії тамтешні урядові війська схопили та розстріляли Ернесто Че Гевару.

На початку XXI ст. через похилий вік і хворобу Фідель Кастро відійшов від справ, передавши владу молодшому брату Раулю. За правління Рауля Кастро в країні розпочалися деякі реформи: фермерам передали занедбану державну землю, було дозволено дрібне підприємництво, кубинці отримали право купувати й продавати будинки, виїздити

за кордон без спеціального дозволу. У 2014 р. США та Куба відновили перервані дипломатичні відносини, Сполучені Штати Америки частково зняли з Куби санкції і виключили її зі списку країн — спонсорів тероризму. У 2016 р., уперше за майже дев'яносто років, Кубу відвідав американський президент. Між країнами налагоджено авіаційне та морське сполучення, хоч американські санкції проти комуністичного режиму продовжують діяти.

У 2018 р. Кубу очолив новий комуністичний керівник — *Мігель Діас-Канель* — перший за весь час комуністичної диктатури цивільний правитель, до того ж не з родини Кастро. Ухвалена нова конституція острівної країни зберігає диктатуру комуністичної партії, але визнає приватну власність. Надмірно регульована державою економіка з низькою продуктивністю праці та залежністю від зовнішньої торгівлі потребує осучаснення. Часткові ринкові реформи дали певний поштовх для розвитку туризму й заохотили залучення іноземних інвестицій, але країна залишається бідною. Уперше за багато років на Кубі у 2021 р. під гаслами «Геть диктатуру!» і «Ми хочемо свободи!» відбулися антиурядові протести проти економічних негараздів та утисків населення. Куба досі залишається однією з трьох комуністичних держав на планеті (крім неї, також Китай і Північна Корея).

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет із серії «День в історії» про кубинську революцію і прихід до влади Фіделя Кастро. Чи досяг він, на вашу думку, мети, яку кубинські комуністи ставили перед собою на момент приходу до влади? Чи справді кубинська революція «має початок, але не має кінця»?

3. Проблеми політичного й економічного життя латиноамериканських держав на межі ХХ–ХХІ ст.

У політичному житті латиноамериканських країн в останні десятиліття відбулися ліквідація військово-диктаторських режимів і повсюдне відновлення конституційного ладу. Такі режими було повалено в 13-ти країнах регіону, зокрема в Болівії (1982), Аргентині (1983), Уругваї (1984), Бразилії і Гватемалі (1985), Суринамі (1987), Чилі та Парагваї (1989), Гаїті (1994). У більшості випадків перехід від диктатури до демократії відбувався мирним шляхом.

У Чилі військовий режим Піночета із часом «пом'якшав»: було дозволено свободу слова, зборів та асоціацій, зокрема й діяльність профспілок. Країна перейшла від моделі одержавленої економіки до вільної ринкової, що сприяло економічному розвитку, збільшенню внутрішніх та іноземних приватних інвестицій. За підсумками референдуму 1988 р. Августо Піночета не допустили до третього восьмирічного президентського терміну. У країні було відновлено демократію та збережено позитивну динаміку в економіці.

Латинська Америка в другій половині ХХ — у першій чверті ХХІ ст.

Свідчення

- Чи вважаєте ви, що заради економічної стабілізації виправдані будь-які способи зміни влади?

«Коли в 1973 р. на ...центральному площу столиці Чилі в'їхали танки, економіка країни переживала період стагнації [застій у виробництві, торгівлі й інших галузях економіки]. Гіперінфляція зростала шаленими темпами, а уряд утратив будь-який вплив на неї. Прийшовши до влади, генерал Піночет поставив ...завдання швидко оздоровити економіку. Військо мало придушити хвилювання в суспільстві... Незважаючи на протести профспілок, а також бізнесменів... були ліквідовані бар'єри, які стимулювали торгівлю і закордонні інвестиції, лібералізували ціни, обмежили права робітників і пов'язали курс песо з курсом долара».

Джонатан Фрідленд, англійський журналіст (The Wall Street Journal Europe. 1994. December)

В *Аргентині* правління військових призвело до військової поразки від Великої Британії в 1982 р. через спробу повернути Фолклендські (Мальвінські) острови, над якими британці встановили контроль півтора століття тому. Поразка остаточно знеславила аргентинський військовий режим і змусила його відновити цивільне правління в країні швидше, ніж передбачалося.

У *Панамі* за участі США в 1989 р. було повалено режим генерала Мануеля Нор'єги, якого звинувачували в наркоторгівлі. Також США посприяли усуненню в 1994 р. військового режиму на *Гаїмі*.

У *Венесуелі* на соціалістичних гаслах і протиставленні Латинської Америки США чотири рази поспіль, починаючи з кінця ХХ ст., президентом обирали *Уго Чавеса*. Він націоналізував нафтогазову промисловість і частину занедбаних земель, які були передані безземельним селянам і скотарям, за його півторадесятилітнє правління було поліпшено медичну допомогу й освіту для бідних. Щодо злочинності та корупції, то ці проблеми не було подолано. Гостро критикуючи США, Уго Чавес усе ж продовжував продавати їм нафту, від експорту якої Венесуела залежить донині. У першій чверті ХХІ ст., а надто після смерті Уго Чавеса у 2013 р., Венесуела занурилася в економічну та політичну кризу, наслідком чого стало оскарження легітимності обраного президента країни.

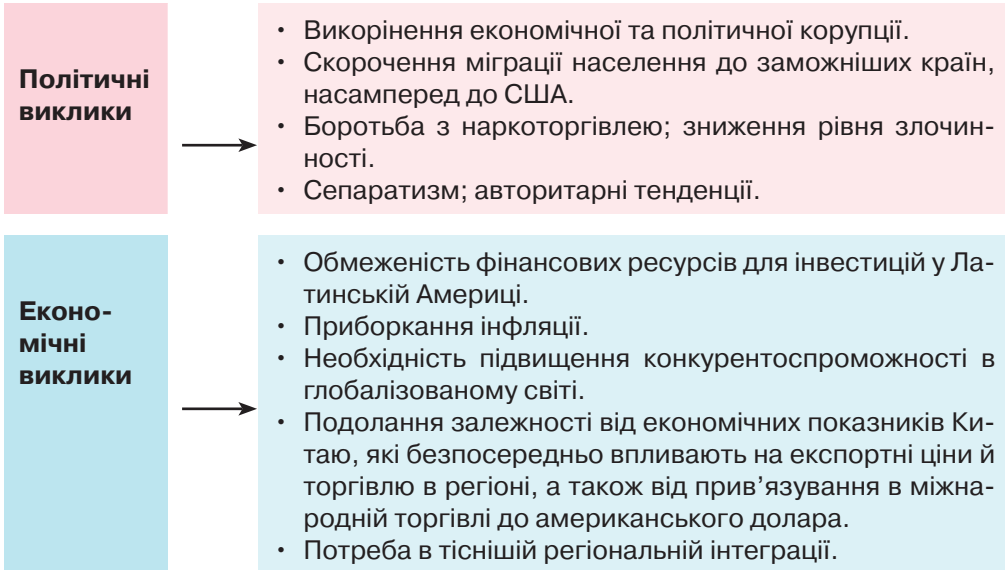
На межі тисячоліть у політичному плані чи не найпроблемнішою країною була *Колумбія*. У цій країні демократичний уряд утратив контроль над більшою частиною території, де господарювали потужні наркокартелі, а також ліві партизани й інші незаконні військові формування. Партизанські організації в Колумбії не мали широкої народної підтримки, але отримували чималий зиск від захисту нарковиробників і наркоторгівців.

4. Виклики політичного й економічного життя латиноамериканських держав першої чверті ХХІ ст.

ХХІ століття принесло на всі континенти багато новацій і нових можливостей. Латинська Америка зі всіма своїми особливостями та-

кож постала перед новою реальністю і новими викликами, зазначеними в схемі.

Головні політичні й економічні виклики для країн Латинської Америки в першій чверті XXI ст.

Політичні зміни в Латинській Америці подібні до припливів і відпливів: виборці бувають непослідовні у своїх політичних симпатіях і схильні до крайнощів, голосуючи то за крайніх лівих, то, навпаки, за крайніх правих кандидатів. Рідко якому латиноамериканському уряду вдається допрацювати до закінчення терміну. Упродовж перших 20-ти років XXI ст. в деяких країнах панували авторитарні режими, у Бразилії, Аргентині та Мексиці до влади прийшли популісти, які на виборах обіцяють людям усе, про що вони хочуть почути, а потім «забувають» про свої обіцянки. Саме тому на вулицях Колумбії, Болівії, Еквадору та Чилі відбулися заворушення.

Значною проблемою для Латинської Америки є *корупція*. Загалом у латиноамериканській традиції досить терпимо ставляться до «хорошої корупції», яка, мовляв, полегшує переговори та прискорює вирішення справ. Із цим пов'язаний високий рівень корумпованості в державному управлінні.

Незважаючи на збільшення чисельності представників середнього класу, серйозним викликом є *нерівність доходів* різних груп населення. У Латинській Америці масштаби цієї проблеми більші, ніж, наприклад, в Африці, де значно менше багатіїв. На протилежному полюсі — *інфляція*, безробіття, бідність і зумовлені ними злочинність і наркоторгівля. Мільйони мешканців Латинської Америки живуть у злиднях, майже половина населення належить до категорії малозабезпечених.

Основним осередком тероризму та наркотрафіку в Латинській Америці залишається Колумбія, де вже пів століття озброєні *сепаратистські угруповання* ведуть боротьбу із центральним урядом і контролюють третину території країни.

Темпи зростання кількості населення Латинської Америки в першій чверті XXI ст. внаслідок зниження народжуваності й еміграції до заможніших країн суттєво знизилися. Поза межами континенту нині проживає майже чверть мільярда латиноамериканців. Водночас Латинська Америка залишається одним із найменш привабливих регіонів для мігрантів з інших частин світу.

- Розгляньте карикатуру на масову міграцію населення Латинської Америки за кордон. Якими постають на ній лідери країн регіону? Як ви вважаєте, чи знають вони, як зарадити цій проблемі?

Текст на малюнку: «Ми маємо стати сильнішими»; «Як саме?»; «корупція, невдала економічна політика, повільне зростання».

Одним із найбільших економічних викликів для латиноамериканських країн є становлення Китаю як світової держави та його торговельна війна зі США. З початку XXI ст. Китай замінив США в статусі найбільшого торговельного партнера Латинської Америки й став своєрідним «пилососом» латиноамериканського експорту. Зокрема, апетит КНР поширюється на бразильську й аргентинську сою, чилійську та перуанську мідь, венесуельську нафту. Як наслідок, збільшується потік сировини й продуктів до Китаю та знижується обсяг торгівлі між країнами Латинської Америки, ураженими так званою «голландською хворобою» (так називають погіршення економіки через збільшення експорту сировини).

Окрім розширення виробництва й експорту, країни регіону докладають чимало зусиль для зміцнення своїх фінансових систем і зменшення залежності від іноземного капіталу. Одним зі способів уключення регіону у світову економіку є *інтеграція*. У першій чверті XXI ст. Латинська Америка ліквідувала зайві торговельні бар'єри між країнами регіону, лібералізувала підприємництво тощо.

Найперспективнішими країнами щодо розвитку нині вважають Мексику, Чилі, Аргентину та Бразилію. Про посилення ролі цих країн у світовій політиці свідчить той факт, що Бразилія, Мексика й Аргентина є членами найпрестижнішого світового клубу G20 («Група двадцяти»). Бразилія навіть виявляє наміри набути статусу постійного члена Ради Безпеки ООН, що, на думку бразильських політиків, символізувало б визнання країни великою державою. У геополітичному вимірі у XXI ст. країни Латинської Америки перебувають на шляху подолання своєї периферійності у світовій політиці.

Помітним у Латинській Америці є «український слід», адже в регіоні проживає чимало українців. Остання хвиля української міграції в регіон спричинена російською агресією проти України. Найбіль-

Пам'ятник Тарасові Шевченку
в м. Буенос-Айресі (Аргентина)

ше українців проживає в Аргентині (200–500 тис.) і Бразилії (понад 150 тис.). В Аргентині розвивається релігійне та соціально-культурне життя українців. У Бразилії також існує мережа українських організацій. Отже, українці, шануючи своє походження та традиції власного народу, успішно інтегруються в країнах проживання і роблять вагомий внесок у розвиток Латинської Америки.

Основні події

1959 р. — революція на Кубі.

Закриття та завдання

1. Розкрийте особливості післявоєнного розвитку країн Латинської Америки.
2. Порівняйте обставини, за яких на Кубі й у Чилі до влади прийшли ліві сили. Що в цих подіях було спільного, а чим вони відрізнялися?
3. Чи вважаєте ви справедливим твердження, що, мовляв, не має значення, демократія в країні чи диктатура, якщо при цьому зростає матеріальний рівень життя? Який щабель у вашій «драбині цінностей» належить свободі та демократії?
4. Які виклики постали перед країнами Латинської Америки в першій чверті XXI ст.?
5. Які, на вашу думку, місце й роль належать українським національним громадам у країнах регіону?
6. Висловіте обґрунтоване судження про політичну діяльність Фіделя Кастро.

Узагальнення до розділу IV

«Розпад колоніальних імперій. Країни Азії, Африки, Латинської Америки»

- Після Другої світової війни в Азії, Африці, на Близькому Сході та в Латинській Америці відбулися і тривають донині важливі зміни. Зокрема, розпад колоніальних імперій, утворення незалежних держав в Азії та Північній Африці наприкінці 40-х — у 50-х роках XX ст., здобуття незалежності країнами Тропічної Африки в 1960-х роках, зростання впливу країн Сходу у світі.

- Азія, Африка, Латинська Америка — регіони, які мають особливості розвитку політичної системи в період становлення національних держав, зокрема важливу роль відіграє армія, істотно впливають етнічні та релігійні традиції. Міжетнічні, міжконфесійні й соціальні конфлікти в постколоніальних суспільствах, разом із загостренням демографічних та екологічних проблем, становлять виклики, які належить подолати у XXI ст.

- Важливе місце в Азії посідають Китай та Японія. Післявоєнні заходи щодо демілітаризації та демократизації *Японії*, ухвалення нової конституції, суттєва допомога США у відновленні економіки країни й зусилля народу допомогли здійснити японське «економічне диво». У XXI ст. Японія — один з основних центрів сучасного високотехнологічного й інформаційного розвитку.

- Унаслідок громадянської війни 1946–1949 рр., яка завершилася перемогою комуністів над Гоміньданом, було створено *Китайську Народну Республіку* (КНР) і завершено об'єднання материкового Китаю. Одержавлення економіки за советським зразком, колективізація села, «великий стрибок», «народні комуни» та «культурна революція» — ці експерименти китайських комуністів суттєво загальмували розвиток країни. Ринкові реформи 70-х років XX ст., які проводив Ден Сяопін, політика «відкритих дверей» та формування спеціальних економічних зон у другій половині XX — на початку XXI ст. сприяли економічному відродженню Китаю і зростанню його ролі у світі.

- *Індія*, яка виборола незалежність від Великої Британії, має статус ядерної держави, відіграє важливу роль у Південноазійському регіоні й у світі.

- Драматичні події на *Близькому Сході* після створення в 1948 р., відповідно до рішення ООН, Держави Ізраїль призвели до збройних конфліктів між нею та арабськими сусідами.

- В *Ірані* після Другої світової війни шах Реза Пахлаві здійснив так звану «білу революцію». Однак авторитарна політика, ігнорування владою питань подолання бідності та звинувачення в запровадженні укладу життя західних «іновірців» призвели до ісламської революції 1978–1979 рр. і проголошення Ісламської Республіки Іран. Духовний лідер революції аятола Хомейні встановив у країні жорсткий політичний режим. Його гаслом була боротьба проти США та Заходу, які нібито уособлюють «чужі» ісламу цінності.

- Нові світові реалії (інформаційна революція, наростання екологічних і соціальних проблем і т. ін.) не обійшли також *Латинську Америку*. Утілення в країнах регіону неоліберальної моделі економічного розвитку позначилося не тільки успіхами, а й труднощами. Серед викликів XXI ст.: боргова криза, необхідність знищення перешкод для іноземних капіталовкладень і лібералізації зовнішньої торгівлі, подолання корупції, підвищення матеріального рівня життя людей.

- «Особливий шлях», який обрала *Куба* після приходу до влади в 1959 р. комуністичного уряду на чолі з Фіделем Кастро, виявився складним і суперечливим. З одного боку, були досягнення в установленні більшої соціальної справедливості, а з іншого — диктаторський

режим порушував громадянські права й не забезпечив гідних умов життя для народу. У першій чверті ХХІ ст. Куба під керівництвом нового очільника дедалі більше відкривається світові.

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Подія, зображена на фото, відбувалася в

- А 1960–1961 рр.
- Б 1978–1979 рр.
- В 1991–1992 рр.
- Г 2010–2011 рр.

2. Автором висловлення «Байдуже, якого кольору кішка, аби вона ловила мишей» — є

- А Джавахарлал Неру
- Б Ден Сяопін
- В Хірохіто
- Г Рухолла Хомейні

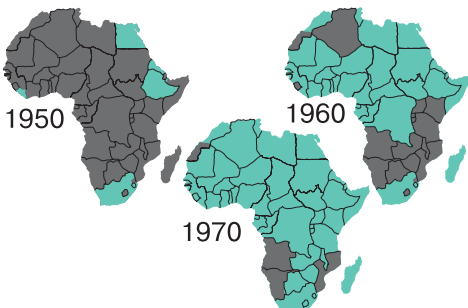
3. Поштовхом до початку першої арабо-ізраїльської війни стало

- А ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН рішення про створення в Палестині арабської та єврейської держав
- Б проголошення Держави Ізраїль
- В прибуття до Палестини значної кількості єврейських переселенців
- Г утворення Організації визволення Палестини

4. Проблема «північних територій» — це

- А проблема облаштування північних провінцій Канади
- Б проблема економічного відставання країн Північної Африки
- В територіальна проблема між Північною та Південною Кореєю щодо лінії розмежування
- Г територіальна проблема між Японією та Росією

5. На картах зображено

- А перерозподіл колоніальних володінь між європейськими державами в Африці
- Б зміну кордонів між африканськими державами
- В утворення незалежних держав в Африці
- Г економічну інтеграцію африканських держав

6. Установіть відповідність.

<i>Поняття</i>	<i>Визначення</i>
1 апартеїд	А надання незалежності та повного суверенітету домініонам, підмандатним територіям, колоніям
2 «арабська весна»	Б радикальна релігійно-політична течія в ісламі, яка сповідує повернення до основ, «чистоти» ісламу
3 деколонізація Африки	В переломний період деколонізації, коли незалежність отримали відразу сімнадцять колоній
4 «Рік Африки»	Г різновид дискримінації, що полягає у фактичному чи юридичному відокремленні суспільних груп, які вирізняються за гендерними, соціальними, релігійними, мовними чи іншими ознаками, законодавче обмеження їхніх прав
5 ісламський фундаменталізм	Д позбавлення за расовою належністю цілих груп населення політичних і громадянських прав, аж до територіальної ізоляції
	Е революційна хвиля демонстрацій, протестів, повстань і революцій, які розпочалися в арабському світі наприкінці 2010 — у січні 2011 рр.

7. Установіть відповідність.

<i>Дата</i>	<i>Подія</i>
1 1947 р.	А ліквідація апартеїду в Південній Африці
2 1948 р.	Б здобуття незалежності Індії
3 1960 р.	В утворення Держави Ізраїль
4 1991 р.	Г «Рік Африки»
	Д Шестиденна війна

8. Серед семи варіантів відповідей правильними є три. Назвіть цифри, що позначають правильні відповіді.

Які виклики стояли перед країнами Латинської Америки після Другої світової війни?

- 1 значні людські й економічні втрати внаслідок Другої світової війни
- 2 міжетнічні та міжрелігійні конфлікти
- 3 авторитарні методи правління
- 4 гострі територіальні суперечності між державами регіону
- 5 значний вплив військових і церкви
- 6 великі військові витрати
- 7 безземелля більшості селян

9. Установіть відповідність.

<i>Діяч / діячка</i>	<i>Факт біографії</i>
1 Індіра Ганді	А розроблення та здійснення політики «великого стрибка»
2 Нельсон Мандела	Б загибель від куль терористів
3 Фідель Кастро	В відбування 27-річного терміну ув'язнення за політичну діяльність
4 Мао Цзедун	Г загибель під час військового перевороту
	Д надання дозволу на розміщення на території країни советської ядерної зброї

10. Установіть відповідність.

<i>Діяч / діячка</i>	<i>Країна</i>
1 Фідель Кастро	А Аргентина
2 Нельсон Мандела	Б Індія
3 Джавахарлал Неру	В Іран
4 Ева Перон	Г Куба
	Д ПАР

11. Політичний діяч / діячка, за правління якого / якої в країні відбувалось «економічне диво», зображений / зображена на фото

А

Б

В

Г

12. У відповідь на націоналізацію комуністами на Кубі американської власності США

- А** націоналізували кубинську власність у Сполучених Штатах Америки
- Б** розірвали дипломатичні відносини з Кубою
- В** розпочали морську й повітряну блокаду острова
- Г** запровадили проти Куби економічні санкції

13. Під час «чотирьох модернізацій» Ден Сяопіна в Китаї відбувалася / відбувалося

- А** відмова від монополії комуністичної партії на владу
- Б** відмирання комун
- В** залучення іноземних інвестицій, створення вільних економічних зон
- Г** створення спільних з іноземцями підприємств

ЕСЕ

«Сучасні країни Азії: діалог західної та східної цивілізацій».

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

«Моделі інноваційного розвитку нових азійських незалежних держав».

РОЗДІЛ V

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

§ 19. Міжнародні відносини періоду «холодної війни»

1. Динаміка «холодної війни». Протистояння НАТО й ОВД

Промова Вінстона Черчилля у Фултоні, «план Маршалла», поділ Німеччини на дві держави, події в Західному Берліні в 1948–1949 рр. — ці й інші прояви «холодної війни» свідчили про поглиблення розколу між Заходом і Сходом, насамперед між США та СРСР. У відповідь на советську експансію Сполучені Штати проводили політику стримування, намагаючись ізолювати Советський Союз. НАТО було стурбоване тим, як у разі агресії СРСР захистити територію між кордоном Східної Німеччини та м. Франкфуртом у Західній Німеччині, якою советська армія могла прорватися до Атлантики. США намагалися запобігти цьому, розмістивши тисячі одиниць тактичної ядерної зброї на території своїх союзників — Італії та Туреччині.

Натомість Советський Союз розмістив балістичні ракети великої дальності, які могли досягти території Сполучених Штатів. Оскільки на той час обидві держави володіли ще й водневими бомбами, то мусли шукати шляхи покращення відносин, щоб не допустити фатального зіткнення. «Холодна війна» перестала бути справою двох держав або тільки НАТО й Організації Варшавського договору, протистояння загрожувало перерости в «гарячу» світову війну.

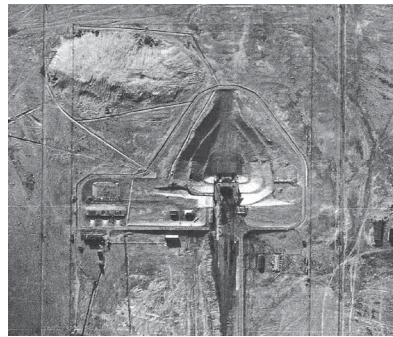
Короткочасні «потепління» відносин закінчувалися гострими міжнародними кризами: арабо-ізраїльське протистояння 1956 р., придушення того ж року советськими військами повстання в Угорщині та ін. Підтримку Советським Союзом націоналістичних рухів в Азії та Африці США та їхні партнери по НАТО справедливо розцінювали як експансію, що мала на меті прибрати до рук сировинні ресурси, позбавивши доступу до них усі інші країни.

Та все одно США та ССРСР час від часу мусили домовлятися хоча б про часткове роззброєння. Спробу укласти угоду про роззброєння було зроблено в середині 1950-х років. У першій після Потсдамської конференції зустрічі світових лідерів узяли участь президент США Дуайт Ейзенгауер, британський прем'єр-міністр, голова уряду Франції та советські керівники Микола Булганін і Микита Хрущов (на той момент у владній верхівці ще не було вирішено, хто керуватиме Советським Союзом).

Американський президент запропонував план «Відкрите небо», згідно з яким США та ССРСР дозволяли одне одному спостережати з повітря за своєю територією. Безперешкодні польоти літаків (а згодом і супутників) мали забезпечити прозорість, прояснити наміри потенційного супротивника, що сприяло б пом'якшенню міжнародних відносин. Проте, не бажаючи знижувати рівень секретності, советські керівники відхилили цей план.

- Як, на вашу думку, імовірна домовленість між США та Советським Союзом про безперешкодне спостереження за військовими об'єктами одне одного вплинула б на безпекову ситуацію у світі, зважаючи на напруженість відносин між Заходом і Сходом?

Секретний центр советських ракетних випробувань, сфотографований з американського літака спостереження. 1957 р.

Для обговорення проблем, що накопичилися між Заходом і Сходом, було заплановано провести навесні 1960 р. в Парижі зустріч керівників США, ССРСР, Великої Британії та Франції. Проте за два тижні до події над ССРСР був збитий американський розвідувальний літак U-2. Його пілот урятувався і був ув'язнений. Через два роки його обміняли на советського шпигуна, викритого в США.

Звічення

- Ознайомтеся з оцінкою американськими сенаторами ситуації, що виникла внаслідок інциденту з U-2. Що їх найбільше непокоїло за обставин, що склалися?

«На тлі майже психопатичного захоплення таємницями, характерного для російського уряду, розслідування цієї таємниці... у поєднанні з розчаруванням та обуренням Советів упродовж майже чотирьох років може призвести до найжорсткішої реакції, якщо це проникнення на їхню територію стане публічним».

Зі стенограми засідання Комітету із закордонних справ Сенату США від 16 травня 1960 р. (Wright Quincy. Legal Aspects of the U-2 Incident // American Journal of International Law. (May 1960). Cambridge University Press, 2017. Vol. 54, № 4. P. 836)

Побоювання сенаторів підтвердилися. За часів «холодної війни» взаємне шпигування було буденною справою, але Советський Союз використав інцидент із літаком-розвідником не тільки для зриву зустрічі, а й для скасування державного візиту до ССРСР американського президента Дуайта Ейзенгауера.

За президентства *Джона Кеннеді (1961–1963)* Сполучені Штати застосували оборонну стратегію *гнучкого реагування*, яка також була офіційно прийнята Північноатлантичним альянсом. Стратегія передбачала різні варіанти відповіді Советському Союзу в разі його нападу, однак наголошувала на важливості взаємного стримування. Мета стратегії — застерегти Советський Союз, що він зазнає поразки, якщо зважиться розпочати війну. Аби тримати ситуацію під контролем, НАТО розмістило в різних частинах світу озброєння; Варшавський договір діяв так само.

Свідчення

- Чому, на вашу думку, усвідомлюючи загрозу ядерної війни, економічно слабший Советський Союз намагався змагатися зі США в гонці озброєнь? Чого він домагався і на що розраховував?

«Тотальна війна не має жодного сенсу в той час, коли великі держави вважають себе невразливими для ядерної зброї та відмовляються поступатися одна одній, не застосовуючи цю зброю. ...Накопичена кількість ядерної зброї вдсятеро перевищує вибухову силу бомб, скинутих усіма повітряними силами Заходу під час Другої світової війни. ...Дехто стверджує, що немає сенсу говорити про мир чи світове роззброєння, поки лідери Советського Союзу залишаються непоступливими. Сподіваюся, що вони змінять свою позицію. Я вважаю, що ми можемо допомогти їм зробити це».

З виступу президента США Джона Кеннеді перед випускниками американських університетів 10 червня 1963 р. (Safeguarding the Republic. Essays and Documents in American Foreign Relations. 1990–1991. Edited by Howard Jones, McGraw-Hill inc. 1992. P. 234)

2. Прояви міжнародної напруженості

Наступним після блокади Західного Берліна й поділу Німеччини проявом міжнародної напруженості стала **Корейська війна 1950–1953 рр.** Наприкінці Другої світової війни Корею було звільнено від японської окупації, а Корейський півострів поділено по 38-й паралелі на дві окупаційні зони: США — на півдні та Советського Союзу — на півночі. Надії на єдину незалежну Корею не виправдалися, і в 1948 р. було утворено дві окремі держави: підтримувана Сполученими Штатами Республіка Корея — на півдні та комуністична Корейська Народно-Демократична Республіка — на півночі. Північну Корею підтримували ССРСР і Китай.

Через п'ять років після поділу країни комуністичний лідер Північної Кореї Кім Ір Сен вирішив возз'єднати Корею під владою комуністів. Улітку 1950 р. він раптово вторгнувся до Південної Кореї. Протягом

двох днів після вторгнення Сполучені Штати зібрали Раду Безпеки ООН і заявили про підтримку Південної Кореї. У ній було розміщено збройні сили коаліції ООН із 15-ти країн, причому більшість становили американці, очолювані генералом Дугласом Макартуром.

До серпня північнокорейські сили захопили майже всю Південну Корею. Американські війська утримували тільки невелику територію на південному сході країни поблизу м. Пусана. Однак у вересні війська ООН розпочали контрнаступ і невдовзі відтіснили північних корейців до кордону по 38-й паралелі й готові були рухатися далі у глиб Північної Кореї.

Наприкінці листопада 1950 р. у війну втрутився Китай, який направив 300 тис. своїх вояків до Північної Кореї. Китайці та північні корейці, які значно переважали війська під прапором ООН, суттєво заглибилися на територію Південної Кореї і навіть захопили її столицю місто Сеул.

Советська військова авіація та засоби протиповітряної оборони, десятки тисяч військових (офіційно ССРСР це заперечував) також брали участь у боях на стороні Північної Кореї. У результаті сили ООН мусили відступити. Але до весни 1951 р. вони поновили наступ і знову вийшли на кордон по 38-й паралелі. Упродовж наступних двох років тривали запеклі бої, але без просування жодної зі сторін.

У 1953 р. було підписано перемир'я, яке визнало довоєнний кордон, що розмежував Північну та Південну Корею по 38-й паралелі демілітаризованою зоною завширшки 4 км, яка існує і донині. У війні загинули десятки тисяч американських солдатів, а також кілька мільйонів вояків і цивільних із Південної та Північної Кореї.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет із серії «День в історії» про початок Корейської війни. Яку роль у цій війні відігравали ССРСР, Китай і США?
- Хто, на вашу думку, переміг у Корейській війні? Аргументуйте вашу точку зору.

Згадайте

- Які домовленості існували між учасниками антигітлерівській коаліції щодо статусу післявоєнного Берліна?

Наприкінці 1950-х років ССРСР, у супереч міжнародним договорам, висунув вимогу, щоб США, Велика Британія та Франція відмовилися від своїх зон у Берліні. Країни Заходу не погодилися, і впродовж кількох наступних років посилення напруженості між Заходом і ССРСР спричинило **Берлінську кризу**. Оскільки нещодавні союзники не збира-

Словник

Берлінська криза — загострення напруженості між Заходом і Сходом щодо питання про статус Західного Берліна, кульмінація якого припала на серпень 1961 р. Символом кризи став Берлінський мур.

лися потурати советській експансії, то на початку серпня 1961 р. влада Німецької Демократичної Республіки за вказівкою з Москви розпочала перекривати шляхи втечі «східних» берлінців до Західного Берліна, яка набула масового характеру.

- Розгляньте фото, зроблені 15 серпня 1961 р. біля будинку, розташованого на межі між східним і західним секторами Берліна. Опишіть дії різних людей, зафіксовані об'єктивом фотокамери. Свідком чого став, на вашу думку, фотограф? Які настрої берлінців відображають ці фото?

У середині серпня за одну ніч, мобілізувавши тисячі людей, НДР спорудила Берлінський мур, який розділив центр міста, Німеччину, Європу та світ. На пунктах пропуску постійно виникали конфлікти між військовими НДР й німцями, які хотіли потрапити до Західного Берліна.

- Перегляньте відеосюжет про появу Берлінського муру.
- Яким було призначення цієї споруди й у чому її символізм?
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/196.html>
- Як ви вважаєте, чи був мур споруджений тільки через забанку влади Східної Німеччини?

Наприкінці жовтня 1961 р. СРСР розмістив за 100 м від американського контрольно-пропускного пункту «Чарлі» свої танки, що ледь не спровокувало бойові дії з американськими військовослужбовцями. Зрештою здоровий глузд переміг — і військового конфлікту між Сполученими Штатами та Советським Союзом удалося уникнути.

Ще одним жорстким протистоянням часів «холодної війни» й тестом на можливість застосування ядерної зброї стала **Карібська криза** в жовтні 1962 р. Після невдалої спроби США повалити на Кубі комуністичний режим Фіделя Кастро СРСР розмістив на острові понад 20 тис. советських військовослужбовців та ядерні ракети середнього радіусу дії.

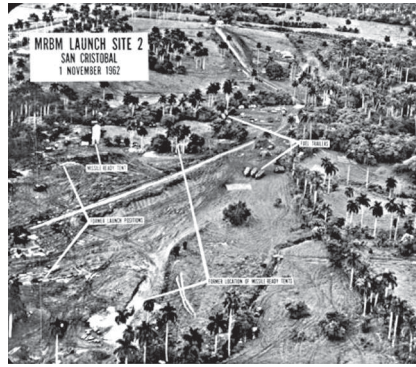
Незважаючи на високу технічну оснащеність розвідувальних служб, США прогавили замасковане доставлення ракет із СРСР на Кубу. Ви-

Словник

- **Карібська криза** — протистояння між США та СРСР у другій половині жовтня 1962 р., сприченене таємним розміщенням Советським Союзом на Кубі ядерних ракет, здатних уразити територію США.

Скупчення військової техніки на пропусковому пункті «Чарлі». 1961 р.

Советські ракети на Кубі. Американська аерофотозйомка. 1962 р.

явивши їх у середині жовтня 1962 р. за 90 миль від свого узбережжя, американці були шоковані.

Деякі радники рекомендували Джону Кеннеді негайно завдати авіаудару по советських ракетних установках на Кубі, але президент обрав інший варіант: 22 жовтня США оголосили Кубі «карантин», тобто морську блокаду острова. Джон Кеннеді та Микита Хрущов обмінялися різкими листами.

Свідчення

- Який висновок про гостроту Карибської кризи ви можете зробити з тональності листування керівників США та СРСР?

«Першим кроком, що став початком нинішніх подій, було таємне доставлення на Кубу наступальної зброї. Сподіваюся, що Ви негайно дасте вказівку Вашим суднам дотримуватись умов карантину, що розпочнеться о 14-й годині за Гринвічем 24 жовтня. ...Ракета, запущена з території Куби проти будь-якої країни Західної півкулі, вважатиметься нападом Советського Союзу на Сполучені Штати Америки, який вимагатиме адекватного удару у відповідь по Советському Союзу».

*З листа Джона Кеннеді до Микити Хрущова від 22 жовтня 1962 р.
(<http://microsites.jfklibrary.org/cmc/oct22/doc4.html>)*

«Ви, пане Президенте, кинули нам виклик. ...Ви ...оголошуєте не карантин, а висуваєте ультиматум і погрожуєте, якщо ми не підкоримося Вашим вимогам, застосувати силу. ...Советський уряд вважає, що порушення свободи користування міжнародними водами та міжнародним повітряним простором — це акт агресії, який штовхає людство до безодні світової ракетно-ядерної війни».

*З листа Микити Хрущова до Джона Кеннеді від 24 жовтня 1962 р.
(<https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1961-63v06/d63>)*

Президент США виступив із телевізійним зверненням, у якому дав зрозуміти, що США готові застосувати військову силу, якщо Советський Союз не забере з Куби ракети. Коли напруженість досягла най-

вищої точки, катастрофи вдалось уникнути: ССРСР погодився забрати ракети з Куби в обмін на гарантії США не направляти на острів війська. Джон Кеннеді також погодився прибрати американські ракети з Туреччини.

Для того щоб у майбутньому лідери двох держав могли без зволікань контактувати один з одним (особливо в кризові моменти), було налагоджено прямий телефонний зв'язок між ними, названий «гарячою лінією». Опинившись на межі ядерного конфлікту, обидві наддержави розпочали підготовку до підписання договору про заборону ядерних випробувань.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет про Карибську кризу 1962 р.
- Порівняйте виправдання Советського Союзу, чому він розмістив ракети на Кубі, з виправданнями Росії, чому вона напала у 2014 р. й розв'язала війну проти України. Що споріднює ці виправдання, а також ССРСР і РФ?

У 1963 р. представники Сполучених Штатів Америки, Великої Британії та ССРСР підписали Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою. Сторони не дійшли згоди щодо заборони випробувань ядерної зброї під землею та спостереження за територіями одна одної, бо ССРСР розцінював таку відкритість не як прояв взаємної довіри, а як форму шпигунства.

Наземні й надводні ядерні випробування продовжували здійснювати Франція та Китай, які не підписали договір. Однак завдяки міжнародним протестам вони значно обмежили кількість таких випробувань. Цей договір безстроковий, до нього може приєднатися будь-яка держава. Нині учасниками договору є понад 130 держав, зокрема й Україна.

Укотре інтереси США та ССРСР перетнулися в Південно-Східній Азії під час *війни у В'єтнамі*. Як і участь у Корейській війні, утручання в події у В'єтнамі США пояснювали необхідністю запобігти поширенню комунізму. В'єтнам був частиною французької колоніальної імперії, але після завершення Другої світової війни розпочав боротьбу за незалежність. У відповідь Франція в 1945 р. відправила до В'єтнаму свої війська, які відновили контроль над південною частиною країни. В'єтнамські націоналісти та комуністи під проводом *Хо Ші Міна* об'єдналися для боротьби з французькими колоніальними військами. Французи утримували більшість великих міст, але створена Хо Ші Міном у роки війни організація «*В'єтмін*» («Ліга боротьби за незалежність В'єтнаму») мала широку підтримку в сільській місцевості й успішно застосовувала методи партизанської боротьби. У вересні 1945 р. було проголошено створення на півночі країни Демократичної Республіки В'єтнам (ДРВ) на чолі з комуністами.

Франція за підтримки США розпочала бойові дії в джунглях В'єтнаму. У 1954 р. французи зазнали великої військової поразки під Дьєнб'єнфу й здалися військам Хо Ші Міна. США розглядали війну у В'єтнамі з погляду «теорії доміно»: потрапляння однієї з країн Південно-Східної Азії в тенета комунізму могло викликати ланцюгову реак-

цію, що призвело б до захоплення комуністами влади в сусідніх державах. США були стурбовані тим, що комунізм може поширитися в Америці.

Після поразки Франції в Женеві відбулася міжнародна мирна конференція (1954), на якій обговорювали майбутнє Індокитаю. Як наслідок, В'єтнам було поділено по 17-й паралелі на дві держави: на півночі існувала Демократична Республіка В'єтнам, а в Південному В'єтнамі США та Франція привели до влади антикомуністичний уряд. Оскільки цей уряд не був популярним серед населення, то там набирали сили комуністичні партизани — *В'єтконг*, який поступово встановив контроль над великими територіями в сільській місцевості.

Щоб не допустити перемоги комуністів, у 1964 р. в події активно втрутилися США. Американці брали участь у наземних операціях і в бомбардуванні Північного В'єтнаму. У В'єтнамі на полі бою протистояли американські та советські вояки. На стороні Півночі проти американців воювали майже 12 тис. советських військових, СРСР відправив до В'єтнаму тисячі мінометів, гармат і танків, сотні літаків і вертольотів, багато іншого озброєння. Майже вся система протиповітряної оборони Північного В'єтнаму була советською.

Великі втрати, яких зазнали американці у В'єтнамі, спричинили протести в США, часом дуже радикальні, проти участі Америки в цій війні.

- *Перегляньте хронікальні відеокадри з акції протесту в м. Вашингтоні (США) проти війни у В'єтнамі (1969). Визначте характер акції: вона мирна чи радикальна.*
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/199.html>
- *Який вік більшості учасників акції? Чому, на вашу думку, американці саме цієї вікової групи були найактивнішими учасниками антивоєнного руху?*

Потрапивши під сильний суспільний тиск, президент США Річард Ніксон у 1969 р. віддав наказ розпочати виведення американських військ із В'єтнаму. Однак бомбардування північнов'єтнамських баз і маршрутів постачання зброї, а також таємних баз В'єтконгу в сусідніх Лаосі та Камбоджі тривали.

Останній американський солдат залишив В'єтнам у 1973 р. Через два роки після цього північні в'єтнамці вторглися у Південний В'єтнам, швидко перемогли й об'єднали країну під владою комуністів. Війна закінчилася, забравши життя понад 1,5 млн в'єтнамців і понад 58 тис. американців, серед яких були й українці за походженням.

Наприкінці 70-х років ХХ ст., у відповідь на прихід до влади за підтримки СРСР просоветських режимів в Ефіопії, Анголі, Мозамбіку, Лаосі, Камбоджі, Афганістані, Нікарагуа й деяких інших країнах, а також розміщення советських ракет середньої дальності в Східній Європі, країни — члени НАТО домовилися про розміщення понад пів тисячі ракет у Великій Британії, Бельгії, ФРН, Італії. Уторгнення в 1979 р. Советського Союзу до Афганістану стало додатковим аргументом для американських та європейських платників податків щодо збільшення фінансування військових програм.

Війну в Афганістані (1979–1989) СРСР розпочав, щоб зберегти в країні приведений ним до влади маріонетковий режим. Стотисячне советське угруповання взяло під контроль великі міста й шосе, але в гірській місцевості афганські повстанці — *моджахеди* — за підтримки Ірану, Пакистану, Китаю та Сполучених Штатів Америки успішно воювали проти советських та урядових військ. Брутальні дії советських окупантів щодо цивільного населення зумовили зростання рядів моджахедів.

Дії Советського Союзу засудила Організація Об'єднаних Націй, Захід запровадив санкції, США припинили переговори із СРСР про укладення договору щодо скорочення стратегічних наступальних озброєнь. Понад пів сотні країн бойкотували Олімпійські ігри 1980 р. в Москві.

Моджахеди зі «Стінгером» на бойовій позиції. 1980-ті роки

Советська армія зазнавала тяжких втрат від моджахедів, які воювали на своїй землі, захищали свою батьківщину й віру. Вони були вмілими воїнами, мали вдалі схованки у горах, їх підтримувало населення. Поворотним моментом у війні стала поява на озброєнні в моджахедів американських переносних зенітно-ракетних комплексів «Стінгер», якими вони успішно збивали советські літаки й вертольоти.

Наприкінці 1980-х років технологічно відстала, скута путами державного регулювання советська економіка вже була неспроможна фінансувати війну в Афганістані й витримувати гонку озброєнь із США. Америка витрачала на військові потреби щонайбільше 4 % свого валового внутрішнього продукту (ВВП), а Советський Союз — до 40 %, позбавляючи своїх громадян гідних умов життя. Як результат, гонка озброєнь із США розорювала советську економіку й стрімко наближала крах СРСР.

Саме ці обставини, а не «нове політичне мислення» змусили *Михайла Горбачова* підписати Женевські угоди про закінчення війни. У середині лютого 1989 р. останні советські військові вийшли з нескореного Афганістану, залишивши після себе майже мільйон убитих афганців і 5 млн біженців, заплативши за війну життями 15 тис. советських солдатів (2,4 тис. з них — вихідці з України). Просоветський режим в Афганістані майже відразу після цього впав.

3. Період розрядки в міжнародній політиці. Гельсінська конференція 1975 р.

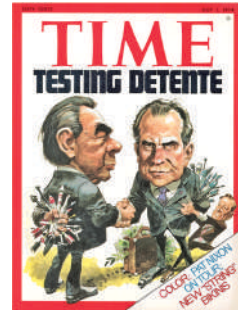
Головним питанням у відносинах між Заходом і Сходом було обмеження ядерної зброї. Тривалий час його не вдавалося вирішити, оскільки сторони не могли домовитися про те, *як саме* країни контролюватимуть одна одну. Оскільки СРСР і США не довіряли одне одному, гонка озброєнь не тільки не припинялася, а й посилювалася: з'явилися міжконтинентальні балістичні ракети й бомбардувальники, атомні підводні човни. Після того як у 1963 р. США, Велика Британія та СРСР підпи-

сали Договір про заборону ядерних випробувань у трьох середовищах, крига недовіри поступово почала танути й виникли передумови для процесу, який назвали *розрядкою*.

Свідчення

- Розгляньте обкладинку американського журналу «Time», присвячену третій зустрічі президента США Річарда Ніксона та советського керівника Леоніда Брежнєва влітку 1974 р. (ліворуч від Ніксона зображений впливовий американський державний діяч і політолог Збігнєв Бжезінський).
- Як, на вашу думку, художник оцінює рівень довіри між керівниками двох країн?

Розрядка досягла піку в 1972 р., коли Річард Ніксон першим з американських президентів відвідав ССРСР. Його візит і підписання договорів про запобігання випадковим військовим зіткненням, контроль над озброєннями, спільні дослідження в різних сферах, зокрема вивчення космосу, розширення торгівлі послабили загрозу ядерної війни між Сходом і Заходом. Наступного року Леонід Брежнєв відвідав у відповідь США. У результаті двосторонніх візитів було підписано важливі договори про обмеження систем протиракетної оборони, про обмеження стратегічних наступальних озброєнь, про відвернення ядерної війни та ін.

Після тривалих переговорів у столиці Фінляндії м. Гельсінкі **30 липня — 1 серпня 1975 р.** відбувся завершальний етап *Наради з безпеки та співробітництва в Європі (НБСЕ)* на рівні вищих політичних і державних керівників 33-х європейських держав, а також США й Канади. Доброзичлива атмосфера на нараді та підписані документи стали символом періоду розрядки.

Результати Гельсінської наради створили передумови для розширення міждержавного співробітництва. Основу *Заключного акта* — підсумкового документа наради — становлять *десять принципів* («Гельсінський декалог»).

«Гельсінський декалог»

1. Суверенна рівність, поважання прав, притаманних суверенітету.
2. Незастосування сили або погрози силою.
3. Непорушність кордонів.

Словник

Розрядка — період покращення відносин між Сполученими Штатами Америки та Советським Союзом, між Заходом і Сходом, який розпочався приблизно в 1971 р. й тривав до советського вторгнення в Афганістан у 1979 р.

4. Територіальна цілісність держав.
5. Мирне врегулювання суперечок.
6. Невтручання у внутрішні справи держав.
7. Повага до прав людини й основних свобод, зокрема свободи совісті, релігії та переконань.
8. Рівноправність і право народів вирішувати свою долю.
9. Співробітництво між державами.
10. Сумлінне виконання міжнародних зобов'язань.

Опозиційно налаштовані до комуністичного режиму інтелектуали, яких називали *дисидентами* (від латин. *dissidens* — незгодний), наступного після підписання Заключного акта року створили в ССРСР Групу сприяння виконанню Гельсінських угод. Згодом з'явилися українська, литовська, грузинська та вірменська Гельсінські групи, правозахисні організації в Польщі та Чехословаччині.

Проте утиски громадянських прав і свобод, прояви антисемітизму в ССРСР тривали, що погіршило відносини між Сполученими Штатами Америки та Советським Союзом. Уторгнення ССРСР до Афганістану завершило період розрядки, повернувши відносини між Заходом і Сходом до часів «холодної війни».

Основні події

- 1945–1991 рр.** — «холодна війна».
- 1950–1953 рр.** — війна в Кореї.
- 1954–1975 рр.** — війна у В'єтнамі.
- 1961 р.** — Берлінська криза.
- 1962 р.** — Карибська криза.
- 1975 р.** — Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі; Гельсінська конференція.
- 1979–1989 рр.** — війна в Афганістані.

Закитання та завдання

1. Поясніть історичні поняття «Берлінська криза», «Карибська криза», «розрядка».
2. Визначте на карті атласу регіони, пов'язані з проявами міжнародної напруженості в період «холодної війни» та з воєнними конфліктами, які відбувались у 1940–1980-х роках.
3. Охарактеризуйте міжнародні кризи й конфлікти періоду «холодної війни»: Берлінську та Карибську кризи, війни в Кореї, В'єтнамі й Афганістані. Чи було їхнє виникнення випадковим? Якими були наміри США та їхніх союзників, з одного боку, та ССРСР — з іншого, у час цих криз?
4. Чому, на вашу думку, у роки «холодної війни» ССРСР не погодився на американську пропозицію «Відкрите небо» та не захотів, щоб за важливими військовими об'єктами обох країн вільно спостерігали з повітря літаки й супутники?

5. Як ви думаєте, чи виправданим було рішення Сполучених Штатів воювати в Кореї? Якими могли бути наслідки, якби США самоусунулись і не стримували комунізм у Кореї?

6. Які дії США й ССРС та їхніх союзників щодо роззброєння дали підстави назвати цей період *розрядкою*?

7. Охарактеризуйте основні рішення та значення Гельсінської наради з безпеки та співробітництва в Європі.

8. Під час одного з виступів Джон Кеннеді сказав:

«Якого світу ми прагнемо? Хіба насильницького світу Pax Americana [панування Америки], що тримається на силі американської зброї та війні? Хіба світу, оповитого небезпекою? Ні, я кажу про справжній світ..., який допомагає людині та народам зростати й будувати краще життя для своїх дітей, а не просто світ для американців, світ для всіх сучасних чоловіків і жінок, але мирний світ на всі часи».

Як ви вважаєте, це риторика в стилі «холодної війни» чи розрядки? Поясніть вашу точку зору.

9. Застосуйте «Гельсінський декалог» до політики Росії щодо України напередодні та під час російської агресії проти нашої країни? Які з десяти принципів Росія порушила?

§ 20. Міжнародні відносини наприкінці ХХ — у першій чверті ХХІ ст.

1. Вплив «нового політичного мислення» і розпаду ССРС на міжнародні відносини наприкінці ХХ — у першій чверті ХХІ ст.

Нестача ресурсів для продовження гонки озброєнь і внутрішні труднощі змусили керівництво ССРС шукати нові підходи до вирішення міжнародних проблем. За цих обставин Михайло Горбачов заявив про *«нове політичне мислення»*.

ССРС визнав, що світ взаємозалежний і настав час відмовитися від його штучного поділу на «капіталістичний» та «соціалістичний»; правильним способом вирішення міжнародних питань є врівноваження інтересів, а не сили, як це було в часи «холодної війни». Також советське керівництво визнало, що комуністична ідея «пролетарського інтернаціоналізму» застаріла, і виявило готовність замінити її поважанням загальнолюдських цінностей.

На Заході «нове політичне мислення» сприйняли як закінчення диктату ССРС щодо його сателітів, а також як свідчення перемоги демократії

Словник

«**Новé політичне мислення**» — поняття, що з'явилося в період «перебудови» в ССРС. Основна його ідея полягала у визнанні того, що ядерна війна не може бути засобом досягнення політичних, ідеологічних та інших цілей; деідеологізація зовнішньої політики, відмова від так званої «класової боротьби».

над тоталітаризмом. Советська імперія вже не мала економічних ресурсів, щоб продовжувати військове протистояння із Заходом, тому ССРСР погодився на взаємне скорочення військ та озброєнь. У 1991 р. було укладено договір про обмеження стратегічних наступальних озброєнь.

Керівництво ССРСР мусило відмовитися від збройного втручання чи дипломатичного тиску під час демократизації країн Східної Європи, а також погодилося не перешкоджати об'єднанню Німеччини. Декомунізація Європи наприкінці 1980-х років привела до розпуску Організації Варшавського договору та виведення советських військ із східноєвропейських країн. Розпад ССРСР завершив «холодну війну» та сприятливо вплинув на ситуацію у світі.

Притагайте

- Якими часовими межами визначають початок і завершення «холодної війни» у XX ст.?
- Які міжнародні кризи відбулися у XX ст. в період «холодної війни»?

2. Від біполярного до багатополюсного світу

У XIX та в першій половині XX ст. світ був однополярним, у якому панувала спочатку Велика Британія, а потім США. Тому ці століття ще називають відповідно «британським» та «американським». Після завершення Другої світової війни й до розпаду ССРСР і советського блоку світ був біполярним (двополюсним): домінували Сполучені Штати Америки та Советський Союз.

Свідчення

- Чи погоджуєтеся ви з думкою американського президента, що поширення демократії у світі є запорукою стабільності й миру? Аргументуйте вашу точку зору щодо цього питання.

«Найкраща стратегія для гарантування нашої безпеки й збереження миру — розвиток демократії в усьому світі. Демократії не нападають одна на одну. Краще бути торговельними партнерами й вирішувати проблеми дипломатичним шляхом, ніж воювати одне з одним. Ось чому ми підтримали демократичні реформи в... країнах Східного блоку.

З виступу президента США Білла Клінтона (1994) (US Policy & Texts. 1994. January, 26)

У XXI ст. світ стає **багатополюсним**. Європейський Союз — один із центрів багатополюсного світу, що вибудовується. Після розпаду ССРСР,

Словник

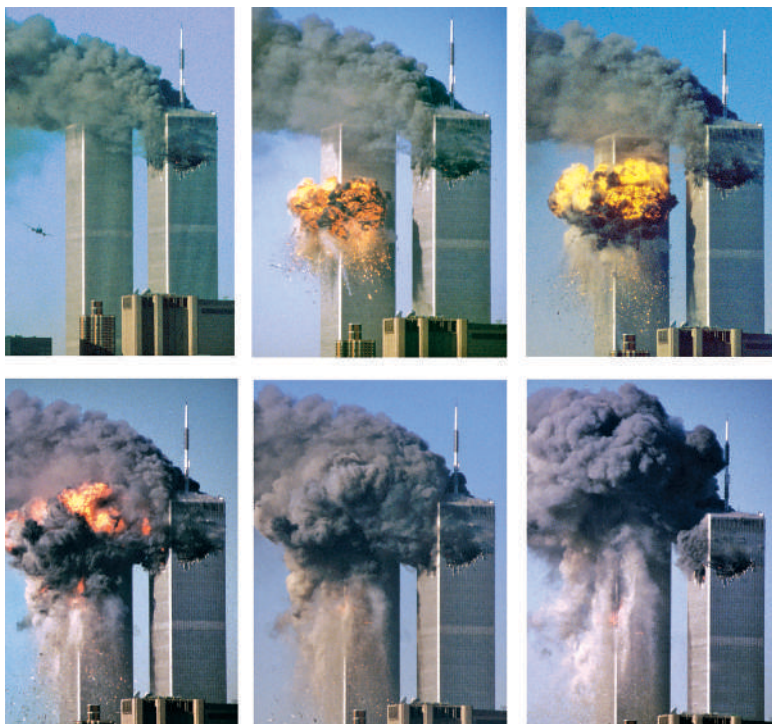
Багатополюсний світ — світ, у якому існує кілька центрів політичного й економічного впливу; світовий порядок, заснований на рівноправній співпраці, а не на протистоянні блоків держав.

об'єднання Німеччини та вступу до ЄС більшості східноєвропейських держав Європейський Союз претендує на роль самостійного гравця на міжнародній політичній арені. Західна Європа діє дедалі самостійніше, зберігаючи союзницькі відносини зі США. Ще одним центром багатополюсного світу намагається стати Китай.

Десятиліття, коли США почувалися доволі безпечно, завершилося 11 вересня 2001 р. Того дня захоплені терористами-смертниками пасажирські літаки зруйнували вежі Всесвітнього торговельного центру в Нью-Йорку. Загибло майже 3 тис. осіб. США звинуватили в терористичних атаках міжнародну ісламістську організацію «Аль-Каїда» й персонально її очільника — Усаму бен Ладена. Після подій 11 вересня 2001 р. американські спецслужби отримали інформацію, згідно з якою керівник «Аль-Каїди» переховувався в Афганістані. США ввели війська в цю країну, проте Усаму бен Ладена не знайшли.

Навесні 2003 р. США атакували Ірак. Приводом для воєнної операції стала інформація про наявність у режиму Саддама Хусейна зброї масового знищення. Однак доказів так і не було знайдено. Загалом воєнна операція в Іраку не була успішною. Згодом Саддама Хусейна затримали й за рішенням іракського суду стратили.

Отже, у першій чверті ХХІ ст. триває процес формування багатополюсного світу. Дедалі активніше до цього процесу долучаються країни, які раніше не були впливовими гравцями на міжнародній арені (наприклад, Індія, Бразилія, держави Південної Африки). У разі посилення їхньої економічної та військової потужності навколо них будуть гуртуватися сусідні країни.

Атака терористів 11 вересня 2001 р. в США

3. Проблема міжнародного тероризму

Після закінчення «холодної війни» європейське та світове безпекове середовище зазнало глибоких змін. У сучасному світі одну з головних загроз становить *міжнародний тероризм*. У ХХІ ст. він вийшов за межі державних кордонів і не тільки несе із собою смерть і руйнування, а й негативно позначається на міжнародних відносинах, зокрема завдає шкоди міжнародній торгівлі: порушуються торговельні шляхи, зменшуються іноземні інвестиції тощо.

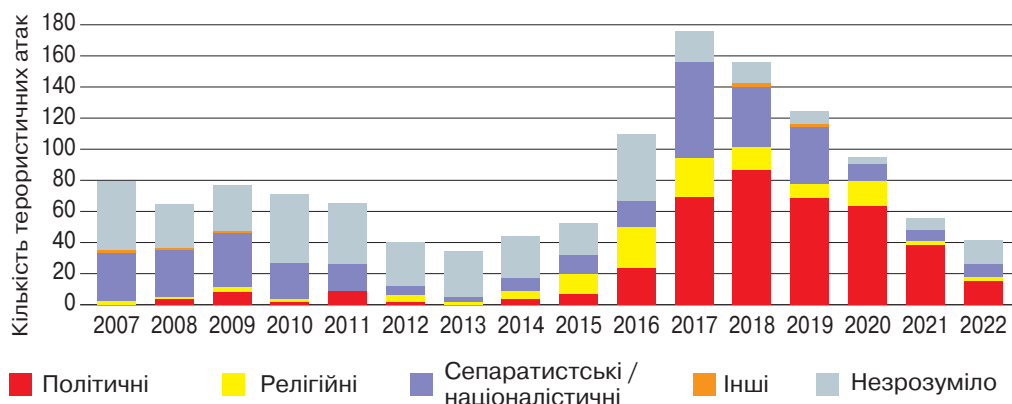
По суті, це новий тип війни, який потребує інших, ніж класичні війни, підходів у законодавстві, військовій стратегії і тактиці, взаємодії держав.

У Європі відбулися сплановані терористичні напади в Мадриді у 2004 р., унаслідок яких загинуло майже дві сотні людей, а також скоординовані атаки смертників у Лондоні у 2005 р., що призвели до загибелі понад пів сотні людей. У 2015 р. в Парижі було здійснено відразу кілька жорстоких терористичних атак, відповідальність за які взяли на себе бойовики «Аль-Каїди» й ІДІЛу. Під час цих атак загинули та зазнали поранень сотні мирних людей. Наступного року ІДІЛ улаштувала криваві вибухи із численними жертвами в бельгійській столиці м. Брюсселі.

На тлі терористичних атак у європейській політиці почали лунати заклики до більш прискіпливого ставлення до переселенців із Близького Сходу, аж до закриття кордонів усередині Євросоюзу. Також терористичні напади в Європі в останні роки загострили питання безпеки в країнах континенту й інших регіонах світу.

- Проаналізуйте діаграму та визначте, які мотиви терористичних актів переважали в різні періоди 2000-х років.

Динаміка терористичних актів на Заході за мотивами їхнього вчинення (2007–2022)

Словник

Міжнародний тероризм — насильницькі злочинні дії в міжнародному масштабі, учинені окремими особами, організаціями та / чи терористичними державами, спрямовані на досягнення політичної мети засобами терору, наслідками яких є загибель людей, руйнування інфраструктури, завдання іншої шкоди.

Терористичні організації неодноразово вчиняли жахливі терористичні акти. Проте в сучасному світі з'явилися і *держави-терористи*. Провідною терористичною державою ХХІ ст. є Росія, яка не тільки системно спонсорує акти міжнародного тероризму, а й безпосередньо вчиняє їх як держава. Ідеться не лише про неспровоковану агресію проти України, а й про жорстоке підкорення Росією Чечні, війну проти Грузії і Молдови, воєнні дії в Сирії.

Міжнародний тероризм в епоху цифрових технологій та інформаційного суспільства не обмежується тільки використанням вибухівки й вогнепальної зброї. Посилення ролі комунікацій та інформаційних технологій означає, що онлайн-сфера стала цікавою для зловмисників, що породило нові форми тероризму (кібератаки, кібервійни та кібертероризм). Зокрема, на форумах НАТО вже розглядали питання про визнання кіберпростору також простором бойових дій, а кібератаку — потенційною підставою для застосування ст. 5 Статуту НАТО, яка передбачає, що атака на одного члена альянсу є нападом на всіх членів Північноатлантичного блоку.

За останнє десятиліття в усьому світі кількість терористичних кібератак значно зросла, а надто з початком російсько-української війни. Хоча російські терористичні кібератаки були спрямовані проти України, їхній вплив відчули також у США, Великій Британії та Австралії.

Важливу роль у терористичній діяльності Росії відіграють медіа. Вони не тільки психологічно «обробляють» росіян, є інструментом поширення терористичних повідомлень, забезпечують зв'язок із виконавцями терористичних актів, а й відстежують дані на основі штучного інтелекту та здійснюють віртуальний тероризм.

Для успішної боротьби проти міжнародного тероризму необхідно створити всесвітню систему попередження терактів, яка включатиме посилення контролю на кордонах, упорядкування правил продажу й придбання приватними особами зброї, ускладнення переміщення зброї між країнами, попередження і своєчасне реагування на кібертероризм та інші заходи безпеки.

4. Рецидиви «холодної війни» у ХХІ ст.

Розрядка міжнародної напруженості час від часу переривалася проявами «холодної війни». Причому «холодна війна» у ХХІ ст. суттєво відрізняється від «холодної війни» минулого століття. *По-перше*, у ХХІ ст. її прояви не обмежуються протистоянням двох держав, наприклад США та Росії, Китаю і США чи США та Північної Кореї. *По-друге*, у сучасному світі існують не тільки ризики ядерних, біологічних і хімічних воєн, успадковані від ХХ ст., а й з'явилися нові, зокрема кібератаки терористичних груп. Розроблення та впровадження життєздатної моделі запобігання таким нападам є вкрай важливим завданням у сучасних умовах.

Пригадайте

- Пригадайте обставини розпаду Югославії та пов'язані із цим події в Косово (див. п. 1 § 12).

У ХХІ ст. поглибилася Балканська криза, оскільки напруженість у Косові між албанцями (становлять 92 % населення краю) і сербами (6 %) триває. Випадки насильства трапились у 2004 р., коли відбулися антисербські заворушення в багатьох містах Косова. Вони забрали життя трьох десятків і спричинили переміщення кількох тисяч сербів і представників інших меншин. На початку 2008 р. Косово проголосило свою незалежність, але Сербія відмовилася її визнати.

Симпатії Росії в цій ситуації були на стороні сербів, а НАТО направило до Косова додаткові сили миротворців.

Постійним джерелом міжнародного напруження і воєн у першій чверті ХХІ ст. є Росія.

Після двох чеченських воєн (1994–2009) у межах власних кордонів у серпні 2008 р. вона здійснила акт агресії проти Грузії. Використавши як привід збройне протистояння влади із сепаратистами в Південній Осетії, регулярні російські війська без оголошення війни вторглися у Грузію. Танкові підрозділи, артилерія та авіація росіян атакували грузинську армію і військові бази, бомбардували грузинські міста й об'єкти життєзабезпечення. Російські війська окупували кілька великих грузинських міст, танкові колони рушили до м. Тбілісі. У найбільш напружений час на вимогу США та інших західних держав, за посередництва президента Франції наступ було зупинено. Проте російські війська й донині окуповують частину грузинської території.

Цивільне населення Грузії рятується від російського вторгнення. 2008 р.

- Перегляньте відеосюжет про початок і головні події російсько-грузинської війни 2008 р. У чому, на вашу думку, були причини цієї, першої в Європі після 1945 р., війни, а що стало приводом до неї?
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/208.html>
- Як росіяни розуміли вислів «примушування до миру»?

Уторгнення у 2014 р. Росії в Україну, утручання в громадянську війну в Сирії на стороні правлячого режиму відновили атмосферу «холодної війни» між Заходом і Росією. Росіяни застосували силу, демонстративно протиставляючи РФ Сполученим Штатам Америки та Європейському Союзу.

Періодично посилюється напруженість в американсько-китайських відносинах. Незважаючи на санкції ООН, продовжує озброюватися

Північна Корея, яка до того ж постачає зброю Росії для ведення загарбницької війни проти України. Залишаються напруженими відносини між Північною Кореєю (КНДР) і Південною Кореєю (РК). Збройні зіткнення між двома країнами неодноразово загрожували масштабним воєнним конфліктом на півострові.

Ці й інші конфлікти та зіткнення в дусі «холодної війни» свідчать, що для досягнення миру людству належить докласти чимало зусиль.

Пригадайте

- Пригадайте з курсу всесвітньої історії 10-го класу, у чому полягала політика «умиротворення» демократичних держав у 1930-х роках щодо держав «Осі Берлін–Рим–Токіо» та до яких наслідків вона призвела.

5. Недієвість політики «умиротворення агресора»

Після Другої світової війни, що частково сталася через політику «умиротворення», у міжнародній політиці досі спостерігаємо намагання під різними приводами вгамувати агресора несилдовими методами.

Історія доводить, що політика «умиротворення» щодо експансіоністського тирана не тільки не працює, а, навпаки, заохочує до подальшої агресії. Міжнародна спільнота вже двічі (у випадках Грузії та України) не змогла зупинити Росію. Обидві країни зверталися по допомогу до міжнародної спільноти через ООН, однак відсутність дієвої реакції була, по суті, проявом того самого «умиротворення». У 2014 р. Україна звернулася до Ради Безпеки ООН із проханням про допомогу у війні проти Росії, однак усе, на що тоді зважилося міжнародне співтовариство, — це посередництво в підписанні «Мінських угод», які не припинили російську агресію. Крім того, Росія здійснила численні кібератаки на об'єкти критичної інфраструктури України. Міжнародна спільнота нічого не зробила, продовжуючи політику «умиротворення», яка фактично потурала анексії Росією грузинських регіонів — Південної Осетії та Абхазії, тимчасовій окупації українських територій у Криму, Донецькій і Луганській областях.

Навіть після повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. політика «умиротворення» щодо агресора продовжилася, незважаючи на звернення України до Ради Безпеки ООН по допомогу. Міжнародна спільнота не відповіла на це звернення. Як і напередодні Другої світової війни, гору взяв страх перед агресором.

Отже, політика «умиротворення» експансіоністських режимів зазнала краху історично, вона неодмінно провалиться і у ХХІ ст. Мир може відновити тільки своєчасне та належне застосування міжнародною спільнотою законної сили проти агресора.

6. Проблеми гарантування безпеки й тенденції в міжнародних відносинах у першій чверті ХХІ ст.

Повномасштабна війна Росії проти України вже суттєво змінила картину світу й зумовить подальші зміни безпекової політики, підходів до запобігання війнам і реагування на них. Боротьба України прискоро-

рила формування двох цивілізаційних угруповань — демократичного й авторитарного. Російсько-українська війна, *по-перше*, загострила питання про необхідність швидкого військового втручання міжнародних сил ООН для захисту країни, яка зазнає неспровокованої зовнішньої агресії. *По-друге*, засвідчила, що авторитарні країни готові будь-коли розпочати не тільки «гібридну», а й класичну війну проти країн, які, на думку агресора, проводять «недружню» політику.

Проблеми в міжнародній системі безпеки, що проявились у зв'язку з агресією Росії проти України

- ООН та інші безпекові міжнародні організації потребують докорінного реформування. Практика використання права вето в Раді Безпеки ООН (РБ) гальмує або й унеможлиблює ухвалення рішень з урегулювання конфліктів, які безпосередньо чи опосередковано зачіпають інтереси постійних членів РБ. Неприпустимим є те, що у випадку російсько-української війни Росія — постійний член РБ — є визнаним агресором, який зловживає правом вето й блокує рішення, пов'язані з розв'язанням нею війни.
- Система безпеки не продемонструвала здатності примусити дотримуватися міжнародних норм і взятих зобов'язань.
- ООН не зважилася вдатися до передбаченої її статутом військової операції з примушення Росії як держави-агресора до миру, віддавши перевагу спробам урегулювання в дусі політики «умиротворення».
- Розв'язана Росією війна проти України, висування росіянами ультиматумів ООН і НАТО, ядерний шантаж нею США та європейських країн засвідчили про необхідність розроблення засобів завчасного виявлення ризиків, запобігання загрозам, належного реагування не тільки безпосередньо на агресію, а й на погрози нею.

Глобальні виклики, що постали перед людством, потребують нових підходів у сучасних міжнародних відносинах.

Тенденції в міжнародних відносинах у першій чверті XXI ст.

- Посилення невизначеності в міжнародних відносинах, непередбачуваності та нервовості поведінки окремих держав, ускладнення прогнозування майбутнього, взаємодії країн у подоланні криз і запобігання новим війнам.
- Згуртування колективного Заходу після початку російської агресії проти України: приєднання до НАТО Фінляндії (2023) і Швеції (2024), посилення збройних сил Німеччини, Великої Британії, Польщі, інших європейських країн з огляду на ймовірне розширення російської агресії в Європі, швидке погодження масштабних санкцій проти Росії та скоординований тиск на неї в Раді Безпеки ООН, G20 тощо, постачання зброї та інші програми підтримки України.

- Амбіції Індії, Індонезії, Туреччини, Саудівської Аравії, Південної Африки, Бразилії, Аргентини, Мексики та деяких інших країн стати регіональними лідерами й впливати на світовий порядок.
- Зростання у світі кількості гібридних режимів із їхніми претензіями на панування у «своєму» регіоні та ворожістю щодо Заходу.
- Посилення протистояння Заходу з Китаєм, Росією та Іраном, зокрема в Південно-Східній і Центральній Азії, на Близькому Сході, в Африці та Латинській Америці.

Основні події

11 вересня 2001 р. — терористична атака на США.

2008 р. — агресія Росії проти Грузії; російсько-грузинська війна.

2014 р. — агресія Росії проти України; початок російсько-української війни.

Запитання та завдання

1. Поясніть історичні поняття «нове політичне мислення», «багатополюсний світ», «міжнародний тероризм».

2. Якими, на вашу думку, були причини появи «нового політичного мислення»? Як воно вплинуло на міжнародні відносини наприкінці ХХ ст.?

3. Чи вважаєте ви закономірним перетворення світу з біполярного на багатополюсний? Аргументуйте вашу точку зору. Яке місце в багатополюсному світі має, на вашу думку, посідати Україна?

4. Охарактеризуйте причини проявів «холодної війни» на межі ХХ–ХХІ ст.

5. Які події наприкінці ХХ — у першій чверті ХХІ ст. свідчать про те, що «холодна війна», яка нібито завершилася, періодично нагадує про себе?

6. Ознайомтеся зі спогадами Ізабелі Боудері, яка була свідком терористичного акту. Як ви можете охарактеризувати стан людини, котра стала об'єктом терористичної атаки? Якими можуть бути наслідки пережитого людиною стресу?

«Це був звичайний вечір, п'ятниця, рок-концерт. Атмосфера була така приємна, усі танцювали й усміхалися. ...Коли чоловік зайшов через центральний вхід і почав стріляти, ми наївно подумали, що це — частина шоу. Це була не терористична атака, а бійня. ...Мені неймовірно пощастило — я вижила, але багато людей загинуло. Вони хотіли, як і я, відпочити того вечора, але їх розстріляли».

7. Які загрози несе міжнародний тероризм? Яких нових форм він набув останнім часом і які заходи, на вашу думку, могли б запобігти міжнародному тероризму?

8. Порівняйте політику «умиротворення» 1930-х років із її проявами в наш час. Як ви вважаєте, що споріднює політику «умиротворення» різних епох і чим вона в першій чверті ХХІ ст. відрізняється від своєї «попередниці»?

§ 21. Агресія Росії проти України (2014). Російсько-українська війна¹

1. Причини й передумови російсько-української війни

Причини російсько-української війни зумовлені самою сутністю Російської держави, якій складно себе уявити інакше, ніж імперією. Формально визнаючи факт існування незалежної України, російські керівники й значна кількість росіян, відповідно до навіюваної російськими фашистами та тамтешньою православною церквою *концепції «русского міра»*, вважають Україну сферою своїх імперських інтересів. Керівництво РФ завжди було переконане, що без контролю над Україною Росія ніколи не зможе відновитись як імперія, а демократична й заможна Україна прикладом своєї успішності загрожуватиме збереженню авторитарного режиму в Росії.

«Русскій мір» уявляють імперією «богообраного» російського народу включно з територіями України, Білорусі, держав Балтії, Придністровським регіоном Молдови тощо. Претензії «русского міра» поширюються на всі території, що були свого часу окуповані Росією та Советським Союзом і де проживають так звані «співвітчизники» — уродженці ССРСР, а також усі, хто володіє російською мовою і поділяє «російську культуру».

Свідчення

«Росія впродовж століть систематично вчиняла й продовжує вчиняти дії, спрямовані на знищення національної ідентичності, пригноблення українців, порушення їхніх прав і свобод, у тому числі на історично населених ними землях на Кубані, Стародубщині, Північній та Східній Слобожанщині в межах сучасних Краснодарського краю, Білгородської, Брянської, Воронежської, Курської, Ростовської областей Російської Федерації».

З Указу Президента України «Про історично населені українцями території Російської Федерації» № 17/2024 від 22 січня 2024 р.
(<https://www.president.gov.ua/documents/172024-49513>)

Словник

«**Русскій мір**» — імперська концепція РФ, що має на меті обґрунтувати «унікальність», «особливий шлях» Росії, «російської (або ж «євразійської») цивілізації», «винятковість» росіян, з метою підкорення інших народів і встановлення регіонального та світового панування.

¹ Тему доцільно вивчати інтегровано з аналогічною темою в курсі історії України.

На шовіністичному імперському ґрунті «русского міра» в Росії після розпаду СРСР сформувався фашистський за своєю сутністю політичний режим — *рашизм*.

«Геополітична місія» Росії, на думку рашистів, — протистояти США та всьому Заходу, повернути всі «російські» території і відновити імперію.

- Розгляньте репродукцію картини. На яких «скрепах» базується світогляд прихильників «русского міра»?
- Що, на вашу думку, хотів висловити художник, назвавши свою картину так само, як називається відома повість тісно пов'язаного з Україною Антона Чехова про психіатричну лікарню?

А. Чурсін. Палата № 6 («Русский мир»)

2. Підготовка Росії до війни проти України

Рашисти офіційно проголошують, що без знищення незалежної України відновлення імперії неможливе. Отже, підготовка до війни проти нашої країни здійснювалася впродовж усіх років після відновлення Україною державної незалежності.

Підготовка Росією війни проти України

- Узалежнення за президентства В. Януковича української економіки від Росії; установлення російського контролю над сферою зв'язку й телекомунікацій, паливно-енергетичним комплексом, частиною банківського сектора України.
- Ослаблення Збройних сил України (ЗСУ) та оборонної промисловості: чисельність війська скорочували, військові навчання належно не проводили, зброю розпродавали, армію не переснащували.
- Нав'язування українцям думки, що Україні не потрібна боєздатна армія, оскільки в неї немає зовнішніх ворогів. Водночас

Словник

Рашизм — різновид тоталітарної ідеології, яка є підґрунтям режиму, сформованого в Росії на початку XXI ст., і спирається на традиції російського шовінізму й імперіалізму, злочини комуністичного режиму в СРСР, фашизму та нацизму.

росіян привчали до думки про можливість, неминучість і бажаність війни проти України.

- Проникнення російської агентури до вищих органів державної влади України, зокрема Міністерства оборони, Генерального штабу, Служби безпеки тощо.
- Пропагування в Україні ідей «руського міра», сепаратизму, регіональної «ідентичності» через проросійських політиків, російську православну церкву в Україні, різноманітні організації, засоби масової інформації, соціальні мережі та ін.
- Створення і фінансування проросійських організацій в Україні.

З літа 2013 р. Росія значно посилила військову підготовку, готуючи напад на Україну. Зокрема, росіяни збільшили чисельність своїх військ на південно-східному кордоні України, у прикордонних районах України активізувалися російська розвідувальна авіація та радіоелектронна розвідка.

У Криму почали створювати незаконні воєнізовані загони «самооборони», які, маскуючись під місцеве населення, мали у визначений росіянами час дестабілізувати ситуацію на півострові й у взаємодії з Чорноморським флотом Росії та іншими російськими підрозділами й бойовиками загрожувати українським військовим.

Гарантами безпеки України — єдиної держави у світі, яка добровільно позбулася ядерної зброї, — її територіальної цілісності та недоторканності кордонів були Росія, США та Велика Британія. Однак у Росії були впевнені, що великі держави не стануть на захист України, а обмежаться резолюціями й закликами, як це було у випадку російської агресії проти Грузії у 2008 р.

3. Початок війни

Приводом до розв'язання війни проти України рашисти обрали Революцію гідності (листопад 2013 р. — лютий 2014 р.), яка була зустрінена ними вороже. Події на Майдані засвідчили, що громадянське суспільство в Україні обирає майбутнє в об'єднаній Європі та прагне членства країни в Європейському Союзі й НАТО.

20 лютого 2014 р. без оголошення війни, за прикладом нацистської Німеччини, порушивши Статут ООН та багато міжнародних і двосторонніх договорів із гарантіями безпеки Україні, російські війська без знаків розрізнення («зелені чоловічки») уторглися в Україну на Кримському півострові. Того дня розпочалася *російсько-українська війна*.

4. Характер і періодизація російсько-української війни

За своїм характером російсько-українська війна *для України* є справедливою народною війною за існування української нації, за незалежність і суверенітет України, за цивілізаційний вибір українців на користь належності до європейської сім'ї народів і сповідування цінностей демократичного Західного світу.

Відповідно, *для Росії* війна є імперіалістичною та загарбницькою з метою ліквідації України як незалежної держави, окупації і привлас-

нення її території та матеріальних цінностей, знищення українців як окремої самодостатньої нації.

Існують різні варіанти *періодизації російсько-української війни*, одним із яких є розроблений фахівцями Центру досліджень воєнної історії ЗС України.

**Перша, «гібридна», фаза війни
(20 лютого 2014 р. — 24 лютого 2022 р.)**

Періоди	Часові межі	Зміст
Перший	20 лютого — початок вересня 2014 р.	Уторгнення Росії в Крим; відбиття Збройними силами України російського наступу на сході країни.
Другий	Вересень 2014 — 24 лютого 2022 р.	Зупинення українськими військами російського просування. Стабілізація на фронтах.

Друга фаза. Повномасштабна війна (починаючи з 24 лютого 2022 р.)

Третій	24 лютого — серпень 2022 р.	Повномасштабне вторгнення Росії. Оборонні операції Сил оборони України. Виснаження ними російської армії. Формування міжнародної антипутінської коаліції.
Четвертий	Вересень — грудень 2022 р.	Зупинення ворога. Харківська й Херсонська наступальні операції Сил оборони України.
П'ятий	Із січня 2023 р.	Контрнаступальні операції Сил оборони України в Харківській та Херсонській областях; оборонні операції в Донецькій, Луганській та Харківській областях.

5. «Гібридна» фаза війни

Уторгнення Росії в Крим. Початок війни. Початок і перший етап російської агресії був спрямований на окупацію Автономної Республіки Крим і м. Севастополя. Росія застосувала різноманітні методи ведення війни, які отримали назву *«гібридна війна»*.

26 лютого в Сімферополі відбулися два мітинги під Верховною Радою АРК: один — проросійських організацій із вимогою автономії у

Словник

«**Гібридна війна**» — сукупність заздалегідь підготовлених і реалізованих державою військових, економічних, дипломатичних та інформаційно-пропагандистських дій, спрямованих проти іншої держави. Метою «гібридної війни» є не стільки контроль території, скільки економічна та політична дестабілізація іншої держави, щоб змусити її уряд до вигідних для агресора поступок або заміни уряду на інший, зручний для себе.

складі Росії (майже 2 тис. учасників), інший — місцевих українських патріотів, зокрема кримських татар, за територіальну цілісність України (5–10 тис. учасників). Наступного дня будівлю Верховної Ради й уряду Автономної Республіки Крим захопили «зелені чоловічки». Того ж дня ворожі сили заблокували рух між Кримським півостровом і Херсонською областю. До вечора 28 лютого в захопленій російськими військами будівлі Верховної Ради Криму було розіграно фарс зі створенням місцевого «уряду».

Розпочалося блокування та захоплення українських військових баз на півострові, адміністративних будівель, аеропортів, перевалів, мостів, транспортних магістралей та інших стратегічно важливих об'єктів. Також було вимкнено українське телебачення і зупинено міжміське та приміське транспортне сполучення, паралізовано роботу Керченської поромної переправи.

Мітинг на підтримку територіальної цілісності України. м. Сімферополь, 26 лютого 2014 р.

Російські окупанти в українському Криму. 2014 р.

Прягадajte

- У яких умовах у 1938 р. в окупованій Німеччиною Австрії було проведено «референдум» про аншлюс?
- Які результати «референдуму» оголосили окупанти та як Гітлер їх використав? Порівняйте події в Австрії з розіграним російськими окупантами фарсом із «референдумом» у Криму.

Упродовж березня 2014 р. Кримський півострів заповнили російські війська, під дулами автоматів було проведено не визнаний у світі псевдореферендум про «возз'єднання» з Росією. Кримські татари — корінний народ півострова — бойкотували цей фарс. Уже наступного дня російські окупанти заявили, що майже всі учасники псевдореферендуму висловилися за «возз'єднання». 18 березня 2014 р. загарбники підписали з призначеною ними ж «владою Криму» «договір» про «входження» півострова до складу Росії.

Незважаючи на чисельну перевагу росіян, психологічний тиск і блокування військових частин, більшість підрозділів Збройних сил України до кінця місяця мужньо тримали оборону й залишили півострів тільки після отримання наказу командування. Під час оборони Криму від куль агресорів загинув один український військовий та один був поранений.

Окупанти та місцеві колаборанти викрадали, кидали до в'язниць, катували й убивали прихильників України. Вони викоринювали на півострові все, пов'язане з Україною, і відразу розпочали примусову русифікацію. Проукраїнське населення почало залишати зону окупації, на яку рашисти перетворили Крим. За різними даними, з півострова виїхало від 25 до 35 тис. громадян України, серед яких чимало кримських татар; тисячі кримців відмовилися прийняти російське громадянство.

Свідчення

«У серпні ми зіткнулися з тим, що в кримськотатарській школі години української мови були скорочені. І я задумалася: що мені робити в Криму. ...Дедалі частіше почали стикатися з тим, що таким, як я, бракує повітря — вільного, українського. Виїжджаєш за межі Криму — і таке ж повітря сприймається зовсім інакше, набагато вільнішим».

Альме Емірсале, переселенка з Криму (<http://www.radiosvoboda.mobi/a/27640118.html>)

ООН і міжнародне співтовариство засудили агресію Росії, багато держав запровадили проти країни-агресора санкції. Проте до практичної допомоги Україні в збройній відсічі агресору справа тоді не дійшла.

- Перегляньте відеосюжет про початок російсько-української війни. Як історичні факти про тогочасні події співвідносяться з російськими пропагандистськими заявами, що російські війська непричетні до подій у лютому–березні 2014 р. в Криму?

<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/217.html>

- Чому, на вашу думку, російські військові, нападаючи на українські військові частини, ставили перед собою цивільних?

Наступним після Криму напрямом російської агресії стали *східні та південні області* України. У березні–квітні 2014 р. туди почали проникати з Росії диверсанти, які за підтримки місцевих зрадників намагалися захопити адміністративні будівлі в Харківській, Луганській, Донецькій, Запорізькій, Миколаївській, Херсонській, Одеській та Дніпропетровській областях. Також було створено терористичні організації «Луганська народна республіка» й «Донецька народна республіка». До східного кордону з Україною росіяни активно стягували війська та техніку.

У відповідь **14 квітня 2014 р.** керівництво України оголосило про початок *антитерористичної операції (АТО)* (з квітня 2018 р. — *Операція об'єднаних сил (ООС)*). Під час наступу в липні–серпні 2014 р. українські війська звільнили дві третини тимчасово окупованих територій і понад сотню населених пунктів Донецької та Луганської областей, створивши передумови для остаточної перемоги на цій ділянці фронту.

Аби уникнути розгрому, росіяни розпочали артилерійські обстріли безпосередньо з території РФ. Особливо запеклі бої точилися на кургані

Савур-могила неподалік м. Горлівки на Донеччині. У ніч із 24 на 25 серпня 2014 р. російські регулярні війська перетнули державний кордон України й рушили в напрямку Іловайськ–Луганськ–Маріуполь.

Відійшовши під натиском переважаючих сил ворога, українські війська закріпилися на лінії Станиця Луганська–Щастя–Северодонецьк–Лисичанськ–Дебальцеве–Бахмút–Слов'янськ–Маріуполь, перекривши росіянам шлях у напрямку Криму й інших територій. Російський наступ захлинувся, що породило надію на припинення війни дипломатичним шляхом.

На початку вересня 2014 р. за посередництва Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) було підписано так звані «Мінські угоди». Вони передбачали двостороннє припинення вогню на території Донецької та Луганської областей, відведення важкого озброєння, створення зони безпеки, розміщення спостерігачів ОБСЄ, виведення незаконних збройних формувань з України, звільнення полонених, а також певні заходи щодо децентралізації влади в Україні та проведення позачергових місцевих виборів після ухвалення закону про статус Донбасу. Проте ні ці, ні підписані в лютому 2015 р. другі «Мінські угоди» з вини Росії та колаборантів на її утриманні не було виконано.

Бойові дії тривали. Головні події розгорнулися в *Донецькому аеропорту*, який «кіборги», як прозвали в народі захисників аеропорту, утримували впродовж 242-х діб — з травня 2014 до 20 січня 2015 р., і навколо *Дебальцевого* (кінець січня — 18 лютого 2015 р.).

Після запеклих боїв підрозділи ЗСУ відійшли й закріпилися на нових рубежах оборони, завдавши значних втрат ворогові та змусивши його відмовитися від подальших наступальних дій. Після завершення Дебальцівської операції і підписання других «Мінських угод» на фронті з кінця лютого 2015 р. встановилося хитке затишшя, яке регулярно порушували провокації ворога.

Оборонці Донецького аеропорту.
2014 р.

Диспетчерська вежа — символ оборони
Донецького аеропорту під ворожим
обстрілом. 2014 р.

- Перегляньте відео зі змінами на карті бойових дій, що відбувалися в період із 14 квітня 2014 р. до 24 лютого 2022 р. Зокрема, зверніть увагу на те, які зміни відбувались у Донецькій і Луганській областях у серпні–вересні 2014 р.
<https://www.gramota.kiev.ua/shop/2023/12/28/vsesvitnya-istoriya-11-klas-avtor-p-polyanskyj-%c2%a721-punkt-2-2/>

- *Яким, на вашу думку, був би результат бойових дій між ЗСУ та створеними росіянами «ДНР» і «ЛНР», якби не вторгнення регулярних російських військ?*

З кінця квітня 2018 р. розпочалась Операція об'єднаних сил України, що відбувалася в умовах сильної протидії ворожих військ. На певний час ситуація знову врівноважилася, і великих військових операцій не проводили.

6. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну

О 5-й ранку 24 лютого 2022 р. російська армія розпочала *повномасштабне вторгнення* в Україну відразу з трьох напрямків:

- *північ* → Київська, Сумська та Чернігівська області;
- *схід* → Донецька, Луганська та Харківська області;
- *південь* → з тимчасово окупованого Криму на Херсон, Миколаїв, Запоріжжя, Маріуполь.

На всіх напрямках українська армія давала відсіч окупантам, що прямолінійно й самовпевнено рухалися колонами техніки, які успішно громили українські війська. Лише на південному напрямку ворог мав частковий успіх.

На *північному напрямку* основною була *битва за Київ*, який ворог вважав головною метою і ключем до перемоги. З території свого сателіта Білорусі, маючи значну перевагу над ЗСУ, росіяни, висадивши в м. Гостомелі поблизу Києва десант, рухалися до української столиці без тіні сумніву в успіхові. На взяття міста рашисти відводили 3–4 дні. Вони навіть мали при собі спеціальну форму для участі в «параді переможців» на Хрещатику. Проте на шляху ворога стали Чернігів і Суми, а також захисники Києва. Дозволивши росіянам заглибитись і відрізавши їх від постачання пального й боєприпасів, українські війська знищували окупантів, змусивши їх тікати з-під Києва та з півночі України. Після відступу росіян у Бучі, Гостомелі, Ірпені, інших звільнених містах Київщини й інших областей було виявлено факти масових убивств і катувань мирних жителів. Тоді від рук карателів загинули майже пів тисячі цивільних.

Свідчення

- *Ознайомтесь із заявою голови німецького уряду. Яку мету, на його переконання, переслідувала агресія Росії проти України? Як ви вважаєте, який вплив на лідерів світу й на допомогу їхніх держав Україні справили неспростовні факти геноциду проти українців, учиненого російськими окупантами?*

«Це багато говорить про агресивну війну Росії, яка просто націлена на знищення. Ми маємо пам'ятати про все це. Як і Буча, Ірпінь давно вже став символом неймовірної жорстокості російської війни, безглузлого насильства».

Олаф Шольц, канцлер Німеччини, під час відвідин звільненого Ірпеня 16 червня 2022 р. (<https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/06/16/7141392/>)

Успіхи ЗСУ переконали світ у спроможності України перемогти агресора й прискорили створення *антипутінської коаліції*.

На *південному напрямку*, захопивши Херсон, росіяни вирушили на Миколаїв, розраховуючи після його взяття вдарити по Кривому Рогу й Одесі. Проте захисники Миколаєва втримали місто та на початку березня відкинули ворога.

У другій половині липня 2022 р. Сили оборони України розпочали контрнаступ у Херсонській області, руйнуючи шляхи постачання російської армії і просуваючись правим берегом Дніпра. У листопаді Херсон було звільнено, що створило сприятливі стратегічні можливості для забезпечення Миколаєва. Улітку 2023 р. російські окупанти зруйнували греблю Каховського водосховища на Херсонщині, що спричинило затоплення великої території, людські жертви, знищення сільгоспугідь, забруднення Дніпра й Чорного моря. Україна назвала цю диверсію *екоцидом*.

Важливим для оборони півдня країни та морального піднесення українців стало знищення українськими ракетниками в середині квітня 2022 р. крейсера «Москва», а на початку жовтня — пошкодження так званого «Кримського мосту», який з'єднує тимчасово окупований півострів із материковою частиною РФ.

На *східному напрямку* з моменту повномасштабного вторгнення і до початку травня 2022 р. тривала Харківська битва, унаслідок якої Сили оборони України відбили російський наступ і відтіснили ворога від міста. У вересні українські війська провели успішний контрнаступ на Харківщині, що дало змогу ліквідувати сухопутну загрозу для обласного центру.

Знаковою для оборони не тільки півдня, а й Києва та всієї України стала битва за *Маріуполь*, що тривала до 20 травня 2022 р. Тут Сили оборони втримали багатотисячне російське угруповання, чим допомогли відстояти Київ і не дали ворогові можливості кинути додаткові сили на Запоріжжя. Упродовж майже трьох місяців агресор безперервно обстрілював приазовське місто з гаубиць, танків, кораблів та авіації, використовував не тільки ракети, а й заборонені види зброї. В оточеному зусебіч місті бракувало найнеобхіднішого, маріупольці опинилися на межі гуманітарної катастрофи.

Головним центром оборони міста був металургійний комбінат «Азовсталь», який майже без їжі, води та медикаментів мужньо боролися морські піхотинці, бійці полку «Азов» та інших підрозділів ЗСУ. Лише після того, як було використано всі можливості вести бойові дії та отримано від вищого військового командування наказ командирам

Словник

Антипутінська коаліція (також **Рамштайн** — від назви авіабази НАТО в Німеччині, де наприкінці квітня 2022 р. відбулася перша зустріч більше 40-ка міністрів оборони країн світу) — неформальний союз держав, спрямований на допомогу Україні, зокрема важкою зброєю, у відбитті російської агресії. Коаліція об'єднала держави, які представляють понад половину світової економіки, майже мільярдне населення, володіють найсучаснішою зброєю і найновішими технологіями.

підрозділів зберегти життя особового складу, оборонці «Азовсталі» зголосилися на почесний полон. Сподівання на швидкий обмін їх на російських полонених не виправдалися, і більшість захисників «Азовсталі» надовго опинилися в полоні.

Також тяжкі бої точилися в травні 2022 р. за Северодонецьк на Луганщині, з якого українські захисники, завдавши ворогові тяжких втрат, відійшли на нові позиції. Оборона міста дала змогу зміцнити позиції ЗСУ біля Слов'янська та Краматорська.

У липні 2022 р. розпочалася битва за місто Бахмút на Донеччині. Одним із найважчих її етапів стала зима — початок весни 2023 р. У березні українські війська, які ціною своїх життів до останньої можливості тримали оборону від переважаючих сил ворога, були виведені командуванням ЗСУ за периметр повністю зруйнованого під час боїв міста. Проте українські війська не відступили й бої за Бахмút, а також на Авдіївському напрямку тривали протягом 2023 р. та наступного року.

- Перегляньте інтерактивну відеокарту ситуації на фронті в період із 24 лютого по 6 червня 2022 р.
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/221.html>

- Свого часу Варшавську битву (серпень 1920 р.), у якій поляки розгромили советські війська, назвали «Дивом на Віслі». Чи підходить, на вашу думку, така метафора для позначення розгрому російських військ під Києвом та на інших напрямках фронту після 24 лютого 2022 р.? Завдяки чому й кому вдалося зупинити російське вторгнення?

Пригадайте

- Пригадайте з курсу всесвітньої історії 10-го класу, що означає поняття «новий порядок» у контексті Другої світової війни.
- До якої країни й у зв'язку з якими подіями він був застосований?

7. Рашистський «новий порядок» на тимчасово окупованих територіях. Національний спротив окупантам

Під час бойових дій на тимчасово окупованій території України росіяни встановлювали режим, який за своєю сутністю і жорстокістю не поступався нацистському окупаційному режиму часів Другої світової війни й навіть перевершував його.

Свідчення

«Верховна Рада України цією Заявою:

1. Визнає дії, учинені Збройними силами Російської Федерації та її політичним і військовим керівництвом під час останньої фази збройної агресії Російської Федерації проти України, яка розпочалася 24 лютого 2022 року, геноцидом Українського народу».

Із Заяви Верховної Ради України «Про вчинення Російською Федерацією геноциду в Україні» від 14 квітня 2022 р. (<https://zakon.rada.gov.ua/go/2188-20>)

«5. Асамблея стурбована зростанням доказів звірств, скоєних російськими збройними силами в контексті агресивної війни, часто спрямованими проти найбільш уразливих категорій населення, і висловлює свою повну підтримку всім зусиллям, спрямованим на розслідування порушень Російською Федерацією міжнародних прав людини, міжнародного гуманітарного права й інших міжнародних злочинів, зокрема військових злочинів, злочинів проти людяності, геноциду, а також забезпечення відповідальності агресора».

З Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи 2433 (2022) від 27 квітня 2022 р. (Consequences of the Russian Federation's continued aggression against Ukraine: role and response of the Council of Europe. — <https://pace.coe.int/en/files/30017/html>)

- Порівняйте характер злочинів, скоєних російськими окупантами, зі злочинами часів нацистської окупації в Україні. Чим вони подібні, а що нового привнесли рашисти?

Типові злочини рашистських окупантів на території України

- За прикладом нацистів російські агресори створювали на тимчасово окупованих територіях окупаційні «адміністрації», поліцію та інші органи, які здійснювали геноцид проти населення.
- Масові вбивства й катування українських військовополонених і цивільного населення, ґвалтування та інші воєнні злочини. Після звільнення на Київщині міст Бучі й Ірпеня весь світ облетіли відео- та фотоматеріали — свідчення жахливих наслідків перебування там російських військ. Подібне відбувалося і в інших містах і селах, що опинилися під тимчасовою окупацією.
- Примусова депортація населення, викрадення і вивезення до Росії українських дітей. Тисячі українських родин були насильно позбавлені домівок і рідних місць; за викрадення і вивезення до Росії українських дітей Рада Європи закликала країни виконати мандат на арешт, виданий Міжнародним кримінальним судом щодо Путіна й уповноваженої з прав дитини РФ.
- Примусова паспортизація, що полягала у вилученні в місцевого населення українських паспортів і російській насильницькій паспортизації (російські паспорти та «паспорти» терористичних угруповань «ЛНР» і «ДНР»).
- Примусова мобілізація чоловічого населення тимчасово окупованих територій до російського війська під виглядом «добровольців».
- Полювання на «неблагонадійних», проукраїнських активістів, колишніх військовослужбовців ЗСУ, учасників війни, працівників державних органів.
- Економічне пограбування — вивезення до Росії українських підприємств, зерна тощо, а також крадіжки майна місцевих жителів, мародерство.
- Знищення об'єктів освіти, культури, спорту й духовності: дитячих садків, шкіл, університетів, стадіонів і палаців спорту, музеїв, галерей, історичних пам'яток, храмів, театрів. Зокрема, унаслідок російського бомбардування у 2022 р. Маріупольський театр став братською могилою для 300–600 українців.

Також окупанти знищували державну символіку України, причому не тільки в державних установах, а й у музеях, школах, університетах. Росіяни закривали українські навчальні заклади, натомість намагалися поширювати рашистську «освіту». З бібліотек і приватних помешкань вилучали та знищували книжки українською мовою.

З метою ведення пропаганди й зменшення впливу на місцеве населення українських і західних ЗМІ, аби похитнути стійкість українців, блокували інтернет і мобільний зв'язок українських операторів, запроваджували окупаційне теле- та радіомовлення, повертали російські й комуністичні назви населених пунктів і вулиць міст.

Національний спротив окупації. Як і в роки Другої світової війни в окупованій нацистами Європі, так і на тимчасово окупованих ворогом територіях України з перших днів окупації розгорнувся масовий національний спротив. Опір набував як громадянської, так і військової (збройної) форми.

Форма опору	Прояви
Громадянський опір	<ul style="list-style-type: none"> • Збереження українського паспорта, відмова від російських грошей; • відкриті мирні протести проти окупації; «тиха непоко́ра»; • саботаж окупаційних «референдумів» та інших заходів окупаційних органів (наприклад, рух «Жовта стрічка», що зародився в Херсоні й поширився в сусідніх областях); • виготовлення і поширення листівок проти окупантів; • переховування поранених українських військових; • збирання і передання українським Силам оборони й органам влади інформації про переміщення ворожої техніки, склади боєприпасів, особовий склад ворога, маршрути патрулів тощо.
Військовий опір	<p>Підпільні групи й партизанські загони:</p> <ul style="list-style-type: none"> • здійснювали атаки на колони російської бронетехніки та живої сили; • підривали залізниці, ворожі ешелони, склади зі зброєю та паливно-мастильними матеріалами; • проводили розвідку з наступним переданням інформації Силам оборони України; • фізично знищували окупантів і колаборантів.

Основні події

20 лютого 2014 р. — уторгнення Росії в Україну; початок російсько-української війни.

Березень 2014 р. — тимчасова окупація Росією Кримського півострова.

Вересень 2014 р. — масштабне вторгнення регулярних підрозділів російської армії на територію Донецької та Луганської областей.

24 лютого 2022 р. — повномасштабне вторгнення російської армії в Україну.

Закритання та завдання

1. Поясніть історичні поняття «русській мір», «рашизм», «гібридна війна», «антипутінська коаліція».
2. Якими були причини російської агресії проти України? Чи можна було, на вашу думку, уникнути війни з Росією? Обґрунтуйте вашу точку зору.
3. Які причини призвели до того, що Росія тимчасово окупувала Автономну Республіку Крим і м. Севастополь? Чи була, на вашу думку, у лютому 2014 р. реальна можливість, застосувавши зброю, відбити напад Росії та відстояти Кримський півострів?
4. Створення озброєних терористичних організацій на сході України — це, на вашу думку, результат внутрішніх українських суперечностей чи було привнесене до України? Обґрунтуйте вашу точку зору.
5. Як ви вважаєте, чи отримала Україна у 2014 р. від держав, які гарантували їй безпеку, належну та своєчасну підтримку й допомогу після російського вторгнення?
6. Які загрози приховувало повномасштабне вторгнення Росії 24 лютого 2022 р. й завдяки чому його вдалося відбити?
7. Наскільки, на вашу думку, важливим, з військового й морального погляду, є внесок національного спротиву в перемогу над російськими агресорами?
8. Які події російсько-української війни справили на вас особисто й вашу родину найбільший вплив?

Узагальнення до розділу V «Міжнародні відносини»

- У другій половині ХХ — першій чверті ХХІ ст. важливе місце в сучасному світі й у міжнародних відносинах належить *протидії агресії та експансіонізму, повазі до прав людини, забезпеченню соціальної справедливості, захисту довкілля.*

- *Гонка озброєнь, нарощування військової присутності* в різних регіонах планети впродовж усього періоду «холодної війни» ускладнювали відносини між Заходом і Сходом. ССРСР і США, ОВД й НАТО неодноразово підходили до межі, за якою «холодна війна» могла перерости в ядерну війну, що призвело б до знищення не тільки двох супротивників, а й усього живого на планеті.

Унаслідок безперспективності ядерної війни, а також через неспроможність ССРСР продовжувати гонку озброєнь поступово відбувся перехід від стану «холодної війни» до *розрядки міжнародної напруженості.*

- Суттєво вплинула на міжнародні відносини *Гельсінська конференція* (Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі) 1975 р. Узгоджені на ній принципи міждержавних відносин були спробою унеможливити агресію та розширити співпрацю між державами у сфері економіки, науки, техніки й технологій, охорони навколишнього середовища, а також у гуманітарній царині.

Вимога щодо *дотримання прав людини* відіграла важливу роль у знищенні советського тоталітаризму, була моральною і політичною

підтримкою борцям за права людини в ССРСР та інших країнах советського блоку.

- В останній чверті ХХ ст., коли розпався Советський Союз, у міжнародних відносинах виникли нові явища, унаслідок яких *біполярний світ поступово перетворюється на багатополюсний*. Основні з них:

- кожна країна, яка в умовах глобалізованого світу розраховує на перспективи розвитку, повинна брати активну участь у міжнародних матеріальних, інформаційних і культурних обмінах;

- дедалі помітнішу роль відіграють *«народна дипломатія»*, міжнародні зв'язки між бізнесменами й окремими людьми;

- відбувається становлення єдиного світового *інформаційного простору*. Проте розвиток інформаційних технологій вивів *інформаційні війни* на новий рівень. Удосконалилась інформаційна пропаганда, і стало можливим утручання у вибори та політичні процеси в суверенних державах.

- У ХХІ ст. світ переживає *рецидиви «холодної війни»*. Війни в Афганістані, Іраку, Сирії, російсько-грузинська війна, російсько-українська війна й інші свідчать, що агресивні авторитарні режими продовжують діяти терористичними методами часів Другої світової і «холодної війни».

- На початку ХХІ ст. в Росії остаточно сформувався новий вид фашизму, що отримав назву *рашизм*. Ця войовнича ідеологія і тип політичного режиму базується на концепції так званого *«русского міра»*. Відмежовуючи себе від Заходу, «русскій мір» нав'язує думку про вищість росіян, їхньої мови та всього іншого, пов'язаного з Росією. Так само, як нацистська ідеологія сповідувала ідеї панування німецької раси, рашизм поширює світом ідеї панування росіян.

Мета прихильників «русского міра» й усіх рашистів — відновлення російської імперії будь-яким способом, включаючи загарбницькі війни та геноцид інших народів. Особливе місце у своїх планах рашисти відводять Україні — нації і державі, історизм та існування яких не залишають каменя на камені від химерної конструкції рашизму й «русского міра».

- Повномасштабна *війна Росії проти України*, по суті, знищила систему міжнародних відносин, що сформувалась у світі після Другої світової війни та покладалася на непорушність кордонів між державами й повагу країн до договорів, які вони уклали.

- Світова спільнота має створити *нову систему безпеки* як на глобальному, так і на регіональному рівнях: *реформувати міжнародні організації*, насамперед Організацію Об'єднаних Націй, позбавивши Росію незаконно зайнятого нею місця (з правом вето) постійного члена Ради Безпеки ООН. Натомість надати в ній місця іншим впливовим у сучасному світі країнам, спростити механізм створення і застосування міжнародних збройних сил на випадок учинення агресії однією з країн чи групою країн тощо.

Відмова від політики «умиротворення» агресора, створення *нової системи колективної безпеки* проти експансіонізму, підтримання країн і народів, які протистоять агресії, — важливе завдання міжнародної політики й міжнародних відносин у ХХІ ст.

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Союзниками у В'єтнамській війні були
 - А Демократична Республіка В'єтнам, ССРСР, Куба
 - Б Демократична Республіка В'єтнам, Франція, США
 - В Демократична Республіка В'єтнам, ССРСР, Китай
 - Г Республіка Південний В'єтнам, ССРСР, Китай
2. Приводом для розміщення советських ядерних ракет на Кубі стало
 - А розміщення американських ядерних ракет у Західній Німеччині
 - Б збиття над територією ССРСР американського розвідувального літака
 - В розроблення в США плану «обмеженого» ядерного удару по советських військах у Східній Німеччині (НДР)
 - Г висадка американського морського десанту на Кубі
3. Період тимчасового покращення відносин між США та ССРСР називають
 - А меритократією
 - Б розрядкою
 - В «перебудовою»
 - Г «новим політичним мисленням»
4. Термін «теорія доміно» пов'язаний із політичним діячем
 - А Дуайтом Ейзенгауером
 - Б Фіделем Кастро
 - В Микитою Хрущовим
 - Г Хо Ші Міном
5. Президентом США, який віддав наказ розпочати виведення американських військ із В'єтнаму, був
 - А Річард Ніксон
 - Б Джеральд Форд
 - В Джиммі Картер
 - Г Рональд Рейган
6. Основною ідеєю автора малюнка є те, що

Американська карикатура
«Гаразд, пане президенте, давайте
поговоримо». 1962 р.

- А Советський Союз сильніший за США
- Б США сильніші за Советський Союз
- В запорукою збереження миру є гонка озброєнь
- Г балансування на межі ядерної війни загрожує країнам обопільним знищенням

7. Прочитайте уривок з історичного документа.

«Хрущов утрачає Східну Німеччину. Він не може цього допустити. Якщо він утратить Східну Німеччину, то після неї — Польщу й усю Східну Європу. Йому доведеться щось зробити, щоб зупинити потік біженців — можливо, звести мур. І ми не зможемо запобігти цьому. Я можу повести Альянс [НАТО], щоб разом захистити Західний Берлін, але я не можу нічого вдіяти, щоб відкрити Східний Берлін».

14. Установіть відповідність.

<i>Поняття</i>	<i>Визначення</i>
1 анексія	А примусове приєднання, захоплення однією державою території іншої держави; може відбуватися без проведення бойових дій
2 багатополосний світ	Б визнання того, що ядерна війна не може бути засобом досягнення політичної та іншої мети; деідеологізація зовнішньої політики
3 «нове політичне мислення»	В період покращення відносин між США та СРСР
4 розрядка	Г облаштування світу, у якому існує кілька центрів політичного й економічного впливу Д інформаційні технології, що мають на меті виведення з ладу процесів управління суспільством

15. Зображені на ілюстрації події відбулись у

- А 1950–1953 рр.
- Б 1974–1975 рр.
- В 2008–2009 рр.
- Г 2014–2015 рр.

16. Міжнародну антипутінську коаліцію також називають

- А Декларацією Помпео
- Б Євроатлантичною групою
- В Міжнародними коаліційними силами
- Г Рамштайном

17. Парламентська асамблея Ради Європи визнала звірства, скоєні російськими збройними силами під час уторгнення в Україну,

- А надлишковими
- Б гуманітарною кризою
- В геноцидом
- Г неспровокованими діями

ПРАКТИЧНІ ЗАНЯТТЯ

- «Міжнародні відносини другої половини XX — початку XXI ст.: точки перетину інтересів».
- «Демонтаж результатів періоду “розрядки”: причини й наслідки».

РОЗДІЛ VI

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ ТА КУЛЬТУРА

§ 22. Основні напрями науково-технічної революції та її вплив на життя людей

Згадайте

- Якими важливими досягненнями науки позначені 1920–1930-ті роки?
- Як наукові відкриття вплинули на повсякденне життя людей у період між Першою та Другою світовими війнами?

1. Наукові відкриття. Виникнення нових галузей науки. Високі технології

Друга половина XX — перша чверть XXI ст. — це епоха **науково-технічної революції** (НТР). Змінюються виробництво, умови, характер і зміст праці, що позначається на культурі, побуті, психології людей, ставленні до природи. **Високі технології** докорінно змінили торгівлю, комунікацію та розуміння навколишнього світу.

Суттєво вплинуло на суспільно-політичні процеси застосування комп'ютерних інформаційних технологій у засобах масової інформа-

Словник

- **Науково-технічна революція (НТР)** — докорінна якісна зміна виробництва на основі перетворення науки на провідний чинник розвитку суспільства, завдяки якому індустріальне суспільство поступово перетворюється на постіндустріальне.
- **Високі технології** — наукові технології, що передбачають виробництво або використання сучасних складних пристроїв, зокрема в галузі електроніки й комп'ютерів; розроблення та практичне використання передових наукових досліджень і знань, машин та обладнання.

ції, кіно, радіо, телебаченні та зв'язку. Відтепер інформаційні повідомлення блискавично поширюються по всій планеті, впливаючи на масову свідомість. Доступ власників комп'ютерів до мережі «Інтернет», поява мобільних телефонів створили для людей додаткові можливості миттєвого зв'язку.

Свідчення

- Наскільки, на вашу думку, досягнення НТР можуть бути використані з політичною чи пропагандистською метою і маніпулятивно впливати на людей?

«Технологічна революція мала не лише культурні, а й політичні наслідки. У 1961 р. президент Франції Шарль де Голль звернувся до французьких новобранців із закликом не підтримувати спроби командирів здійснити військовий переворот, і солдати його почули завдяки портативним приймачам. У 1970-х роках промови аятоли Хомейні, висланого з країни лідера майбутньої Іранської революції, легко потрапляли до Ірану, їх копіювали й розповсюджували. ...Телевізор... став універсальним і доступним засобом інформації. У 1980-х роках майже 80 % населення Бразилії мало доступ до телебачення».

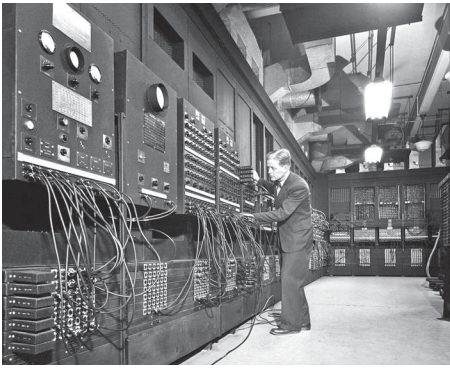
Ерік Гобсбаум, британський історик (Вік екстремізму. Коротка історія XX ст. Київ : ВД «Альтернативи», 2001. С. 449)

Справжньою революцією в засобах комунікації стала поява в 1946 р. телебачення, яке швидко завоювало першість серед засобів масової інформації, реклами, інструментів політики.

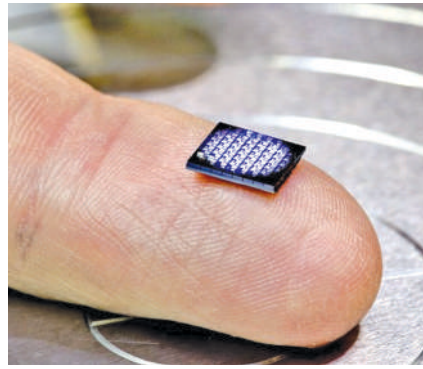
У 1957 р. було запущено перший штучний супутник Землі, сконструйований українцем, уродженцем м. Житомира, *Сергієм Корольовим*. Це стало початком освоєння людством навколосемного простору Сонячної системи. Улітку 1969 р. американські астронавти Нейл Армстронг та Едвін Олдрін висадилися на поверхню Місяця; 600 млн телеглядачів спостерігали з екранів телевізорів за цією історичною подією.

Якщо до середини XX ст. майже всі винайдені людиною механізми виконували різноманітні операції за безпосередньої участі людини, то в другій половині століття було створено роботизовану техніку, яка повністю замінила на виробництві людину. Описуючи майбутнє суспільства, автори фантастичних романів часто уявляли його царством роботів, у якому людина лише спостерігатиме за роботою машин і натискатиме кнопки на пульті дистанційного керування. Проте сучасний рівень розвитку радіоелектроніки дає людині змогу ставити завдання інформатизованим пристроям, які з неймовірною точністю контролюють виробничий процес і керують ним без допомоги оператора чи диспетчера.

Друга половина XX ст. — це також доба *кібернетики* — науки про спільні закономірності отримання, зберігання, передання інформації у складних системах, машинах і живих організмах. Після Другої світової війни англійський математик *Алан Тюрінг* розробив комп'ютерний пристрій із програмування та машинного навчання, а в останні роки свого життя — застосування математичних методів під час проведен-

Комп'ютер ENIAC. 1945 р.

Сучасний мікрокомп'ютер

ня досліджень у біології. У США був створений перший комп'ютер — електронно-обчислювальна машина ENIAC. Пристрій працював на електронних лампах, важив 30 т і виконував 5 тис. операцій за секунду. У наш час мобільний телефон має більшу комп'ютерну потужність, ніж Національне управління з авіації й дослідження космічного простору США пів століття тому. Комп'ютеризація переросла в *інформаційну революцію*, що змінює суспільні відносини. Кінець ХХ — перша чверть ХХІ ст. — це період перетворення індустріального суспільства на постіндустріальне, або інформаційне.

Світ, пов'язаний комп'ютерною мережею, формується як єдине ціле. Стільникові телефони й дешеві комп'ютери забезпечили доступ до інтернету навіть у віддалених регіонах, створюючи умови для дистанційного навчання та пошуку різноманітної інформації. З'явилися мікрочипи, гена інженерія, біотехнології.

**Важливі наукові винаходи та відкриття
другої половини ХХ — початку ХХІ ст.**

1945 р.	Створено перший комп'ютер.
1953 р.	Розшифровано будову молекули ДНК, у якій зберігається генетичний код. Це відкриття започаткувало розвиток генної інженерії.
1961 р.	У космосі побував перший землянин.
1967 р.	Крістіан Барнард, південноафриканський хірург-трансплантолог, уперше у світі пересадив серце людині.
1969 р.	Американські астронавти Ніл Армстронг та Едвін Олдрін на космічному кораблі «Аполлон» висадилися на Місяці. У Техаському інституті пацієнтові вживили тимчасове штучне серце.
1970-ті роки	Окремі студентські містечка університетів США були з'єднані комп'ютерною мережею.
1971 р.	Створено перший комерційний мікропроцесорний комп'ютер.

1976 р.	З'явився персональний комп'ютер.
1990-ті роки	Інтернет став доступний широкому загалу. З'явилися мобільний супутниковий телефонний зв'язок та електронна пошта.
2005 р.	Розроблено соціальну мережу «Facebook».
2006 р.	Розроблено соціальну мережу «Twitter».
2007 р.	Відбувся випуск першого покоління iPhones.

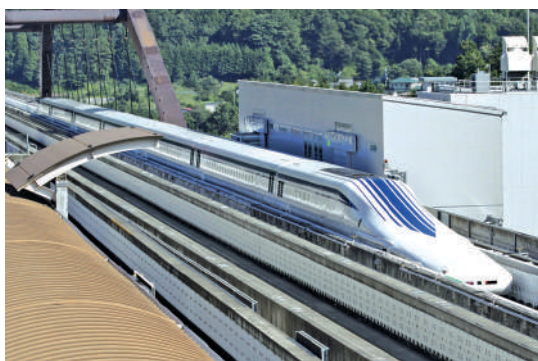
- Які технічні новинки з'явилися у 1920–1930-х роках у галузях зв'язку, транспорту, побуту, моди, розваг тощо?

2. Інтеграція науки та виробництва

Відкриття нових джерел енергії, знарядь праці, матеріалів і впровадження нових технологій докорінно змінили промисловість і побут людей. Стрімко розвиваються електроніка, електронно-обчислювальна техніка, робототехніка.

В епоху НТР у сфері матеріального виробництва продовжує змінюватися співвідношення між промисловістю та сільським господарством на користь промисловості. Знижується частка добувних і збільшується частка обробних галузей. Відбулися помітні зміни в роботі світового транспорту. У вантажообігу перше місце посідає морський транспорт, що обслуговує насамперед міжнародну торгівлю, значно зменшилася частка залізничного транспорту, швидко зростає частка трубопровідного транспорту, збільшилася пропускна спроможність транспортних шляхів, а також вантажопідйомність і швидкість руху транспортних засобів.

Із 70-х років ХХ ст. тривали роботи зі створення поїздів на повітряній подушці. Такий поїзд здатний розвивати швидкість до 600 км/год завдяки відсутності тертя між ним і рейками.

Поїзд на повітряній подушці

Емоції пасажирів японського поїзда на повітряній подушці на швидкості 500 км/год

- Перегляньте відеосюжет про новий рекорд швидкості поїзда на повітряній подушці (англ.).
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/233.html>

Один із проявів НТР — збільшення частки людей, зайнятих у сфері послуг. Нині тут працює майже чверть, а в найрозвиненіших країнах (наприклад, у США) — дві третини працездатного населення.

Активізується торгівля новими знаннями й технологіями, патентами, ліцензіями, технічним досвідом. Цим зумовлене збільшення попиту на кваліфіковану робочу силу. З іншого боку, у розміщенні виробництв велику роль відіграє не тільки кваліфікація, а й вартість робочої сили. Тому дедалі більше підприємств обробної промисловості транснаціональні компанії розміщують у країнах із дешевою робочою силою.

Наукова революція

XX ст.

- НТР охопила майже всі галузі економіки й стосувалася всіх сфер людської діяльності. З нею асоціюються телевізор, комп'ютер, космічний корабель, реактивний літак, атомна електростанція і т. ін.
- Порівняно з попередніми епохами різко скоротився час від наукового відкриття до його застосування на практиці.
- Змінилася роль людини в процесі виробництва. З одного боку, зросли вимоги до рівня кваліфікації працівників, а з іншого — скоротилася частка фізичної праці й збільшилася частка розумової праці.

Нові технології

- Високі технології в побуті звільнили людину від тяжкої фізичної праці.
- Інтернет став невід'ємним складником людського суспільства. Завдяки поширенню соціальних мереж з'явився новий спосіб спілкування. Життя людини перестало бути таємницею.
- Нові технології сприяють новому способу мислення, розвивають глобальні комунікації.

Технологічна революція

XXI ст.

- Основним ресурсом постіндустріального суспільства є інтелектуальні здібності людини.
- Багато уваги приділяють нанотехнологіям, новим джерелам енергії, загальній автоматизації та заміні людської праці роботами.
- Удосконалюють винаходи, зроблені раніше.
- Якісна освіта стала необхідною передумовою соціального успіху в умовах технологічної революції.
- Інформатизація та комп'ютеризація всіх сфер життя суспільства.

У ХХІ ст. потрібні принципово нові фізичні технології, зокрема квантова наноелектроніка. Можливо, її прообразом стане молекулярна електроніка, де активними робочими елементами будуть окремі молекули.

Використання наукових винаходів (розробок) у побуті

1945 р.	У США виготовили тканину «люрекс».
1949 р.	У Великій Британії створено радіомікрофон.
1950 р.	У США з'явилися кредитні картки.
1958 р.	В Австралії розробили «чорну скриньку» для записування розмов пілотів під час польоту.
1965 р.	У Великій Британії створено звукову систему «Долбі».
1967 р.	У Великій Британії встановлено перший банкомат.
1968 р.	Сконструйовано ванну з масажем (джакузі). У Великій Британії збудовано електростанцію, що використовує енергію морських припливів.
1972 р.	З'явилися комп'ютерні ігри.
1983 р.	З'явилася комп'ютерна «миша». З'явилося супутникове телебачення.
1984 р.	Створено CD-ROM — лазерний компакт-диск з інформацією для комп'ютера.
1991 р.	З'явилися телевізори з плоским екраном.
2001 р.	З'явилося цифрове супутникове радіо.
2009 р.	Створено біологічний 3D-принтер.

Ще однією визначною подією ХХ ст. було створення *лазера*. Нині сфера його застосування надзвичайно широка: медицина (стоматологія, хірургія, відновлення зору), косметологія, оформлення театралізованих розважальних шоу, авіація, військова галузь тощо.

3. Перспективні напрями НТР в першій чверті ХХІ ст.

На сучасному етапі НТР наука перетворюється на продуктивну силу. Змінилася роль техніки в повсякденному житті. Нині це інтелектуальний помічник людини, її інформаційний ресурс. Проте НТР передбачає постійне навчання, поглиблення і розширення знань, оволодіння найновішими технологіями. Щоб не відстати від життя, сучасна людина має постійно самовдосконалюватися.

Очікують, що в майбутньому важливі економічні, соціальні та військові розробки, спрямовані на охорону довкілля, визначатимуть чотири базові технології: інформаційні технології; технології виробництва й автоматизації; безпечні харчові продукти, вода й енергія; нові технології охорони здоров'я.

Національна рада з розвідки США оприлюднила доповідь «Глобальні тенденції 2030: альтернативні світи»¹, у якій спрогнозувала сценарії майбутнього розвитку світу.

<p><i>Тенденція 1.</i> Розширення можливостей людини.</p>	<p>Розширення прав і можливостей сприятиме скороченню бідності й збільшенню середнього класу; підвищиться рівень освіти, розширяться застосування нових комунікаційних і виробничих технологій, а також підвищиться якість медичних послуг. Особиста ініціатива сприятиме подоланню глобальних проблем, хоча водночас деякі люди й невеликі групи отримають доступ до руйнівних і смертоносних технологій, зокрема до комп'ютерних засобів ураження та біологічної зброї, що загрожуватиме великомасштабними актами тероризму.</p>
<p><i>Тенденція 2.</i> Розпорошення впливу в глобалізованому світі.</p>	<p>Не буде якоїсь однієї держави, яка домінуватиме над іншими, утвердиться багатополюсний світ. Азія перевершить Північну Америку та Європу за рівнем зростання ВВП, чисельністю населення, видатками на оборону й технологічними інвестиціями. Можливо, Китай стане найбільшою економікою та обійде США до 2030 р. Крім Китаю, Індії і Бразилії, на розвиток глобальної економіки значно впливатимуть Колумбія, Індонезія, Нігерія, ПАР і Туреччина. Економіка Європи та Японії, імовірно, переживатиме поступовий спад. Завдяки комунікаційним технологіям влада зміститься в багатомірній й аморфній мережі, які впливатимуть на дії держав і світової спільноти.</p>
<p><i>Тенденція 3.</i> Більшість людей житиме в містах, зросте міграція.</p>	<p>У демографічно «старіючих» країнах рівень економічного зростання може знизитися. 60 % населення світу житиме в містах; посиляться міграція. Зосередження населення в містах сприятиме промислового розвитку й водночас створюватиме проблеми з продовольчими та водними ресурсами. Кількість міських будівель для житла, офісів і надання транспортних послуг у найближче десятиліття може практично зрівнятися з кількістю таких споруд за всю світову історію будівництва.</p>
<p><i>Тенденція 4.</i> Зростання потреби в продуктах, воді, енергоресурсах.</p>	<p>Зі збільшенням чисельності населення зросте потреба в ресурсах, зокрема в харчових продуктах, воді й енергії приблизно на 35, 40 і 50 % відповідно. Зміна клімату негативно позначиться на доступності життєво важливих ресурсів. Збільшиться кількість опадів у зонах вологості, натомість у зонах із низьким рівнем річних опадів погода стане ще посушливішою та спекотнішою.</p>

Не обов'язково, що саме так і розвиватиметься світ, проте варто передбачати різні сценарії. Зокрема, брати до уваги, що *інформаційні технології* забезпечують оброблення та збереження дедалі більших обсягів інформації, поширення кіберпослуг і соціальних медіа.

¹ Global Trends 2030: Alternative Worlds. A publication of the National Intelligence Council. DECEMBER 2012 NIC 2012-001, p. ii. — <https://globaltrends2030.files.wordpress.com/2012/11/global-trends-2030-november2012.pdf>

Водночас розширення завдяки новим технологіям ринків інформації потребуватиме підвищення рівня безпеки глобальних мереж. Потрібно поєднати переваги інформаційних технологій з усвідомленням нових загроз, які вони можуть спричинити.

Нові технології виробництва й автоматизація змінюють працю та місце людини у виробничому процесі. Вони сприяють нарощуванню виробничих потужностей, підвищують конкурентоспроможність виробників і постачальників.

Новітні технології використовують для створення безпечних харчових продуктів, води й енергії. Зокрема, їх застосовують у землеробстві, сонячній енергетиці, для вдосконалення виробництва біопалива, а також збільшення видобутку нафти й природного газу.

Застосування нових технологій у галузі *охорони здоров'я* сприяє збільшенню середньої тривалості життя, а в перспективі — лікуванню хвороб, які поки що вважають невиліковними. Завдяки технологічним нововведенням у медицині, зокрема штучному інтелекту, лікарі діагностують хвороби швидше й ефективніше, виконують операції за допомогою роботів, «руки» яких здійснюють точні вивірені рухи.

Ознакою першої чверті ХХІ ст. є прискорений розвиток *нанотехнологій* і наноматеріалів, їхнє застосування в промисловості, зокрема у військовій, інформаційній сферах, електроніці, транспорті, медицині. Поширеним прикладом використання наночастинок і нанотехнологій є смартфони, планшети й різні кишенькові комп'ютери. Це також фарба, здатна змінювати свій колір; зубна паста з ефектом відновлення зубної емалі; лейкопластир із найтоншим срібним покриттям для кращого й швидшого загоєння ран і багато інших корисних речей.

Отже, маємо справу з повсякчасним технічним та інформаційним прогресом, без досягнень якого вже складно уявити життя. Важливо, щоб необмежені можливості, які дає НТР, використовували на користь, а не на шкоду людям і довкіллю.

Заняття та завдання

1. Поясніть поняття «науково-технічна революція», «високі технології».
2. Охарактеризуйте основні напрями НТР в другій половині ХХ ст. та їхній вплив на життя пересічних людей.
3. Виокремте важливі ознаки наукової революції ХХ ст. та технологічної революції ХХІ ст.
4. Як ви оцінюєте перспективи використання інноваційних технологій?
5. Яке місце у вашому житті посідають високі технології, якими розробками чи пристроями ви користуєтесь у повсякденному житті?
6. Як ви оцінюєте прогнози й передбачення щодо наукових відкриттів, нових галузей науки, високих технологій, інтеграції науки та виробництва в майбутньому?

§ 23. Становлення постіндустріальної цивілізації

Згадайте

- Які зміни в соціальній структурі суспільства відбулися в останній третині XIX — на початку XX ст.?

1. Зміна змісту й характеру праці, соціальної структури суспільства

Протягом другої половини XX ст., незважаючи на періоди економічного спаду й кризи, у світі тривало економічне зростання. Рівень життя більшості людей підвищився завдяки впровадженню у виробництво досягнень НТР.

У сучасному світі провідні країни створюють національне багатство насамперед завдяки ефективному переробленню сировини, заміні виробів із металу на вироби зі спеціально створених високотехнологічних штучних матеріалів. Промислове виробництво більше не є визначальним складником економіки, дедалі більше людей зайнято в торгівлі, сфері послуг.

Останнім часом у високорозвинених країнах люди, які працюють у великих містах, вважають за краще жити в передмісті чи в сільській місцевості. Змінюється також структура суспільства: зменшується частка людей, що займаються некваліфікованою фізичною працею, натомість зростає частка висококваліфікованої та творчої праці. Збільшуються витрати на навчання, підвищення кваліфікації та перекваліфікацію працівників. Зокрема, в «економіці знань» у США зайнято 2/3 усієї робочої сили.

У постіндустріальному суспільстві основним засобом виробництва є кваліфікація працівників. Поступово в компаніях керівні функції починають виконувати не власники компаній, а наймані працівники. До того ж в умовах цифровізації опрацюванням інформації займається більше людей, ніж обробленням сировини й матеріалів. Оскільки вартість користування інформаційними послугами постійно знижується, вони стали загальнодоступними.

Згадайте

- Які якісні зміни відбулися в житті людей у розвинених країнах світу після завершення формування індустріального суспільства?

2. Якісні зміни в житті людей

Упровадження інформаційних технологій, розвиток соціальної структури суспільства безпосередньо позначилися на *якості життя людей*. Сучасні заможні люди та представники середнього класу прагнуть для відпочинку й усамітнення виїхати за межі міста з його шаленим темпом життя. Працювати в мегаполісах і постійно жити за містом стає дедалі престижнішим.

Автобани, лінії метро й автобусне сполучення підштовхують жителів мегаполісів до пошуку зручних місць для проживання поза межами міста. Водночас у центрі міст зводять хмарочоси з офісами й торговельними центрами, на околицях — нові житлові масиви.

В історичній частині міст почали реставрувати й відтворювати старовинні будівлі, що збільшує потік туристів і забезпечує містам прибуток. В історичних містах нерідко перекривають рух транспорту вузькими середньовічними вуличками, що зробило їх значно привабливішими (і дорожчими) для розміщення магазинів та оренди помешкань.

Показовою є історія з реконструкцією кварталу *Ле-Аль* у Парижі. Колись це була багниста місцевість, городи й поля. Згодом тут збудували величезний Центральний ринок. До 1960-х років у кварталі цілодобово вирувало життя, а відомий французький письменник Еміль Золя образно назвав Ле-Аль «черевом Парижа». У 1960-х роках Центральний ринок через антисанітарію та неможливість прокладання сучасних доріг вирішили перенести за місто. На місці ринку з'явилися парк, підземний чотирирівневий комерційний центр, басейн, кінотеатри, дитяча бібліотека, музична школа-консерваторія, транспортна розв'язка. Квартал Ле-Аль став першим пішохідним кварталом Європи.

1960-ті роки

Сучасне фото

Квартал Ле-Аль у Парижі до та після реконструкції

3. Розвиток систем соціального забезпечення

Право на соціальний захист — одне із загально визнаних соціально-економічних прав людини. У післявоєнні десятиліття покращилися соціальне забезпечення, рівень життя західноєвропейських та американських працівників. Нерівність у доходах пом'якшують високі стандарти соціального забезпечення, уведена безкоштовна освіта (у більшості країн Європи існують програми безкоштовного навчання в університетах) і доступна якісна медична допомога. Споруджують житло для малозабезпечених сімей.

Свідчення

«Кожна людина має право на певний життєвий рівень, зокрема їжу, одяг, житло, медичний огляд і соціальне обслуговування, який необхідний для підтримання здоров'я і добробуту людини та її сім'ї, а також право

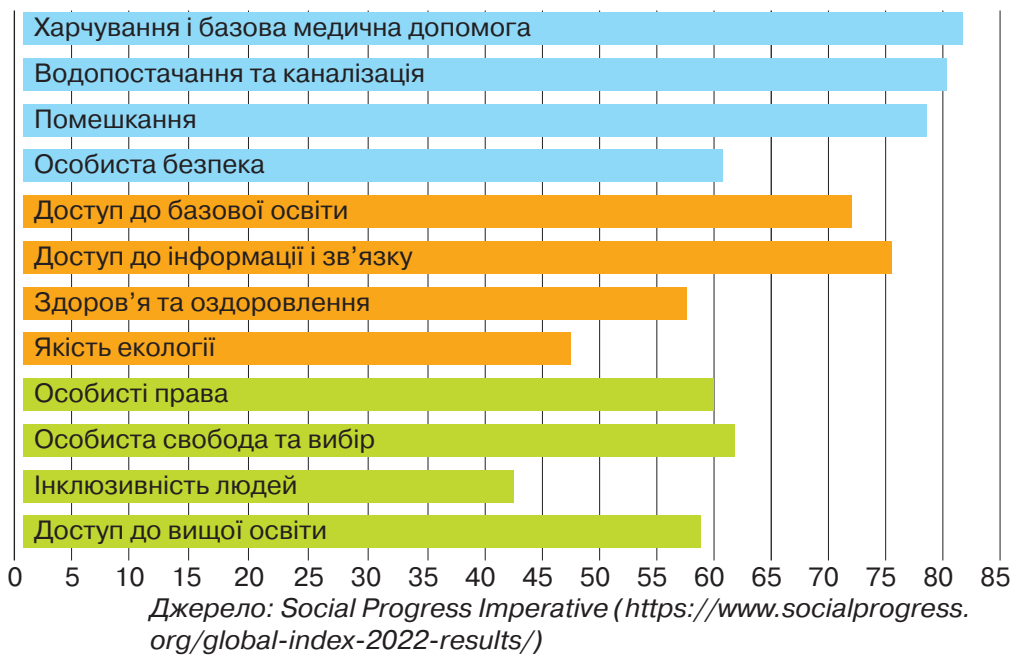
на допомогу у випадку безробіття, хвороби, інвалідності, удівства, старості чи іншого випадку втрати засобів до існування через незалежні від людини обставини».

Ст. 25 Загальної декларації прав людини (1948) (http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015)

Наприкінці ХХ ст. майже третину нового житла в Німеччині зводили за державні кошти, у Великій Британії — половину, у Швеції та Франції — дві третини. Розробляють програми піклування про людей похилого віку, частка яких серед населення постійно зростає завдяки покращенню якості життя, медичного забезпечення, що сприяє збільшенню тривалості життя.

Швидке економічне зростання зумовило високі *соціальні стандарти* в західному світі.

- Проаналізуйте діаграму з показниками індексу соціального прогресу у світі у 2022 р. (ці тенденції зберігатимуться також найближчими роками) і зробіть висновок про те, за якими показниками досягнуто найбільшого поступу, а які сфери потребують невідкладного «підтягування».

У комуністичних країнах партійна еліта й чиновники жили в набагато кращих умовах, ніж решта населення. Комфортного житла там споруджували мало, існували великі черги на отримання тісних і незручних для проживання квартир. При цьому плата за комунальні послуги й транспорт була відносно невеликою.

Запроваджене ще в ХІХ ст. соціальне страхування, яке певною мірою захищало людину від наслідків матеріальної та соціальної нерівності, було важливою підтримкою багатьом людям. Бюджетні видатки на державні соціальні програми невпинно зростали.

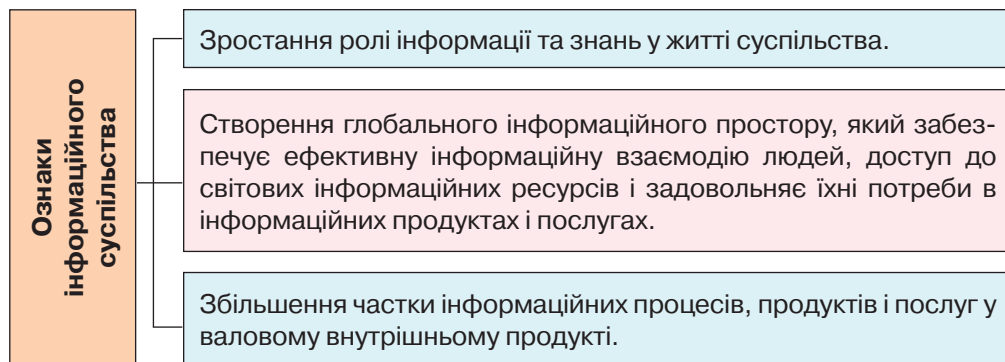
У розвинених країнах основну відповідальність за фінансування соціальної сфери несе держава. З метою збереження високих стандартів соціального забезпечення в багатьох країнах критично переглядають соціальні бюджети, шукають нові способи забезпечення соціальних гарантій, які б стимулювали людей до якомога тривалішої трудової діяльності.

- Пригадайте з курсу «Громадянська освіта», як інформацію можуть використовувати з маніпулятивною метою.
- Що таке *приватність* і *конфіденційність* у віртуальному світі в умовах інформаційного суспільства, *цифрова ідентичність*, *соціальні мережі*, *права людини в інтернеті*, *безпека й етика поведінки в мережі*, *кіберзлочинність*?

4. Становлення постіндустріального (інформаційного) суспільства

Визначальним чинником сучасної цивілізації стала інформація, зокрема її накопичення, оновлення, передання та використання. Сучасне суспільство настільки складне й суперечливе, що вчені ще не дійшли згоди щодо того, як його називати: постіндустріальне, інформаційне чи перехідне від одного стану до іншого.

У сучасному світі знання оновлюються швидше, ніж відбувається зміна поколінь. Під впливом інформаційних технологій змінилися майже всі сфери життєдіяльності суспільства: робота, управління та статистика, освіта, культура, охорона здоров'я, побут і дозвілля.

На сьогодні Україна — один зі світових лідерів у цифровізації, а українці — активні користувачі інтернету: майже все населення підліткового й дорослого віку користується інтернетом та соціальними мережами.

5. Культура «віртуальної реальності»

Реальність сучасної людини певною мірою штучна й віртуальна. В інформаційну епоху формується культура, яка за змістом відрізняється від культури індустріального суспільства. Її називають *культурою віртуальної реальності*. Віртуальна реальність (VR) — це технологія, яка створює захопливі штучні світи, комп'ютерне моделювання, де

люди можуть взаємодіяти в 3D-середовищі за допомогою електронних пристроїв.

VR є також важливою технологією для підвищення якості освіти та розширення доступу до неї. Віртуальні класи й аудиторії здатні долати географічні відстані, забезпечувати рівний доступ до якісних освітніх ресурсів. При цьому важливо, щоб усі мали необхідні гаджети та стабільний доступ до інтернету.

Технологія занурення може бути використана для створення інтерактивних експонатів, персоналізованих розповідей і віртуальних турів. Використовуючи віртуальну реальність, заклади культури мають можливість перетворити традиційні візити на захопливі інтерактивні враження відвідувачів.

- Перегляньте відео про використання сучасних технологій у художній творчості.
https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/241_1.html

Застосування цих технологічних досягнень із метою збереження та представлення спадщини може забезпечити змістовніший зв'язок між минулим і сьогоденням.

- Перегляньте відео про застосування VR-технології для реконструкції історичних подій.
https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/241_2.html

Віртуальна спадщина — це одна з комп'ютерних інтерактивних VR-технологій, що дає змогу візуально представляти пам'ятки, артефакти, будівлі тощо. Це може, наприклад, допомогти учням і студентам аналізувати історичні події.

Наближеною до технології віртуальної реальності є технологія *доповненої реальності* (або AR — від *Augmented Reality*). Коли ми використовуємо доповнену реальність, то цілком і повністю занурюємося в неіснуючий віртуальний світ. Усе, що нас оточує, не справжнє, а віртуальне. У доповненій реальності віртуальні об'єкти розміщують у реальний світ, з яким вони іноді взаємодіють. На сьогодні найчастіше AR-технологію використовують у «розумних» окулярах, смартфонах і планшетах.

Віртуальна реальність запрошує в захопливий інтерактивний світ, революціонує музейну та виставкову сфери. Майже всі, хто бував у музеї, слухаючи чудового екскурсовода, інколи хотіли б залишити його й перейти до наступного експоната. Підключившись за допомогою спеціальної гарнітури або звичайного смартфона до екскурсії на основі технології доповненої реальності, відвідувачі зможуть дізнатися набагато більше, ніж просто споглядаючи музейний експонат. Для музеїв, виставок та інших культурних об'єктів це чудова можливість залучити більше відвідувачів.

- Перегляньте відео про приклад доповненої реальності зі світу історії та мистецтва — 3D-модель динозавра. Доісторична тварина є точною копією рептилії, яка колись жила на нашій планеті. https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/241_3.html

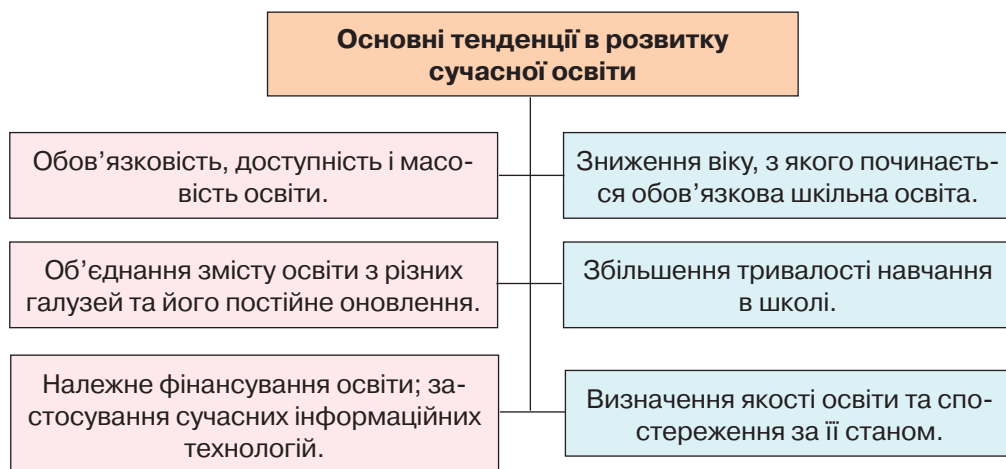
- Перегляньте AR-екскурсію Національним художнім музеєм України.
<https://gramota.kiev.ua/qr/vshistory/242.html>

Доповнену реальність дедалі більше використовувати-муть також в освіті.

6. Освітні системи. Університети як автономні осередки науки й освіти

Сучасне суспільство потребує вищого рівня освіти. За останні півтора століття освітні системи пройшли шлях від освіти як механічного передання наступним поколінням знань і досвіду попередників до освіти, де основним є вироблення навичок самостійно здобувати й аналізувати знання, формувати життєво важливі для особи, суспільства й держави компетентності.

У ХХІ ст. регіональна та загальнонаціональна освітні системи конкурують між собою. За своїм призначенням регіональна система освіти має враховувати місцеві особливості й задовольняти освітні запити населення певної території. Зокрема, у *Сполучених Штатах Америки* кожний штат має право формувати свою освітню систему. Суттєві регіональні відмінності існують також в освітній системі *Канади*. Відповідальність за керування початковими й середніми школами повністю покладено на місцеві виборні шкільні ради або комісії.

У *Бельгії* в системі освіти офіційно існують чотири мовні регіони: франкомовна Валлонія; Фландрія, де населення спілкується переважно нідерландською мовою; двомовний Брюссель і німецькомовні райони на сході Валлонії. Бельгійське міністерство освіти контролює тільки шкільну освіту, яка є обов'язковою, а решту питань вирішують мовні спільноти різних регіонів країни.

Шкільною освітою в *Німеччині* опікуються уряди федеральних земель, що координують освітню політику з регіональними міністрами культури та освіти. Власне, кожна школа в Німеччині підпорядкована

лише уряду своєї землі. Тому навчальні плани, програми, підручники й тривалість шкільного навчання у федеральних землях відрізняються.

Систему освіти у *Франції* вважають однією з найкращих у Європі. Основна її особливість — доступність, переважання державних закладів освіти. Безкоштовна освіта обов’язкова для дітей 6–16-ти років. У державних вищих навчальних закладах освіта також безкоштовна, зокрема й для іноземців.

Важливою ознакою освіти XXI ст. є *академічна мобільність* — переміщення на певний період студентів і викладачів до іншої освітньої установи у своїй країні (внутрішня мобільність) або за кордон (міжнародна мобільність; навчання і стажування в зарубіжних університетах та організаціях).

Автономними осередками науки й освіти є університети. Відповідно до сучасних світових рейтингів, найкращими університетами світу вважають: Массачусетський технологічний інститут, Стенфордський університет, Гарвардський університет, Університет Чикаго, Каліфорнійський технологічний інститут — США; Оксфордський університет, Кембриджський університет, Імперський коледж Лондона, Університетський коледж Лондона — Велика Британія; Швейцарський федеральний технологічний інститут та ін.

Види й показники університетської автономії

Освіта ХХІ ст. має сформувати навички, необхідні для досягнення успіху в сучасному світі й набуття впевненості для їхнього застосування. Спочатку епідемія Covid-19, а потім загарбницька війна Росії проти України спонукали до застосування відмінних від звичного навчання в класі форм здобуття освіти. Насамперед ідеться про поширення *онлайн-навчання*. У час, коли вчителі й учні не можуть відвідувати очні заняття, онлайн-навчання є чи не єдиним доступним способом продовжувати здобувати освіту.

Також набуло поширення *дистанційне навчання*. Воно подібне до онлайн-навчання, проте відбувається без особистої взаємодії учнів і вчителів. *Змішане навчання* поєднує методи очного й електронного навчання, *домашнє навчання* полягає в тому, що батьки навчають своїх дітей удома, а не віддають їх до державної чи приватної школи.

Найпотрібніші навички, необхідні у 2020–2030-х роках

Безперервне навчання; освіта впродовж життя

- Постійно вчитися нового й удосконалюватися;
- розвивати свої навички;
- гнучко реагувати на зміни.

Критичне мислення

- Пошук істини, правди;
- уміння відрізнити факти від чієїсь особистих думок та оцінок;
- піддавати сумніву достовірність доказів;
- аналізувати ситуації на підставі доказів.

Цифрова грамотність

- Упевнено користуватися комп'ютером, гаджетами, інтернетом;
- використовувати цифрові технології в навчанні та в роботі;
- орієнтуватись у цифровому світі; стежити за появою нових технологій і бути готовими їх використовувати.

Грамотність у використанні даних

- Уміти отримувати потрібні дані;
- знаходити в інформації основний сенс;
- ставити під сумнів повноту й цілісність даних;
- перевіряти достовірність повідомлень;
- ефективно використовувати факти.

Отже, метою навчання у ХХІ ст. стає розвиток людини освіченої — *homo educatus*, а основна ідея полягає в тому, що освіта людини триває впродовж усього її життя.

Заняття та завдання

1. Поясніть поняття «культура віртуальної реальності». Які нові можливості вона створює?
2. Чим, на вашу думку, відрізняються вимоги до рівня освіченості й кваліфікації працівників у часи індустріального й інформаційного (постіндустріального) суспільства?
3. Як ви вважаєте, яке місце належить освіті в інформаційному суспільстві?
4. Якими, з вашого досвіду, є переваги й недоліки української освіти? Аргументуйте свою точку зору.
5. Охарактеризуйте тенденції розвитку сучасних систем соціального страхування.
6. Проаналізуйте, як у другій половині XX — першій чверті XXI ст. змінилися зміст і характер праці. Як змінилися соціальна структура суспільства та якість життя людей?

§ 24. Основні тенденції розвитку літератури, образотворчого мистецтва, архітектури, музики, театру, кіно та спорту

1. Напрями й течії в мистецтві другої половини XX ст.

Для другої половини XX ст. характерний стрімкий розвиток усіх напрямів людської діяльності, зокрема культури й мистецтва. Загалом після Другої світової війни в культурі та мистецтві почергово домінували різні творчі напрями й течії. Проте ССРСР та його сателіти дозволяли творчим людям лише *соціалістичний реалізм*. Герої літературних творів, театральних вистав і кінофільмів у стилі соцреалізму були майже ідеальними людьми, які безкомпромісно боролися з тими, хто, на їхню думку, недостатньо відданий комуністичній ідеології. Природні стани людини — розчарування, зневіра, зруйновані надії, нездійснені мрії — усе це було неприйнятне для соціалістичного реалізму.

Перші післявоєнні десятиліття в демократичному світі — період розквіту *неореалізму*. На зміну героям символізму прийшли сучасники — пересічні люди. У літературі спостерігалось прагнення з документальною точністю відтворити дійсність, повсякдення (*Альберто Моравія, Рената Вігано* та ін.).

Словник

- **Соціалістичний реалізм** (соцреалізм) — напрям, у якому людина посідала провідне місце в «боротьбі за побудову соціалізму й комунізму».
- **Неореалізм** (новий реалізм) — напрям у мистецтві, який виник після Другої світової війни й охопив літературу, кінематограф, театр, образотворче мистецтво. Неореалізму притаманне звернення до демократичних ідеалів, інтерес до життя пересічних людей.

Неореалізм став визначним явищем у *кінематографі*. На екранах запанувала правда життя. Яскравими представниками неореалізму в кіно були італійці *Лукіно Вісконті*, *Роберто Росселіні*, *Вітторіо де Сіка*, *Мікеланджело Антоніоні*, *Федеріко Фелліні*, *Джузеппе де Сантіс*. В образотворчому мистецтві — *Ренато Гуттузо* (Італія), *Андре Фужерон* та *Ендрю Ваєн* (Франція).

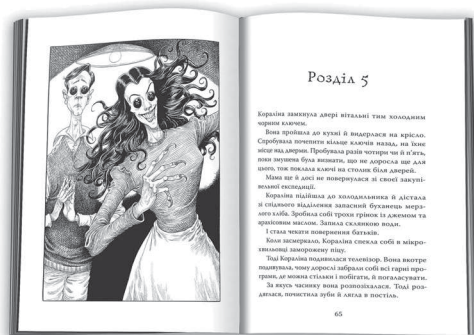
Із середини ХХ ст. мистецтво неореалізму потроху втрачало свої позиції. На зміну йому прийшли модернізм і *постмодернізм*. На відміну від своїх попередників модерністів, які основою творчості вважали інтуїцію, утаємничення, світ поза свідомістю і пізнанням, постмодерністи були переконані, що людина неспроможна зробити світ кращим. Прогрес, на їхню думку, це тільки ілюзія, насправді змінюються лише форми.

У літературі до постмодерністів належать італійці *Умберто Еко* й *Італо Кальвіно*, японець *Кобо Абе*, англієць *Джон Фаулз*, українець *Юрій Андрухович*.

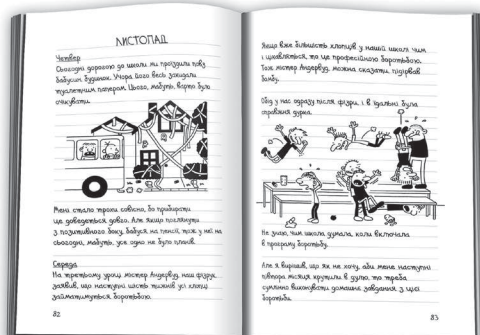
Література першої чверті ХХІ ст. відображає хвилювання та проблеми, актуальні для сучасного суспільства. Вона досліджує такі теми, як ідентичність, раса, стать, клас, політика та технології, часто кидаючи виклик загальноприйнятим нормам і цінностям, розсуваючи межі того, що прийнято, а що ні.

«Друге дихання» в теперішньому столітті відкрилося в літературі для дітей і підлітків, створеної в жанрах, подібних до звичайних коміксів. Проте лише подібних, бо це нові художні жанри. Одним із них є жанр *Doodle fiction* — використання різноманітних малюнків у стилі мультфільмів і рукописної графіки, часто з додаванням гумористичних елементів. Як приклад, книжка *Ніла Геймана «Кораліна»*, графічну екранізацію якої виконав художник *Філіп Крейг Рассел*.

Література в стилі *графічного роману* використовує формат коміксів. Прикладом такої літератури є роман «Щоденник слабака» *Джефа Кінні*.

Сторінки «Кораліни» Ніла Геймана

Сторінки «Щоденника слабака» Джефа Кінні

Словник

● **Постмодернізм** (постмодерн, поставангард) (від латин. *post* — «після» + модернізм) — напрям, представники якого рішуче переглядали позиції модернізму.

Після війни на піку популярності був **абстракціонізм**. Найвідомішим у середині століття американським абстракціоністом був *Джексон Поллок*, а в Європі — іспанський та французький художник *Пабло Пікассо*, французи *Жорж Мат'є*, *Фернан Леже*, *Анрі Матісс*.

Представники **абстрактного імпресіонізму** свідомо відмовилися від точного зображення дійсності, залишивши це для фотографів. Натомість вони приділяли велику увагу відтінкам кольорів і добору фарб, практикували для своїх картин кольорове полотно (замість традиційного білого).

У післявоєнні роки продовжував творити один із найоригінальніших митців світового рівня, найяскравіший представник сюрреалізму *Сальвадор Далі*.

У середині ХХ ст. в мистецтві з'явився авангардний напрям **попарт**, для якого характерні колажі. Будь-яка річ у попарті може бути предметом мистецтва: рекламні буклети, фотографії, комікси, газети, журнали тощо. Художники сміливо експериментують зі звичайними предметами, різними матеріалами й дивними формами, а також створюють гігантські «екологічні» скульптури з пластикового упакування та інших продуктів постіндустріальної епохи.

Яскравими представниками попарту були американські художники *Річард Гамільтон*, *Роберт Раушенберг*, *Пітер Блейк*, *Енді Воргол*.

С. Далі. Христос Святого Іоанна від Хреста. 1951 р.

Е. Воргол. Портрет Мерилін Монро. 1967 р.

П. Блейк. Автопортрет із журналом. 1961 р.

Словник

- **Абстракціонізм** — передбачає принципову відмову від зображення реальних предметів у живописі, скульптурі й графіці. Натомість зображують їхнє образне сприйняття у формі ліній, кольорових плям, абстрактних конфігурацій тощо.
- **Попарт** (від англ. *pop-art* — популярне мистецтво) — художній рух, для якого характерне конструювання колажів, використання та перероблення символічних і знакових об'єктів.

До речі, портрет голлівудської акторки Мерилін Монро, створений американським художником *Енді Ворголом* (1967), — найдорожчий у грошовому вимірі твір мистецтва ХХ ст.

В *архітектурі* постмодерністи прагнули повернутися до образності. Архітектори використовують, крім функціональної відповідності та спрощення, вигадку, фантазію, театральність. Постмодерністський **функціоналізм** керується принципом: більше житлової площі за таку ж суму коштів.

Наприкінці 80-х років ХХ ст. сформувалася самостійна течія в архітектурі — **деконструктивізм**. Яскравими зразками цього стилю є «Будинок, що танцює» в м. Празі (Чехія) і Музей Соломона Гуггенгайма в м. Більбао (Іспанія).

«Будинок, що танцює»
в стилі деконструктивізму.
м. Прага (Чехія). 1996 р.

Музей Соломона Гуггенгайма.
м. Більбао (Іспанія). 1975 р.

У ХХІ ст. люди стали більше перейматися проблемами покращення екології та енергозбереження. Ці турботи вплинули також на формування нових прийомів архітектурної творчості, спонукають до пошуку нових будівельних матеріалів і нового застосування традиційних. З іншого боку, рекламна індустрія та маркетингові запити підштовхують архітекторів до творчих пошуків, проектування незвичних будівель із використанням, наприклад, медіатехнологій.

Інформаційні технології також неабияк впливають на формування обличчя сучасної архітектури. Завдяки комп'ютерним розрахункам виникла архітектура складних геометричних форм, а також нові ме-

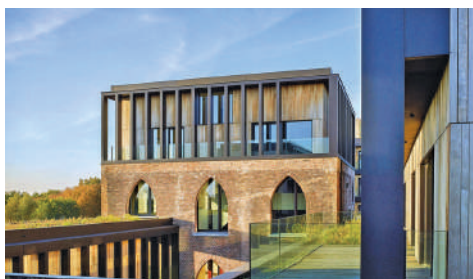
Словник

- **Функціоналізм** — напрям в архітектурі, характерними ознаками якого є першочергова увага до практичного призначення будівель, використання досягнень науки й техніки, застосування нових матеріалів, економічність, надзвичайна простота форм, відмова від декору.
- **Деконструктивізм** — напрям у сучасній архітектурі, для якого характерні візуальна ускладненість, несподівані зламани форми, контрастне втручання в міське середовище.

тоди проектування. За допомогою віртуальної реальності архітектори можуть не тільки демонструвати об'єкти, а й безпосередньо їх проектувати. Завдяки технології 3D-будівництва можна зводити споруди будь-якої форми.

Будинок на скелі (Іспанія)

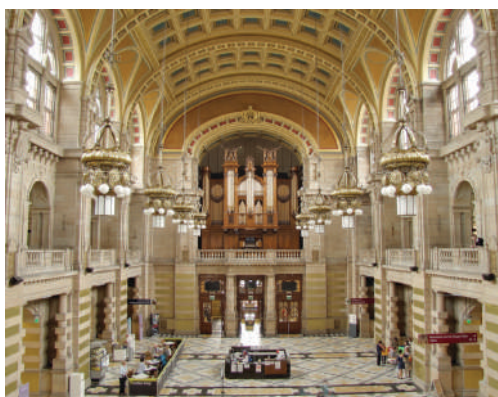

Будинок у стилі функціоналізму (Бельгія)

Надбанням людства стали також реконструйовані художня галерея і музей Келвінгроув у м. Глазго (Шотландія, Велика Британія); будівля оперного театру в м. Сідней (Австралія); хмарочоси «Сент-Мері Екс 30» в м. Лондоні (Велика Британія) і «Буржд Халіфа» в м. Дубаї (Об'єднані Арабські Емірати); Національний стадіон «Пташине гніздо» в м. Пекіні (Китай) та інші витвори людського генія.

Сіднейський оперний театр. (Австралія). 1959–1973 рр.

Художня галерея і музей Келвінгроув. м. Глазго (Велика Британія). Реконструйовано у 2002–2006 рр.

180-метровий хмарочос «Сент-Мері Екс 30». м. Лондон (Велика Британія). 2001–2003 рр.

Пекінський національний стадіон.
(Китай). 2008 р.

Найвищий хмарочос у світі «Бурдж
Халіфа». м. Дубай (ОАЕ). 2004–2010 рр.

У функціональній архітектурі в першій чверті ХХІ ст. виразно проявляються головні її *тенденції*.

По-перше, *простота*. Головне, щоб будівля відповідала потребам мешканця, а все інше — вторинне.

По-друге, *автентичність*. Найкращий архітектор — час, саме він дає матеріалам «друге життя», додає будівлі справжності. Тенденція перевтілювати архітектурні об'єкти існує давно, але нові технології та матеріали допомагають реставрувати історичну спадщину, зберегти цінні ознаки часу.

По-третє, *природність*. Архітектори розміщують на дахах будівель квітники чи кущі, а всередині будівель дерева. У такий спосіб вони намагаються наблизити людину до природи.

По-четверте, якомога більше *повітря і світла*. Відкритий простір, природне освітлення, легкі скляні форми забезпечують гармонійне поєднання будинків із ландшафтом.

В архітектурі, а також у виготовленні домашнього начиння та меблювання помешкань набув популярності стиль *хайтек*.

До культурних пам'яток світового рівня належить також споруджений у 1973 р. Всесвітній торговий центр у Нью-Йорку (майже півкілометрові заввишки «вежі-близнюки»), який було зруйновано внаслідок терористичного акту (*див.* с. 205). На його місці нині споруджено новий комплекс.

Словник

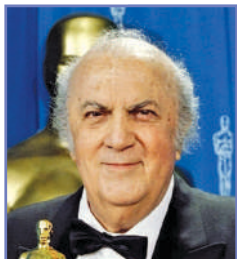
Хайтэк — символічне відображення століття високих технологій в архітектурі великих громадських будівель, меблів та ін. Хайтек орієнтований на естетичне освоєння металевих конструкцій у поєднанні зі склом.

2. Кінематограф. Масова культура. Музика

Коли минув пік популярності неореалізму в *кінематографі*, розвиток світового кіно значною мірою був пов'язаний із творчістю видатного італійського режисера **Федеріко Фелліні**. Знімаючи кіно в традиціях модернізму, режисер застосував у кінематографі «потік свідомості» — підпорядкування сюжету спогадам, асоціаціям і фантазіям головного героя.

Особистості

Федеріко Фелліні (1920–1993) — видатний італійський режисер і сценарист. Володар «Золотої пальмової гілки» Каннського кінофестивалю, п'яти премій «Оскар». Здобув класичну освіту. З 1940 р. почав працювати в кіно спочатку як автор трюків, а згодом — як сценарист і режисер. У 1954 р. на екрани вийшов фільм «Дорога», який приніс йому світову славу та премію «Оскар» (1957) за найкращий іноземний фільм. До світової скарбниці кіномистецтва належать його фільми «Ночі Кабірії», «Солодке життя», «Вісім із половиною», «Амаркорд».

Активно розвивалися і інші напрями кіно, наприклад «нова хвиля». «Новохвилівці» протестували проти передбачуваності сюжету масового кіно й були прибічниками авторського підходу, тобто розуміли процес створення фільму як повністю залежний від режисера. Найяскравіші представники цього напрямку — французи **Франсуа Трюффо**, **Жан-Люк Годар**, американці **Френсіс Форд Коппола** (творець культового кінофільму «Хрещений батько»), **Роман Поланскі**, **Квентін Тарантіно**.

Яскравим представником шведського кіно світового рівня був **Інгмар Бергман**. У центрі його картин — життя і смерть, місце людини у світі й сенс земного існування, прагнення подолати страх.

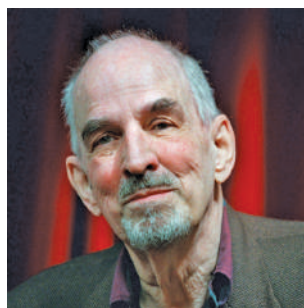
Істотно вплинула на світове кіномистецтво Японія, де творив режисер **Акіра Куросава**, автор таких кінокартин, як «Сім самураїв», «Тінь війна» та ін. «Батьком» трилера вважають британського режисера **Аль-**

Жан-Люк Годар

Френсіс Форд Коппола

Інгмар Бергман

Елвіс Преслі

Рок-гурт «Бітлз»

фреда Гічкока — автора культових кінофільмів «Психо», «Птахи», «Вікно у двір» та ін.

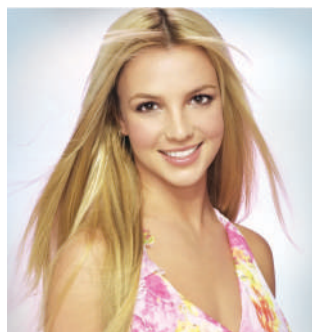
Активно розвивалася в післявоєнному кінематографі європейська комедія. Актори *Адріано Челентано* (Італія), *Андре Бурвіль*, *Фернандель*, *Луї де Фюнес*, *П'єр Рішар* (Франція) — найкращі представники європейського комедійного кіно.

По-новому розширила можливості масової культури поява телебачення, відео. Відтоді в певній категорії глядачів великої популярності набули «мильні опери» — нескінченні телевізійні серіали.

У другій половині ХХ ст. виникли й поширилися нові види та жанри *музики*, розраховані на масову аудиторію. У середині століття серця мільйонів любителів музики завоював рок-н-рол: *Елвіс Преслі*, *Кліфф Річард*, рок-гурти «*Енімалз*», «*Роллінг Стоунз*», «*Бітлз*».

Остання третина ХХ ст. в музиці була позначена впливом постмодернізму. У популярній музиці, джазі, ритм-н-блюзі, рок-н-ролі, *xipxoni* з'явилися численні інновації завдяки принципово новим технологіям звукозапису. Наприкінці століття у попмузиці домінували американки *Брітні Спірс*, *Крістіна Агілера*, *Мерая Кері*, *Дженніфер Лопес*.

Перша чверть ХХІ ст. принесла популярність *Джастіну Біберу*, *Тейлор Свіфт*, *Лані Дель Рей*, *Гаррі Стайлзу*, *Pink*, *Adele*, «*Arctic Monkeys*», «*The Weeknd*», «*The Neighbourhood*», «*Maneskin*», «*Radiohead*», «*Slipknot*» та ін.

Брітні Спірс

Джастін Бібер

Рок-гурт «Arctic Monkeys»

Лана Дель Рей

Свого часу, особливо після успішного виступу на пісенному конкурсі «Євробачення», на вершині хіт-парадів перебували українські виконавці Руслана, Джамала, «Kazka», «Kalush Orchestra» та ін.

3. Взаємозв'язок спорту, культури й політики

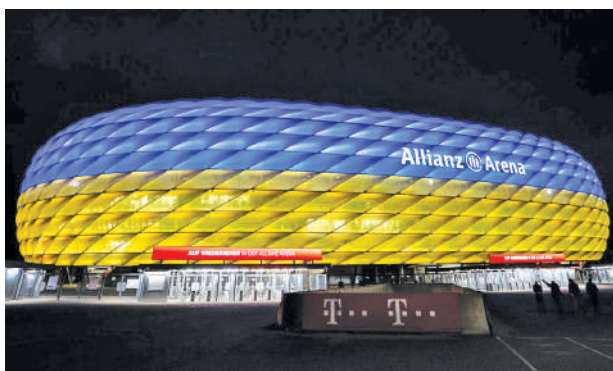
Значний потенціал для зміцнення міжнародних контактів і налагодження відносин між народами має *спорт*. Його розвиток, починаючи з другої половини ХХ ст., тісно пов'язаний з економічними та політичними процесами. Особливе місце у світовому спорті посідає *Олімпійський рух*. Після закінчення Другої світової війни в 1948 р. в Лондоні було відновлено Олімпійські ігри. Цього ж року в Англії було започатковано Олімпійські ігри для людей з інвалідністю (Параолімпійські ігри).

Також почали проводити Дефлімпійські ігри для людей, які не чувають; для студентів проводять усевітні універсиади. Українські спортсмени традиційно успішно виступають на Олімпійських і Параолімпійських іграх, чемпіонатах світу та Європи, інших міжнародних спортивних змаганнях.

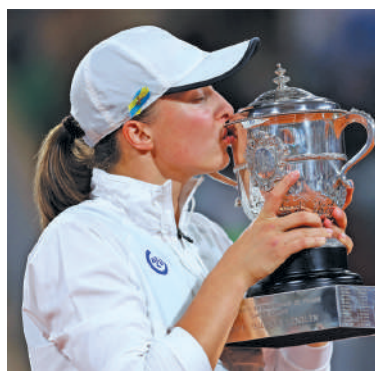
Історично будь-яка сфера діяльності, що привертає до себе масову увагу, безпосередньо стосується політики. Висловлення на кшталт «спорт поза політикою» чи «культура поза політикою» в сучасному світі не відповідають дійсності. До того ж культура, шоу-бізнес, професійний спорт — це мільярдний бізнес.

Політики також мають зиск із досягнень митців своєї країни в царині мистецтва, завоювання спортивних медалей, установавання рекордів, адже ці досягнення наголошують на успішності політичної сили, що перебуває при владі. Оскільки великі культурні та спортивні заходи висвітлюють ЗМІ, то держава використовує їх для проведення потрібної для неї пропаганди. Так робили нацисти, проводячи в 1936 р. Олімпійські ігри, так само робили рашисти, використовуючи літню Олімпіаду 2008 р. в Пекіні для підготовки до нападу на Грузію, а зимові Олімпіади 2014 р. в Сочі та 2022 р. в Пекіні — для маскування підготовки до вторгнення в Україну.

З початком повномасштабної війни проти України багато видатних спортсменів із різних країн надавали допомогу й демонстрували підтримку нашій країні.

Стадіон «Альянц-арена». м. Мюнхен
(Німеччина). 2022 р.

Видатна польська тенісистка Іга
Свйонтек із синьо-жовтою стрічкою

Перемога спортсменів чи досягнення діячів культури — це завжди перемога й здобутки країни, яку вони представляють, завжди мають ідеологічний складник, слугують піднесенню національної гордості й прославляють державу. Недаремно найбільше покарання в спорті — позбавлення держави та її спортсменів права виступати на Олімпійських іграх та інших світових спортивних форумах під власним прапором. Так світ відреагував на російське, за участі Білорусі, повномасштабне вторгнення в Україну. Зокрема, Міжнародний олімпійський комітет (МОК) у лютому 2022 р. наклав безпрецедентні санкції на Росію та Білорусь, які несуть одноосібну відповідальність за війну проти України: заборона проводити на їхній території міжнародні спортивні заходи, позбавлення прапорів, гімнів та інших національних символів; жодних урядових чи державних чиновників, акредитованих на міжнародні спортивні заходи, тощо. У багатьох видах спорту російських спортсменів і клуби відсторонено від участі в змаганнях.

Отже, політика, культура та спорт взаємопов'язані й впливають одне на одного.

4. Мода в другій половині ХХ — на початку ХХІ ст.

Мода в усі часи була віддзеркаленням змін, які відбувалися в суспільному, економічному й культурному житті. Після закінчення Другої світової війни похмурі кольори в одязі воєнної доби замінили на

Мода 1950-х років

яскраві, а замість безформного одягу жінки знову вдягнули елегантні сукні, високі підбори й прикраси.

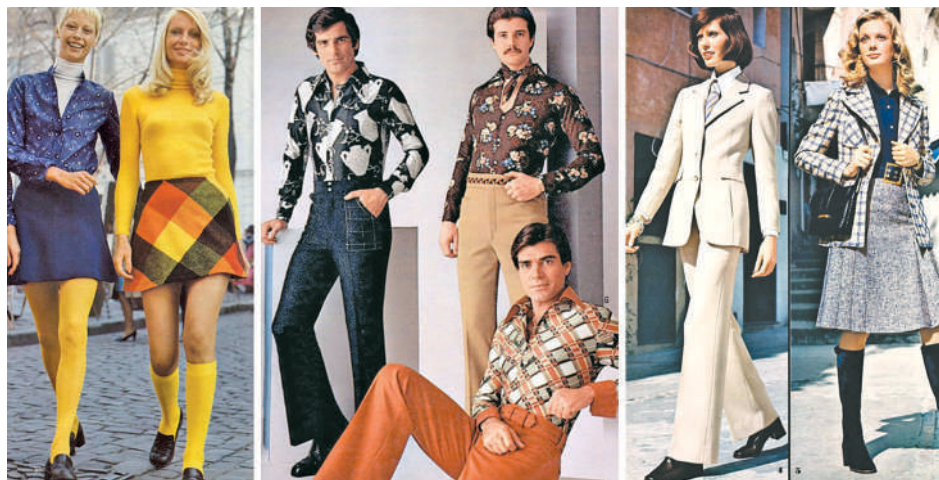
Культовою постаттю тогочасної моди був французький модельєр *Крістіан Діор*, який повернув убранню вишуканість і стильність. Він створив «новий напрям» у моді, який символізував оптимізм, про що мріяли жінки після пережитих жахів війни.

У 1960-х роках сформувався окремий напрям — молодіжна мода, причому дизайнери брали ідеї «з вулиці». Дизайнер *Рудольф Гернрайх* розробив стиль *унісекс*. Наприкінці десятиліття завдяки руху хіпі характерними ознаками модного вбрання були яскраві кольори, зручність і свобода самовираження.

Мода 1960-х років

У 1970-х роках молодіжна екзотика поступила місцем жіночності й оригінальності. На подіумах запанувала стриманість, комплекти зі спідниць і блузок, піджаків і штанів; набув популярності стиль диско з масивними прикрасами, яскравим макіяжем і сміливим поєднанням кольорів. Одним з основних критеріїв оцінювання творчості модельєрів став комерційний успіх.

Мода 1970-х років

У 1980-х роках у моді спостерігалось розмаїття стилів і напрямів. Це час повної свободи у виборі кольорів і форм убрання. Модним взуттям вважали кросівки на платформі, гостроносі туфлі, чоботи-ботфорти.

Мода початку XXI століття

Ознаками моди XXI ст. стали свобода стилів та образів, зручність одягу, унісекс. У період світової економічної кризи, коли багато людей були змушені вдягатись у «секонд-хендах», виник стиль *гранж*, для якого характерні демонстративна недбалість, поєднання несумісних, на перший погляд, речей. Цей стиль утілює ідею переважання духовного над матеріальним, а також ставлення до одягу як до чогось не надто серйозного, на що не варто витратити багато часу й коштів.

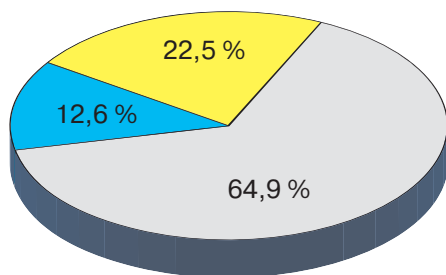
На початку нового тисячоліття у світі моди, як і в інших сферах життя, співіснують різні напрями: класичний стиль, гламур, мінімалізм, етностиль тощо. Така строкатість — віддзеркалення розмаїття сучасного світу.

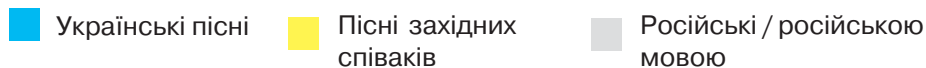
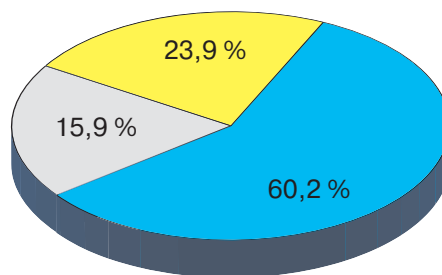
Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте провідні тенденції в розвитку культури в другій половині XX — першій чверті XXI ст.
2. Застосувавши свої знання зі світової літератури, виокремте основні тенденції і течії у світовій літературі цього періоду.
3. Які нові явища, напрями та школи співіснують, починаючи з другої половини XX ст., в образотворчому мистецтві?
4. У чому новизна архітектури післявоєнного періоду? Які нові напрями й течії в архітектурі є провідними в першій чверті XXI ст.?
5. Чим відрізнявся кінематограф другої половини XX ст. від довоєнного часу, які режисери стали відомими в цей період?
6. Інформаційний портал «Точка доступу» провів на початку 2023 р. опитування серед молоді віком 18–25 років міста Кропивницького. На діаграмах зображено, як розподілилися відповіді на запитання «Які пісні ви слухали до 24.02.22, а які — після?».

До 24 лютого 2022 р.

Після 24 лютого 2022 р.

- Як ви поясните зміну музичних уподобань кропивничан? Чи справді «культура поза політикою»?

7. Джанні Версаче, відомий італійський модельєр, зазначав: «Не наслідуйте тренди. Не дайте моді керувати вами. Зрозумійте, хто ви є і що хочете висловити за допомогою одягу та вашого способу життя». Чи погоджуєтеся ви з таким ставленням до моди?

8. Які, на вашу думку, позитивні явища, крім визначення переможців престижних змагань, має світовий спорт?

Узагальнення до розділу VI «Повсякденне життя та культура»

- В останній третині ХХ ст. в провідних індустріальних країнах розпочався *постіндустріальний (інформаційний) етап розвитку*. На початку ХХІ ст. з'явилися нові можливості для успішного вирішення соціально-економічних проблем, оскільки багато винаходів упроваджено у сферу інформаційних послуг, освіти та медицини. Усе це сприяє сталому розвитку й поступовому підвищенню якості життя людей.

- Витрати на розвиток фундаментальних наук дедалі більше бере на себе держава. *Науково-технічна революція (НТР)* набула всеохопного характеру й суттєво вплинула на економіку, політику, ідеологію, побут, духовну культуру та психологію людей.

- Забезпечення інноваційного розвитку економіки й формування суспільства, заснованого на знаннях, потребує *інтеграції науки та виробництва*. Доведено, що інвестиції в науку, в інтелект є найефективнішим капіталовкладенням. Наукові відкриття впливають на економічну та виробничу сфери через розвиток техніки, удосконалення технологій, поліпшення соціальної взаємодії в суспільстві.

- У постіндустріальному суспільстві, заснованому на знаннях, важливе місце належить освіті. Сучасне виробництво дуже складне: що вища кваліфікація працівника, то вища якість його праці й, відповідно, винагорода, яку працівник отримує від роботодавця.

НТР сприяла виникненню позитивних соціальних змін у суспільстві, зокрема:

— було покращено якість життя більшості людей. Порівняно з XIX ст. тривалість робочого тижня скорочено майже вдвічі, а час на відпочинок збільшено вчетверо;

— скорочено потребу в працівниках, зайнятих некваліфікованою тяжкою працею;

— збільшено роль знань та освіти; сучасна людина навчається впродовж усього життя.

• В умовах інформаційного суспільства людство повинне вирішувати *глобальні проблеми*: подолання бідності, забруднення навколишнього середовища, техногенні катастрофи (наприклад, Чорнобильська 1986 р.), старіння населення в розвинених країнах і демографічний вибух у країнах Азії та Африки, поширення смертельних захворювань.

• Прогрес у галузі техніки й технологій, розвиток науки відображено в *нових формах мистецтва й архітектури*. Друга половина XX ст. — час, коли виникли стилі та напрями сучасного мистецтва, які продовжують розвиватись у XXI ст.

Післявоєнна культура була доволі демократичною. Зокрема, житлове будівництво розвивалось у напрямі полегшення та спрощення умов побуту; шафи й ліжка вмонтовували в стіни; замість кольорових шпалер стіни фарбували у світлі кольори.

• Змінилися тенденції *моди*, набули популярності швидкі ритми. Бугі-вугі, самба, мамбо, рок-н-рол гармоніювали з тогочасним стилем життя. По-іншому стали використовувати вільний час: організовували різноманітні зібрання, спільні розваги, фестивалі, у яких брали участь представники різних рас, культур і станів.

Отже, XXI ст. — це, звісно, не «кінець історії», а лише черговий її етап.

Тестові завдання для самоконтролю знань

1. Перші десятиліття після Другої світової війни — це період розквіту в мистецтві

А абстракціонізму

В постмодернізму

Б неореалізму

Г попарту

2. Установіть відповідність.

Поняття

1 неореалізм

2 попарт

3 абстракціонізм

4 соціалістичний реалізм

Визначення

А напрям у мистецтві, основним завданням якого було звеличення побудови соціалістичного суспільства

Б напрям у мистецтві, який передбачає зображення не реальних предметів, а їхнє образне сприйняття у формі ліній, кольорових плям

- В** напрям у мистецтві, мінімальна трансформація використаних у процесі творчості матеріалів, простота й однаковість форм, однобарвність, творче самообмеження художника
- Г** напрям у мистецтві, для якого характерне звернення до демократичних ідеалів, інтерес до життя пересічних людей
- Д** напрям у мистецтві, для якого характерне створення колажів, використання символічних і знакових об'єктів

3. Описуючи суспільство, французький філософ Жан Бодріяр зазначав:

«Фаустівська й прометейська ера, ера виробництва й споживання поступилися місцем мінливій ері мереж, нарцисичній і багатоформній ері розгалужень, контактів, суміжностей, зворотного зв'язку, перехідних зон. Наслідуючи телевізію, увесь навколишній світ і наше власне тіло утворюють лише контрольний екран».

Філософ розмірковує про

- А** аграрне суспільство
- Б** індустріальне суспільство
- В** постіндустріальне (інформаційне) суспільство
- Г** громадянське суспільство

4. Інтелектуальну еліту, якій належить влада в суспільстві, називають

- А** олігархією
- Б** меритократією
- В** аристократією
- Г** плутократією

5. Перші після Другої світової війни Олімпійські ігри відбулися в

- А** Лос-Анджелесі
- Б** Лондоні
- В** Мельбурні
- Г** Токіо

6. Установіть відповідність.

<i>Діяч</i>	<i>Вид мистецтва</i>
1 Федеріко Фелліні	А живопис
2 Анрі Матісс	Б література
3 Умберто Еко	В кінематограф
4 Семуел Беккет	Г театр
	Д музика

7. Технологічну революцію в першій чверті ХХІ ст. характеризують

- А** заміна ручної праці автоматизованими виробничими лініями
- Б** нанотехнології, нові джерела енергії, роботизація виробництва
- В** зростання частки індустріальних робітників у структурі населення
- Г** поєднання науки й технологій
- Д** інформатизація та комп'ютеризація всіх сфер життя суспільства

8. Характерною ознакою систем соціального забезпечення в другій половині XX — першій чверті XXI ст. є

- А обов'язкове соціальне забезпечення для працівників, заробітна плата яких нижча за прожитковий мінімум
- Б переорієнтування стратегії соціального захисту від пасивного матеріального забезпечення окремих груп населення до створення рівних можливостей для всіх
- В створення спільних кас для надання допомоги потерпілим від нещасних випадків і малозабезпеченим членам суспільства
- Г постійне зростання видатків на соціальне забезпечення в бюджетах соціально орієнтованих країн

9. Наукові технології, які передбачають виробництво або використання сучасних складних пристроїв, передових наукових досліджень і знань, машин та обладнання, — це

- А науково-технологічні парки
- Б інформаційні технології
- В високі технології
- Г нанотехнології

10. Наслідком НТР є

- А скорочення чисельності населення великих міст
- Б скорочення періоду від наукового винаходу до його впровадження у виробництво
- В зростання потреби в робочій силі
- Г перетворення науки на продуктивну силу

11. Серед шести варіантів відповідей правильними є 3. Назвіть цифри, що позначають правильні відповіді.

Університетська автономія — це

- 1 ректорська автономія
- 2 статутна автономія
- 3 фінансова автономія
- 4 студентська автономія
- 5 академічна автономія
- 6 організаційна автономія

12. Найбільшими соціальними групами в інформаційному (постіндустріальному) суспільстві є

- А індустріальні робітники
- Б фермери
- В менеджери
- Г службовці

13. До соціальних наслідків НТР належить

- А втрата селянством свого значення як провідної верстви населення
- Б зростання ролі наукових знань
- В перетворення освіти на безпосередню продуктивну силу, необхідну умову повноцінного існування
- Г те, що середній клас став окремим соціальним прошарком суспільства

НАВЧАЛЬНІ ПРОЄКТИ

- «Людина другої половини ХХ та початку ХХІ ст.: творець, митець, захисник».
- «Винаходи ХХ ст., які скоротили відстані та змінили світ».
- «Галерея сучасного мистецтва» або «Олімпійські ігри в сучасному світі» (*на вибір*).
- «Визначні пам'ятки сучасної архітектури (створення інтерактивної карти)».

ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ

«Модерне (постіндустріальне) і постмодерне (інформаційне) суспільство: тяглість і зміни».

Узагальнення до курсу

1. Основні тенденції розвитку світу в другій половині ХХ — у першій чверті ХХІ ст.

Друга світова війна започаткувала новий світовий порядок. Світ став біполярним (двополюсним). Відбулися *якісні зміни в розвитку світової економіки*, а також у повсякденному житті людей. У перші п'ятнадцять повоєнних років спостерігалися високі темпи розвитку індустріальних країн. Сталися «економічні дива» в Німеччині, Італії та Японії.

Відмова від надмірного втручання держави в економіку заохочувала приватну ініціативу й підприємливість. Створення міжнародної фінансової системи під опікою США та «план Маршалла» стали передумовою соціально-економічних перетворень у європейських державах.

У країнах советського блоку в умовах «холодної війни» за відсутності іноземної фінансової допомоги матеріальні умови життя людей покращувалися повільно. ССРСР диктував своїм сателітам лінію поведінки не тільки на міжнародній арені, а й у внутрішній політиці. Спроби звільнитися від советського впливу придушували, застосовуючи війська країн Організації Варшавського договору.

Міжнародні відносини між Сходом і Заходом до кінця 1980-х років перебували під впливом «холодної війни». Траплялися гострі кризи: блокада Західного Берліна, Корейська війна, В'єтнамська війна, Карібська криза й ін. Символом «холодної війни» було протистояння між НАТО та Організацією Варшавського договору.

Важливою подією в післявоєнній історії *став крах світової колоніальної системи*. Цей процес пройшов здебільшого мирно, оскільки, з одного боку, у залежних країнах на початок 1960-х років уже сформувалися національні еліти, а з іншого — країни-метрополії усвідомлювали, що колонії як форма політичного й економічного керування територіями відходять у минуле.

Наприкінці 1940-х — у 1950-х роках розпочався період активної *інтеграції європейських країн* (створення Ради Європи (1949), Європейського об'єднання вугілля та сталі (1951) та Європейського Економічного Співтовариства (1957)).

Наприкінці 1980-х років у східноєвропейських країнах відбулися демократичні революції, унаслідок яких були знищені комуністичні режими й більшість із цих країн стали повноправними членами ЄС. У 2002 р. введено в обіг спільну валюту — євро.

Єдиним, хоч і не завжди, як у випадку з агресією Росії проти України, арбітром у міжнародних спорах залишається створена у квітні 1945 р. *Організація Об'єднаних Націй*, однією з країн-засновниць якої є Україна.

Прогрес у галузі техніки й технологій, у науці відображений у нових формах мистецтва й архітектури.

В останній третині ХХ ст. у світовій економіці відбулися докорінні зміни: провідні індустріальні країни досягли *постіндустріального (інформаційного) етапу розвитку*.

2. Національні та глобальні виклики

У першій чверті ХХІ ст. у світі проявляються такі тенденції:

- міжнародна протидія країнам-агресорам, що штовхають світ до глобальної війни;
- подолання бідності, епідемій, неписьменності;
- більш справедливий розподіл матеріальних і культурних благ;
- подолання расової, національної, релігійної та гендерної дискримінації;
- пошуки альтернативних, екологічно безпечних джерел енергії;
- стрімкий розвиток інформаційного суспільства тощо.

З іншого боку, перед людством постали серйозні технологічні, соціально-економічні та гуманітарні виклики:

- необхідність подолання наслідків природних і техногенних катастроф;
- криза міжнародного права й усієї системи безпеки, що існувала від закінчення Другої світової війни, унаслідок агресивної експансіоністської політики Росії;
- війни та збройні конфлікти (агресія Росії проти України, збройний напад ХАМАСу на Ізраїль у 2023 р., війна в Сирії тощо);
- падіння ряду диктаторських режимів на Сході («арабська весна») і складні пошуки шляхів демократизації цих країн;
- проблема біженців, урегулювання міграційної кризи в Європі, спричинених російською агресією проти України та збройними конфліктами на Близькому Сході.

Однією з найбільших загроз у сучасному світі є *міжнародний тероризм*. На початку ХХІ ст. у світі налічувалося майже пів тисячі організацій з ознаками терористичних. Для боротьби із цією загрозою створено Європейський антитерористичний центр зі штаб-квартирою в бельгійській столиці м. Брюсселі. Крім того, існує необхідність створення глобальної інформаційної системи, яка допоможе завчасно виявляти наміри терористів.

Держави-терористи, такі як Росія, можуть бути зупинені лише скоординованими, зокрема й силовими, методами, діями міжнародного співтовариства.

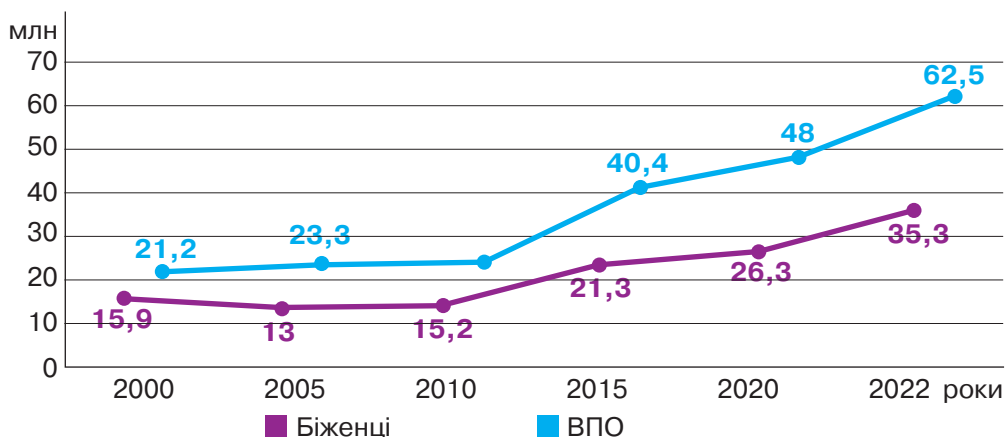
Економічна глобалізація тісно пов'язана з демографічними викликами й еміграцією. Стрімке зростання населення світу стало предметом серйозного занепокоєння ООН.

- Знайдіть у мережі «Інтернет» відеосюжет «Як зміниться населення планети».

Унаслідок численних збройних конфліктів у світі збільшується кількість біженців і внутрішньо переміщених осіб (ВПО). У першій чверті XXI ст. світ усе ще потерпає від постійних воєн, мільйони людей залишили домівки й вирушили до зарубіжних країн, зокрема країн Європейського Союзу, у пошуках безпеки чи заможнішого життя.

ЄС доводиться виділяти значні кошти на вирішення проблем, пов'язаних із біженцями, а потік мігрантів зі Сходу й африканських країн став серйозним випробуванням для відкритих кордонів держав ЄС у межах Шенгенської зони.

Динаміка кількості біженців і внутрішньо переміщених осіб (ВПО) у світі в першій чверті XXI ст. за даними ООН (млн осіб)

3. Виміри цінностей людського буття в сучасному світі

Російсько-грузинська та російсько-українська війни, збройний напад терористів із ХАМАСу на Ізраїль, інші збройні конфлікти засвідчили істинність твердження, що головною цінністю є життя людини.

Інформаційна епоха змінює світ, спонукає до вироблення нових ідеалів, передбачає взаємодію представників різних націй і культур, взаємоповагу, співпрацю, культурний обмін.

Завдяки інформаційній революції не тільки прискорюється поширення інформації, а й стираються відмінності в культурі та поведінці цілих народів і континентів. Завдяки діалогу культур виникає нова соціальна, культурна й політична спільність людей.

Економіка в сучасному світі менш вразлива до загроз глобалізації, ніж культура й духовна сфера людини.

4. Україна у світовому співтоваристві

Україна є однією з європейських країн, які мають багатовікову історію. Наша країна — найбільша за площею держава Європи, а за чисельністю населення посідає п'яте місце. Територіально, культурно й ментально Україна завжди належала до європейської цивілізації. Перед країною стоїть завдання забезпечити реалізацію своїх національних інтересів у динамічному світі.

Україна бере активну участь у всіх програмах ООН, надаючи великого значення діяльності цієї організації. Також Україна взаємодіє зі спеціалізованими установами ООН та іншими міжнародними організаціями з багатьох питань, уключаючи боротьбу з бідністю, охорону навколишнього середовища, удосконалення системи охорони здоров'я тощо.

Пріоритетним національним інтересом України у сфері зовнішньополітичної діяльності є членство в НАТО та Європейському Союзі.

Після Революції гідності, на початку російсько-української війни, наша країна відмовилася від позаблокового статусу й узяла курс на вступ до НАТО. Україна бере участь у багатьох миротворчих місіях ООН (Косово, Ірак, Афганістан та ін.).

Перемога України за підтримки антипутінської коаліції в російсько-українській війні, що розпочалась у 2014 р., членство в Європейському Союзі й НАТО — важливі чинники нової конфігурації сил у світі.

Російська агресія проти України стала причиною складних військово-оборонних, економічних, гуманітарних та інших проблем. Вони, а також післявоєнна відбудова країни потребують, з одного боку, мобілізації внутрішніх ресурсів і згуртування суспільства, а з іншого — партнерства й допомоги демократичного світу, ООН, НАТО, ЄС та інших впливових організацій.

ВАЖЛИВІ ПОДІЇ СВІТОВОЇ ІСТОРІЇ другої половини ХХ — початку ХХІ ст.

Рік	Європа	Америка	Середній Схід та Африка	Далекий Схід
1945	Окупація Німеччини й Австрії ССРСР, США, Великою Британією та Францією. ССРСР передано половину Східної Пруссії. <i>Жовтень</i> : підписано Статут Організації Об'єднаних Націй.		Утворено Лігу арабських держав. Проголошено незалежність Індонезії.	Проголошено демократичну республіку в Північному В'єтнамі.
		Створення ООН, Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), Міжнародного валютного фонду (МВФ).		
1946	Нюрнберзький міжнародний військовий трибунал. Утворення Бізонії в Німеччині. Фултонська промова Вінстона Черчилля. Італію проголошено республікою.	Поява в США меморандуму Кеннана.	Проголошено незалежність Філіппін.	Повстання проти Франції в Індокитаї.
	Створення ЮНЕСКО, ЮНІСЕФ.			
1947	Мирний договір з Італією.	США запропонували «план Маршалла». Проголошено доктрину Трумена.	<i>Серпень</i> : проголошення незалежності Індії та Пакистану. Загострення протистояння між євреями й арабами в Палестині.	Прийняття конституції Японії.

Рік	Європа	Америка	Середній Схід та Африка	Далекий Схід
1948	Утворення Тризонії в Німеччині. <i>Червень</i> ; початок блокади Советським Союзом Західного Берліна. Гаазька міжнародна конференція з питань об'єднання Європи.		Створення Держави Ізраїль.	
	Прийняття Загальної декларації прав людини.			
1949	Створення Ради Європи. Створення Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ). <i>Травень</i> ; завершення блокади Західного Берліна. Створення НАТО. Проголошення ФРН. Проголошення НДР.		Убивство в Індії Магатми Ганді.	Проголошення Китайської Народної Республіки (КНР). Виведення нідерландських військ з Індонезії.
1950		У США з'явилися перші електронні картки.	Проголошення Індії республікою.	Початок Корейської війни.
1951	Паризький договір. Створення Європейського об'єднання вугілля та сталі.	Завершення реалізації американського «плану Маршалла».		
1952	Німеччина отримала обмежений суверенітет. Розроблено вакцину проти поліомієліту.		У Єгипті знято з престолу короля Фарука. Проголошення Єгипту республікою.	Перемир'я в Кореї.
1953	Смерть Сталіна. Початок «хрущовської відлиги» в СРСР. Антикомуністичне повстання в Східному Берліні. Відкриття структури ДНК.			Завершення Корейської війни.

Рік	Європа	Америка	Середній Схід та Африка	Далекий Схід
1954			Початок війни у В'єтнамі.	Створення військового блоку СЕАТО.
1955	Вступ Німеччини до НАТО. Створення Організації Варшавського договору (ОВД). Мирний договір з Австрією.		Проголошення незалежності Судану.	
1956	Антикомуністична революція в Угорщині та її придушення військами країн ОВД.		Арабо-ізраїльська війна. Невдача англо-французької воєнної операції в зоні Суецького каналу.	США вступають у громадянську війну у В'єтнамі.
1957	Римський договір про створення Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС). Створення МАГАТЕ.		Проголошення незалежності Гани.	Проголошення незалежності Малайзії.
1958	Обрання Шарля де Голля президентом Французької Республіки.		Початок антифранцузького повстання в Алжирі.	Початок «великого стрибка» в Китаї. Проголошення курсу «трих червоних знамен».
1959	Створення Європейської асоціації вільної торгівлі.	Прихід до влади на Кубі комуністів на чолі з Фіделем Кастро.		
1960	Початок концертної діяльності рок-гурту «Бітлз».		«Рік Африки». Південно-Африканський Союз перейменовано на Південно-Африканську Республіку (ПАР).	Крах політики «великого стрибка» в КНР.

Рік	Європа	Америка	Середній Схід та Африка	Далекий Схід
1961	Берлінська криза. Спорудження Берлінського муру. Політ людини в космос.			Завершення курсу «трьох червоних знамен» у Китаї.
1962		Карибська криза		
1963		Убивство Джона Кеннеді.		
1964	Усунення в ССРСР від влади Микити Хрущова. Закінчення «відлиги». Прихід до влади в ССРСР Леоніда Брежнєва. Початок періоду «застою».		Смерть в Індії Джавахарлала Неру.	Початок В'єтнамської війни.
1965			Одностороннє проголошення Родезією незалежності.	
1966			Війна між Індією та Пакистаном.	Початок «культурної революції» в КНР.
1967	У Великій Британії встановлено перший банкомат.		Шестиденна війна між Ізраїлем та Єгиптом. Перша операція з пересадки серця людині (ПАР).	
1968	Масові заворушення («червоний травень») у Франції. «Празька весна». Окупація Чехословаччини військами країн ОВД.	Убивство Мартіна Лютера Кінга.		
1969	Відставка у Франції Шарля де Голля.	Висадка американських астронавтів на Місяць.		

Рік	Європа	Америка	Середній Схід та Африка	Далекий Схід
1971			Війна між Індією та Пакистаном. Проголошення незалежності Бангладеш.	КНР замінила в ООН Тайвань.
1973	Вступ Великої Британії, Данії та Ірландії в ЄС.	Воєнний переворот у Чилі. Установлення диктатури Августо Піночета.	Арабо-ізраїльська війна.	
1974	Падіння авторитарних режимів у Португалії та Греції.			
1975	Падіння авторитарного режиму в Іспанії. Нарада з питань безпеки та співробітництва в Європі. Гельсінські угоди.		Завершення війни у В'єтнамі. Проголошення незалежності Анголи й Мозамбіку.	
1976				Смерть Мао Цзедуна. Завершення китайської «культурної революції».
1978			Початок ісламської революції в Ірані.	
1979		Установлення в Нікарагуа марксистського режиму.	Уведення військ ССРСР до Афганістану. Мирний договір між Ізраїлем та Єгиптом. Перемога ісламської революції в Ірані.	Початок реформ Ден Сяопіна («чотири модернізації») у КНР. Уторгнення В'єтнаму в Камбоджу. Уторгнення китайських «добровольців» у В'єнам.

Рік	Європа	Америка	Середній Схід та Африка	Далекий Схід
1982		Прийняття конституції Канади.		
1984			Убивство в Індії Індіри Ганді.	
1985	Проголошення «перебудови» в ССРСР.			
1988		Закінчення правління Аугусто Піночета. Відновлення демократії в Чилі.		
1989	Демократичні революції в Східній Європі. Падіння Берлінського муру. Розпад комуністичної системи.		Виведення советських військ з Афганістану.	
1990	Об'єднання Німеччини. Розпуск ОВД.	Відновлення демократії в Нікарагуа.	Незалежність Намібії.	
1991	Розпад ССРСР. Саморозпуск РЕВ.		Ліквідація режиму апартеїду в Південній Африці.	
1992	Маастрихтський договір про створення ЄС. Завершення розпаду Югославії.			
1993	Розпад Чехословаччини.		Проголошення Палестинської національної автономії.	
1994	Україна добровільно позбулася ядерної зброї.		Обрання Нельсона Мандели президентом ПАР.	

Рік	Європа	Америка	Середній Схід та Африка	Далекий Схід
1995	Дейтонські угоди про припинення війни на території колишньої Югославії.			
2001		11 вересня: терористична атака на США.		
2002	Поява в обігу грошової одиниці євро.		Формування ІДІЛу.	
2008	Агресія Росії проти Грузії; російсько-грузинська війна.			
2010	Боргова криза в країнах єврозони.		Початок «арабської весни».	
2013	Початок Революції гідності в Україні.			
2014	Лютий: агресія Росії проти України. Початок російсько-української війни.			
2016	Збройний конфлікт між Вірменією та Азербайджаном у Нагірному Карабасі.			
2017	Угода про безвізовий режим України з Європейським Союзом.	Початок каденції президента США Дональда Трампа.		
2020	Вихід Великої Британії з Європейського Союзу (брексит).			
2022	24 лютого: повномасштабне вторгнення збройних сил Росії в Україну.			
2022	Надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС.			

ЄВРОПА НА ПОЧАТКУ ХХІ ст.

КРАЇНИ — ЧЛЕНИ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

1. Австрія	6. Естонія	11. Латвія	16. Німеччина	21. Словенія	26. Чехія
2. Бельгія	7. Ірландія	12. Литва	17. Польща	22. Угорщина	27. Швеція
3. Болгарія	8. Іспанія	13. Люксембург	18. Португалія	23. Фінляндія	
4. Греція	9. Італія	14. Мальта	19. Румунія	24. Франція	
5. Данія	10. Кіпр	15. Нідерланди	20. Словаччина	25. Хорватія	

Навчальне видання

Полянський Павло Броніславович

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

(рівень стандарту)

Підручник
для 11 класу закладів загальної середньої освіти
Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видає державним коштом. Продаж заборонено.

Підручник відповідає Державним санітарним нормам і правилам
«Гігієнічні вимоги до друкованої продукції для дітей».

У підручнику використано ілюстративні матеріали, які знаходяться
у вільному доступі в мережі «Інтернет».

В оформленні обкладинки використано з дозволу автора
фото Дмитра (Ореста) Козацького.

Художниця *Ю. Ясінська*
Редактори *Т. Мусієнко, В. Забаштанський*
Художня редакторка *О. Андрущенко*
Технічна редакторка *Л. Ткаченко*
Комп'ютерна верстка *О. Руденко*
Коректорки *С. Бабич, С. Залозна*

Формат 70×108/16.

Ум. др. арк. 23,80. Обл.-вид. арк. 21,37.

Наклад 86 376 прим.

Зам. №

Видавництво «Грамота».

01033, м. Київ, вул. Паньківська, 25, оф. 15.

Тел.: 067-407-50-73; 068-660-49-58. Електронна адреса: info@gramota.kiev.ua

www.gramota.kiev.ua

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.